Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen

Onderzoeksrapport

Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen

Onderzoeksrapport

Julie Aerts

Joris Colla

Karim Ettourki

Aaldert Prins

PARCUM KU LEUVEN KADOC evadoc Vlaanderen verbeelding werkt

6
Inleiding

19
De anglicaanse eredienst
Aaldert Prins

31
De islamitische eredienst
Karim Ettourki

44
De israëlitische eredienst
Julie Aerts

54
De orthodoxe eredienst
Joris Colla

66
De protestants-evangelische eredienst
Aaldert Prins

81
Besluit

88
Bibliografie

103
Colofon

Voorwoord

Religie en religieus erfgoed maken deel uit van het collectief geheugen van de Vlaamse samenleving. De groeiende maatschappelijke diversiteit in Vlaanderen wordt weerspiegeld in de aanwezigheid van verschillende religies en levensbeschouwingen. Zij produceren, beheren en valoriseren allemaal hun eigen erfgoed. Dat vormt niet enkel een bron voor historisch en wetenschappelijk onderzoek, maar is tegelijk een levende getuige van maatschappelijke ontwikkelingen en tendensen.

Niet alleen de samenleving is superdivers, ook het religieus erfgoed zelf is dat. Het omvat een brede waaier aan materiële en immateriële uitdrukkingsvormen, tot stand gekomen in uiteenlopende contexten. De betekenis ervan is intrinsiek meerlagig: naast de religieuze en spirituele dimensie zijn er ook historische, sociale, culturele en artistieke facetten. Geloofsgemeenschappen hechten veel waarde aan hun erfgoed. Het vertelt hun verhaal, dat ze aan toekomstige generaties willen doorgeven.

PARCUM en KADOC-KU Leuven zijn al jaren voortrekkers op het vlak van de zorg voor religieus erfgoed in Vlaanderen. Ze zijn ervan overtuigd dat dit erfgoed maatschappelijk bijzonder relevant is en over meer dan het verleden gaat. Het toont wie we zijn, waar we vandaan komen en waar we naartoe gaan, elk vanuit zijn of haar eigen overtuiging. Het heeft ook een verbindende functie en het potentieel om mensen en groepen samen te brengen. Bewustzijn en kennis van het rijke erfgoed van de verschillende religies en levensbeschouwingen in Vlaanderen stimuleren meerstemmigheid, inclusie en wederzijds begrip.

KADOC-KU Leuven en PARCUM willen dan ook een maatschappelijke verantwoordelijkheid opnemen door aandacht te vragen voor het divers religieus erfgoed en mee te werken aan een goede zorg ervoor. Daarom bundelden zij de krachten in het project 'Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen'. Dit rapport sluit de eerste projectfase af en biedt een opstap voor vervolgtrajecten. Het wil een werkinstrument zijn voor beleidsmakers, erediensten en erfgoedorganisaties.

Het rapport kon gerealiseerd worden dankzij de hulp van velen. We willen de medewerkers van PARCUM en KADOC-KU Leuven bedanken voor de coördinatie en uitvoering van het project. Onze uitdrukkelijke dank gaat ook naar de leden van de adviesraad voor hun nauwgezette opvolging en voor hun waardevolle adviezen en suggesties. Verder bedanken we graag de vele erfgoedorganisaties die het project ondersteunden, in het bijzonder de Vlaamse erfgoedcellen en het MAS - Museum aan de Stroom.

Zonder de medewerking van de verschillende erediensten zou dit project niet mogelijk geweest zijn. We willen de vertegenwoordigers van de representatieve organen van de anglicaanse, islamitische, israëlitische, orthodoxe en protestants-evangelische eredienst bedanken voor hun vertrouwen, steun en actieve inbreng.

Tot slot, maar daarom niet minder belangrijk, gaat onze dank uit naar de vele medewerkers die zich dag in dag uit met veel engagement inzetten binnen lokale geloofsgemeenschappen. Ondanks hun drukke agenda's maakten zij graag tijd om mee te werken.

Lieve Van Hoofstadt
Algemeen directeur PARCUM

Prof. dr. Kim Christiaens
Directeur KADOC-KU Leuven

Inleiding

In het kader van het project 'Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen' voerden PARCUM en KADOC-KU Leuven in 2019-2020 onderzoek naar het erfgoed en de erfgoednoden van de anglicaanse, islamitische, israëlitische, orthodoxe en protestants-evangelische eredienst. Centraal stond een grote bevraging van lokale geloofsgemeenschappen. Dit rapport biedt een analyse van de enquêteresultaten en blikt vooruit naar vervolgtrajecten. Alvorens te focussen op de situatie per eredienst, halen we in een inleidend deel de context en doelstellingen van 'Hemelsbreed' voor het voetlicht en schetsen we de gehanteerde aanpak.

Een rijkgeschakeerd levensbeschouwelijk landschap

Vlaanderen en bij uitbreiding België zijn in de loop van de twintigste eeuw geëvolueerd van een voornamelijk rooms-katholieke naar een multiculturele en multireligieuze samenleving. Bij de eerste Belgische volkstelling in 1846 bekende 99,8% van de bevolking zich tot de katholieke eredienst. In 2018 noemde nog 52,8% zich katholiek.[1] De katholieke kerk blijft dus de grootste religie, maar verloor gedurende de voorbije decennia haar dominante maatschappelijke positie, onder meer door de voortschrijdende secularisatie en ontzuiling. Een meer individuele geloofsbeleving 'à la carte' won aan belang. Tegelijk stimuleerden migratie en globalisering de levensbeschouwelijke diversiteit. Een breed palet aan culturele en religieuze tradities manifesteerde zich steeds zichtbaarder in de samenleving.[2]

Die diversiteit is uiteraard niet helemaal nieuw. Naast het katholicisme hebben ook het jodendom, het protestantisme en het anglicanisme een relatief lange geschiedenis op Belgisch grondgebied. De transformatie van België van emigratie- naar immigratieland in de periode na de Tweede Wereldoorlog bracht een opmerkelijke groei van de islam en de orthodoxe kerk met zich mee, vooral in bepaalde regio's. Maar ook andere religies en levensbeschouwingen kregen in de loop der tijd voet aan de grond: het boeddhisme, het sikhisme, het hindoeïsme, het jaïnisme, het bahaigeloof …[3]

Protestants-evangelische migrantenkerk. © Evadoc

Door migratiebewegingen nam de interne diversiteit binnen geloofsgemeenschappen eveneens toe. Migranten uit Oost-Europa zorgden bijvoorbeeld voor een grotere verscheidenheid binnen het jodendom in België, terwijl de komst van Italiaanse, Poolse, Sloveense en Spaanse migranten eenzelfde effect had aan katholieke zijde. Binnen de orthodoxe eredienst kende de Roemeens-orthodoxe kerk het afgelopen decennium een sterke groei. Het karakter van de protestants-evangelische eredienst wijzigde dan weer door de komst van nieuwe gelovigen uit Afrika, Azië en Zuid-Amerika. En terwijl de islamitische aanwezigheid in België in de jaren 1960 en 1970 vooral Marokkaans en Turks gekleurd was, zorgden migraties uit onder meer Sub-Sahara-Afrika, de Balkan en Azië mettertijd voor een veelzijdiger karakter.[4]

'Hemelsbreed': initiatiefnemers en doelstellingen

De toenemende religieuze diversiteit weerspiegelt zich in een rijk en gevarieerd religieus erfgoed. Niet alleen oude of waardevolle gebouwen en voorwerpen behoren daartoe, maar alle cultuuruitingen die betekenissen dragen en een verhaal vertellen. Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen roerend, immaterieel en onroerend erfgoed. Het roerend erfgoed omvat de kunst- en cultuurvoorwerpen van

1 Dobbelaere en Voyé, 'From Pillar to Postmodernity'; *De Katholieke Kerk*, 10.
2 Geldof, *Superdiversiteit*; Torfs en Vrielink, 'State and Church'.
3 Een goed overzicht van het actuele levensbeschouwelijke landschap is te vinden in de jaarlijkse rapporten van het Observatoire des Religions et la Laïcité (ORELA, een project van het Centre interdisciplinaire d'étude des religions et de la laïcité van de Universié libre de Bruxelles), zie http://www.o-re-la.org/index.php/rapports-sp-1746043843 (geraadpleegd op 6 oktober 2020). Voor meer informatie over de historische ontwikkeling van de anglicaanse, islamitische, israëlitische, orthodoxe en protestants-evangelische eredienst, zie de aan die erediensten gewijde hoofdstukken in dit rapport.
4 Ettourki, 'Cultureel en religieus erfgoed', 98-100.

geloofsgemeenschappen, maar ook hun archief (documenten die voortvloeien uit hun werking, op papier of digitaal) en hun bibliotheek (uitgegeven publicaties). Het immaterieel erfgoed bestaat uit gewoontes, kennis en praktijken die men heeft overgeërfd en wil doorgeven aan toekomstige generaties. Het onroerend erfgoed ten slotte omvat de religieuze gebouwen, zoals kerken, moskeeën en synagogen.[5]

Met het oog op een structurele aanpak van de zorg voor en valorisatie van het divers religieus erfgoed in Vlaanderen sloegen PARCUM en KADOC-KU Leuven, twee door de Vlaamse overheid erkende erfgoedorganisaties, begin 2019 de handen in elkaar. Ze bundelden hun relevante expertises en netwerken in het project 'Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen'.

Initiatiefnemers

PARCUM (voorheen Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur, CRKC) is het museum en expertisecentrum voor religieuze kunst en cultuur in Vlaanderen en Brussel. Het is gevestigd in de Abdij van Park te Leuven en zet zich sinds zijn oprichting in 1997 in voor het behoud, het beheer en de valorisatie van het religieus erfgoed in Vlaanderen.

KADOC, het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving van de KU Leuven, werd opgericht in 1976. Het centrum legt zich toe op de veilige bewaring, het optimale beheer, de dynamische ontsluiting en het wetenschappelijk onderzoek van het historische erfgoed dat het resultaat is van de wisselwerking tussen religie, cultuur en samenleving. Sinds 2009 werkt KADOC voor het protestants-evangelisch erfgoed intensief samen de vzw Evadoc. De modaliteiten zijn vastgelegd in een samenwerkingsprotocol. De consulent Evadoc binnen KADOC is ook expert voor het anglicaanse erfgoed.

PARCUM en KADOC hechten veel belang aan een integrale erfgoedwerking. Hun expertises zijn bij uitstek complementair. Terwijl PARCUM zich toespitst op objecten en gebouwen, focust KADOC op documentair erfgoed: archieven en bibliotheken. Rond de diverse aspecten van immaterieel erfgoed hebben beide organisaties een ruime expertise.

Doelstellingen

Op de eerste plaats willen PARCUM en KADOC via 'Hemelsbreed' het divers religieus erfgoed in Vlaanderen en de ermee verbonden erfgoednoden *in kaart brengen*. Op basis van die landschapstekening en de opgebouwde expertise zullen zij *vervolgtrajecten* uitwerken en *erfgoeddiensten* ontwikkelen die optimaal afgestemd zijn op de noden en behoeften van de doelgroepen. Zij hanteren bij dit alles een *participatieve en integrale benadering*, waarbij de inbreng van en dialoog met de geloofsgemeenschappen centraal staan en zowel het roerend, het immaterieel als het onroerend erfgoed aan bod komen.

Verder wil 'Hemelsbreed' het *erfgoedbewustzijn* bij de verschillende erediensten in Vlaanderen stimuleren, zowel op beleidsniveau als op het niveau van de lokale geloofsgemeenschappen.

Ook streven PARCUM en KADOC ernaar het divers religieus erfgoed in Vlaanderen een *ruimere bekendheid* te geven, zowel bij beleidsmakers en binnen de erfgoedsector als bij het brede publiek.

Ze zetten ten slotte actief in op de uitbouw van *dynamische, open netwerken*, onder meer via interactie met de beleidsorganen en lokale geloofsgemeenschappen van de verschillende erediensten en via afstemming en expertisedeling met geïnteresseerde erfgoedorganisaties, zoals erfgoedcellen, musea en het steunpunt FARO. De samenwerking voor de stad Antwerpen met het MAS - Museum aan de Stroom werd in februari 2020 verankerd in een samenwerkingsovereenkomst. De volgende jaren zal ook actief ingezet worden op netwerkvorming in internationaal perspectief.

5 Zie voor meer informatie over de door de Vlaamse overheid gehanteerde erfgoeddefinities https://faro.be/sector-beleid/cultureel-erfgoedsector/cultureel-erfgoed (geraadpleegd op 4 november 2020); https://www.onroerenderfgoed.be/definities (geraadpleegd op 4 november 2020).

Gelet op de enorme diversiteit en complexiteit van het levensbeschouwelijke veld en met het oog op een haalbare aanpak, focuste 'Hemelsbreed' in 2019-2020 specifiek op het erfgoed en de erfgoednoden van *vijf van de zes door de overheid erkende erediensten*: de anglicaanse, de islamitische, de israëlitische, de orthodoxe en de protestants-evangelische.[6] De zesde erkende eredienst, de rooms-katholieke, kwam niet expliciet aan bod. PARCUM en KADOC brachten het erfgoed en de erfgoednoden van de katholieke kerk voordien al diepgaand in kaart en ontwikkelden een uitgebreid ondersteuningsaanbod. De in die context opgebouwde expertise is natuurlijk van grote waarde voor 'Hemelsbreed'.

Parallel met de opstart van vervolgtrajecten die voortvloeien uit de uitgevoerde 'Hemelsbreed'-bevraging, zal vanaf 2021 nagegaan worden hoe het project uitgebreid kan worden naar andere, (nog) niet erkende religies en levensbeschouwingen.

De maatschappelijke waarde van divers religieus erfgoed

De maatschappelijke aandacht voor religieus erfgoed was lange tijd eerder gering. De laatste jaren bestaat er echter een toenemende belangstelling binnen de Vlaamse erfgoedsector en bij uitbreiding de bredere samenleving. Enerzijds hangt dat samen met de ingrijpende transformaties in de rooms-katholieke kerk, die heel wat uitdagingen opwerpen: sommige kerkgebouwen zijn in onbruik geraakt en wachten op herbestemming, de objecten en het documentair erfgoed van parochies en religieuze instituten vragen een veilige bewaring en een goed beheer, immateriële tradities zoals processies hebben nood aan borging. Maar anderzijds wil de Vlaamse overheid zich met haar erfgoedbeleid ook expliciet richten op de toegenomen maatschappelijke diversiteit, met de nodige aandacht voor het (al dan niet religieus) erfgoed van de verschillende migrantengemeenschappen.[7]

Binnen het beleidsveld cultuur gaf het *Vlaams Actieplan Interculturalisering* uit 2006 een belangrijke impuls voor de ontwikkeling van dat thema. Het moedigde cultuur- en erfgoedorganisaties aan om hun werking op verschillende domeinen te diversifiëren. Het Cultureelerfgoeddecreet van 2008 ging verder op dat elan en vroeg aandacht voor interculturaliteit, die begrepen werd als 'dialoog, wederzijdse verkenning of ontmoeting met of tussen bevolkingsgroepen met een diverse etnisch-culturele achtergrond'. Aan de door de Vlaamse overheid gesubsidieerde cultureel-erfgoedorganisaties werd gevraagd inspanningen te leveren op het vlak van programmering, participatie, personeelsbeleid en bestuur.[8]

Het herziene Cultureelerfgoeddecreet uit 2012 herbevestigde de aandacht voor het migrantenerfgoed in het aandachtspunt 'duurzaamheid en maatschappelijke en culturele diversiteit'. *De Strategische Visienota Cultureel Erfgoed* uit 2017 van toenmalig Vlaams minister van Cultuur Sven Gatz lag in dezelfde lijn. Het 'inzetten op een brede participatie en diversiteit' vormde zelfs een van de vier krachtlijnen. De zorg voor het religieus erfgoed werd evenmin over het hoofd gezien. De visienota pleitte voor overleg en samenwerking, ook met en tussen erfgoedcellen en lokale besturen, in de zorg voor en (her)bestemming van religieus erfgoed.[9] Momenteel bereidt Vlaams minister-president en minister van Cultuur Jan Jambon, aangetreden in oktober 2019, een nieuwe strategische visienota voor. Die zal op 1 april 2021 worden voorgelegd aan het Vlaams Parlement. Het beleidsadvies dat de Adviescommissie cultureel erfgoed en de voorzitters en ondervoorzitters van de beoordelingscommissies in december 2019 overmaakten aan de minister wijst alvast expliciet op het belang van diversiteit.[10]

Deze beleidsopties worden vaak gedragen door de impliciete of expliciete boodschap van inclusie, waarbij erfgoed wordt ingezet om bevolkingsgroepen dichter bij elkaar te brengen of om de maatschappelijke participatie van minderheden te vergroten.[11] Naar aanleiding van een parlementaire vraag uit 2013 stelde toenmalig Vlaams minister van Inburgering en Integratie Geert Bourgeois dat erfgoed een belangrijke rol kan spelen in het bevorderen van de sociale samenhang en dat kennis van elkaars

6 Zie voor meer informatie over de erkenning van erediensten door de overheid en de implicaties daarvan het onderdeel 'Erkende erediensten: het juridische kader' (p. 16).
7 Ashworth, Graham en Tunbridge, *Pluralising Pasts*; Ettourki, 'Cultureel en religieus erfgoed', 101-106.
8 D'hamers, 'Migratie en erfgoed'.
9 Ettourki, 'Cultureel en religieus erfgoed', 102; Gatz, *Strategische Visienota*.
10 Zie https://www.vlaanderen.be/cjm/sites/default/files/2020-01/Beleidsadvies_Adviescommissie%20cultureel%20erfgoed.pdf (geraadpleegd op 6 oktober 2020).
11 Macdonald, *Memorylands*.

erfgoed kan leiden tot een beter wederzijds begrip en respect tussen bevolkingsgroepen. Initiatieven waarbij nieuwe Vlamingen werden betrokken bij erfgoed konden wat hem betreft rekenen op financiering vanuit de lokale integratiesubsidie.[12]

Het project 'Hemelsbreed' sluit aan bij de hierboven geschetste beleidsperspectieven. PARCUM en KADOC zijn ervan overtuigd dat een goede zorg voor en valorisatie van het divers religieus erfgoed in Vlaanderen belangrijk zijn, zowel voor de eigen werking van levensbeschouwelijke organisaties als voor de bredere samenleving. Maar hoe kan dat nu het best worden aangepakt? Met die vraag worden geloofsgemeenschappen, beleidsmakers en erfgoedorganisaties geregeld geconfronteerd. 'Hemelsbreed' wil daarop inspelen en de basis leggen voor een duurzame aanpak.

Bouwstenen: een status quaestionis

Lokale geloofsgemeenschappen vervullen binnen de verschillende religies een belangrijke rol. Zij staan in voor de spirituele omkadering van de gelovigen, maar zijn ook de hoeders van een belangrijk deel van het religieus erfgoed. In 2019-2020 werd in het kader van 'Hemelsbreed' voor het eerst op grote schaal en vanuit een integrale benadering gepeild naar het erfgoed en de erfgoednoden van de anglicaanse en orthodoxe parochies, islamitische gemeenschappen, israëlitische gemeenten en protestants-evangelische kerkgemeenten in Vlaanderen. Daarbij moest weliswaar niet vertrokken worden van een volledig blanco pagina. In het verleden werden al bepaalde elementen van het betrokken erfgoed in kaart gebracht. Die 'bouwstenen' werden meegenomen bij het onderzoek.

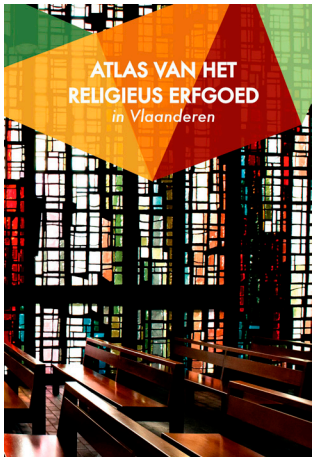

CRKC publiceerde in 2014 de *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen*, een eerste landschapstekening van het religieus erfgoed van de verschillende erkende erediensten in Vlaanderen. © PARCUM

In 2014 publiceerde CRKC de *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen*, 'een eerste en wellicht nog onvolkomen poging om het religieus erfgoed van Vlaanderen in zijn geheel en op een integrale manier in kaart te brengen'.[13] Hoewel alle erkende erediensten aan bod kwamen, lag de focus toch vooral op de rooms-katholieke kerk. Er werd onder meer een analyse gebracht van de 'parochiekerkenbevraging' die CRKC in 2012-2013 uitvoerde. Daarvoor werden de toen 1786 rooms-katholieke kerkfabrieken in het Vlaams Gewest diepgaand bevraagd. Hoewel de focus vooral op de kerkgebouwen lag, werden ook basisgegevens over het roerend (objecten, archief, bibliotheek) en immaterieel erfgoed verzameld. Voor de vijf erkende erediensten die in dit rapport centraal staan, werd toen geen bevraging uitgevoerd, maar wel een stand van zaken opgemaakt op basis van officiële gegevensreeksen en voorhanden zijnde literatuur, zoals het ongepubliceerde rapport *Het religieus erfgoed van de niet-katholieke erediensten*, dat CRKC al in 2010 opmaakte in het kader van zijn beleidsplanning voor de periode 2012-2016.[14] Ook vonden een aantal gerichte focusgesprekken plaats met vertegenwoordigers en experts van de betrokken erediensten.

KADOC en PARCUM bouwen al geruime tijd uitgebreide gegevensreeksen over de erkende erediensten en hun erfgoed uit in ODIS. Die contextuele online databank over de geschiedenis van het middenveld wordt gebruikt door een breed netwerk van erfgoedorganisaties en onderzoekscentra in Vlaanderen.[15] ODIS bevatte medio 2020 ongeveer 250.000 onderling verbonden steekkaarten over organisaties, personen, families, gebeurtenissen, gebouwen, archieven en (periodieke) publicaties. Binnen de thematisch diverse inhoud van de databank vormen de geschiedenis en het erfgoed van kerk en religie een belangrijk aandachtspunt. Via structurele en projectmatige invoer worden informatieclusters uitgebouwd. Wat de rooms-katholieke eredienst betreft, biedt ODIS een zo volledig mogelijk overzicht van parochies, parochiekerken en religieuze

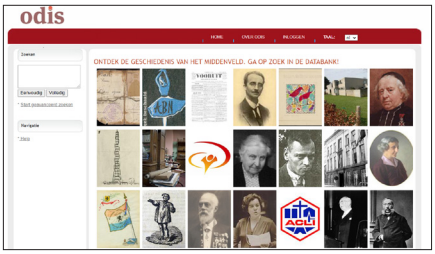

De ODIS-databank bevat een schat aan informatie over de verschillende erediensten in Vlaanderen en hun erfgoed. © ODIS vzw

12 Ettourki, 'Cultureel en religieus erfgoed', 102.
13 Aerts e.a., *Atlas van het religieus erfgoed*, 19.
14 Adriaens, *Het religieus erfgoed van de niet-katholieke erediensten*.
15 Zie voor meer informatie over ODIS https://www.odis.be/hercules/_nl_overODIS.php (geraadpleegd op 11 juni 2020); Colla en Heyrman, 'Het middenveld en zijn erfgoed in context'.

instituten in Vlaanderen, evenals aangroeiende biografische gegevensreeksen (repertorium van de clerus en religieuzen), een archiefgids ('DiBIKAV – Digitale Bestandsinventaris Kerkelijke Archieven Vlaanderen') en een repertorium van processies ('Op handen gedragen'). De resultaten van bovenvermelde 'parochiekerkenbevraging' vonden eveneens een veilige bewaarplaats in de databank.

Maar ook over de erkende erediensten die in dit rapport centraal staan is heel wat informatie beschikbaar in ODIS. In het kader van de KADOC-consulentenwerking rond protestants-evangelisch erfgoed werden sinds 2009 uitgebreide datareeksen rond de protestants-evangelische en anglicaanse eredienst uitgebouwd. In juni 2020 omvatte dat gegevenspakket 1378 steekkaarten over organisaties, 379 over periodieken en 275 over personen. In de context van het project 'Stafkaart van het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen en Brussel' (2008-2012) en de KADOC-consulentenwerking rond het erfgoed van etnisch-culturele minderheden werden eveneens omvangrijke gegevensreeksen ontwikkeld, bijvoorbeeld over moskeeverenigingen (circa 170 steekkaarten).[16] CRKC maakte dan weer werk van systematische invoer rond erkende lokale geloofsgemeenschappen en hun cultusgebouwen, onder meer voor de joodse en de orthodoxe eredienst (circa 130 steekkaarten).[17]

Diverse andere databanken en repertoria bevatten eveneens informatie over het erfgoed van geloofsgemeenschappen in Vlaanderen. Basisinformatie over het documentair erfgoed van de erkende erediensten (uitgezonderd de orthodoxe, die buiten beschouwing blijft) is terug te vinden in het overzichtswerk *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België* (2017).[18] Informatie over archieven die in bewaring zijn gegeven aan professionele archiefinstellingen, vindt men doorgaans terug via de websites van de bewaarinstellingen in kwestie. Voor het onroerend erfgoed is vooral de Inventaris Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid een belangrijke informatiebron.[19] Over de objecten in Belgische cultusgebouwen is een schat aan informatie terug te vinden via de databank BALaT (Belgian Art Links and Tools) van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK).[20] Die federale wetenschappelijke instelling startte in 1967 met het repertoriëren en fotograferen van het meubilair in gebedshuizen. Ook in de Vlaamse erfgoeddatabanken Erfgoedplus.be en Erfgoedinzicht.be – die ontwikkeld werden door de provincies, maar thans beheerd worden door de Vlaamse overheid en een integratietraject doorlopen – zijn talrijke inventarissen van de objecten in cultusgebouwen opgenomen.[21] Het aantal geïnventariseerde collecties uit niet-katholieke gebedshuizen is echter erg beperkt.

Op het vlak van de publieksgerichte valorisatie van het divers religieus erfgoed in Vlaanderen, werden de voorbije jaren diverse initiatieven genomen. PARCUM en KADOC organiseerden bijvoorbeeld een aantal tentoonstellingen waarbij erfgoed van verschillende erediensten in dialoog trad. Zo presenteerde KADOC in 2013 de expo *Speelgoed waarin je kan geloven*, met religieus speelgoed uit verschillende erediensten, en nam PARCUM in 2018-2019 met de tentoonstelling *Religie – Helend – Verdelend* bezoekers mee in de delicate verhouding tussen religie, oorlog en vrede doorheen de tijd.[22] Een inspirerend voorbeeld van de Antwerpse 'Hemelsbreed'-partner MAS en de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience was de dubbeltentoonstelling *Heilige Plaatsen, Heilige Boeken* (2014-2015), gewijd aan pelgrimages en aan de rol van het boek in jodendom, christendom en islam.[23] De tentoonstelling *Van hieraf moet je gaan. Wereldreligies over geboorte, huwelijk en dood – het Belgisch verhaal*, gerealiseerd onder leiding van prof. dr. Bert Broeckaert (KU Leuven. Faculteit Theologie en Religiewetenschappen) en in 2005 voor het eerst te zien in Sint-Truiden, focuste op overgangsrituelen in de wereldgodsdiensten.[24] Museum DE MINDERE in Sint-Truiden bracht in 2019-2020 een tentoonstelling over interreligieuze dialoog 'avant la lettre'. *#GEDURFD. Sint-Franciscus en sultan Al-Kamil* focuste op de historische ontmoeting tussen deze personen in 1219 en werd gekoppeld aan een participatietraject over respect voor andere religies. In Oostende en Brugge verschenen in respectievelijk

16 Zie https://migrantenerfgoed.be/index8f4d.html?option=com_content&view=article&id=47&Itemid=53 (geraadpleegd op 11 juni 2020).
17 Alle vrijgegeven ODIS-steekkaarten kunnen opgezocht worden via de zoekbox op https://www.odis.be (geraadpleegd op 11 juni 2020).
18 Van den Eeckhout en Vanthemsche (ed.), *Bronnen voor de studie*.
19 Zie https://inventaris.onroerenderfgoed.be (geraadpleegd op 24 september 2020).
20 Zie http://balat.kikirpa.be (geraadpleegd op 11 juni 2020).
21 Zie https://erfgoedinzicht.be (geraadpleegd op 11 juni 2020); https://www.erfgoedplus.be (geraadpleegd op 11 juni 2020). Voor achtergrondinformatie over deze databanken: https://www.vlaanderen.be/cjm/nl/cultuur/cultureel-erfgoed/erfgoeddatabanken (geraadpleegd op 6 oktober 2020).
22 Hermans en Morelli, *Speelgoed waarin je kan geloven*; PARCUM (ed.), *Religie – Helend – Verdelend*.
23 De Lauwer en Beyers (ed.), *Heilige Plaatsen*; De Wilde (ed.), *Heilige Boeken*.
24 Broeckaert e.a., *Grote rituelen*.

2019 en 2020 brochures over afscheidsrituelen binnen verschillende in die steden aanwezige levensbeschouwingen.[25] In de volgende hoofdstukken gaan we per eredienst verder in op een aantal relevante erfgoedprojecten, tentoonstellingen en/of publicaties.

De kern: een bevraging van lokale geloofsgemeenschappen

'Hemelsbreed' focuste in 2019-2020 op het in kaart brengen van het erfgoed en de erfgoednoden van de anglicaanse, islamitische, israëlitische, orthodoxe en protestants-evangelische eredienst in Vlaanderen. Dat gebeurde via een grote bevraging van lokale geloofsgemeenschappen. In de volgende paragrafen lichten we de verschillende projectfases toe en gaan we dieper in op de opbouw, verspreiding en opvolging van de enquête en op de verwerking en presentatie van de resultaten.

Een gefaseerde aanpak

'Hemelsbreed' ging van start in januari 2019. Voor de dagelijkse coördinatie en uitvoering van het project werd een trekkersgroep opgericht, bestaande uit medewerkers van PARCUM en KADOC.[26] De leiding van het project werd toevertrouwd aan een stuurgroep.[27] Voor inhoudelijke ondersteuning en feedback werd een adviesraad samengesteld, met experts uit de academische wereld, de erfgoedsector en het middenveld.[28]

Om het project efficiënt en gestructureerd te kunnen uitvoeren, werd een gefaseerde aanpak vastgelegd. Tijdens de voorbereidende fase (januari-mei 2019) vonden overlegmomenten plaats met de representatieve organen van de betrokken erediensten:

- Het Centraal Comité van de Anglicaanse Eredienst in België;
- Het Executief van de Moslims van België;
- Het Centraal Israëlitisch Consistorie van België;
- De metropoliet-aartsbisschop van het Aartsbisdom van België van het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel (orthodoxe eredienst);
- De Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst. Dat orgaan bestaat uit twee institutioneel verankerde vleugels: de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB) en de Federale Synode van Protestantse en Evangelische Kerken in België.

Alle representatieve organen zegden hun medewerking toe.

De trekkersgroep bereidde in deze fase de bevraging van de lokale geloofsgemeenschappen voor. Ook werd een 'Hemelsbreed'-projectwebsite uitgebouwd.[29] Via een korte enquête werd gepeild naar de acties en projecten die de Vlaamse erfgoedcellen en intergemeentelijke onroerenderfgoeddiensten (IOED's) al ondernamen rond divers religieus erfgoed. Uit de antwoorden van 25 respondenten bleek dat dit erfgoed geen structurele plaats inneemt in hun werking. Wel bieden zij soms projectmatige ondersteuning aan geloofsgemeenschappen. De meeste erfgoedcellen en IOED's zijn vragende partij om een beter zicht te krijgen op het erfgoed en de erfgoednoden van de verschillende erediensten in hun werkingsgebied.

Tijdens de eerste projectfase (juni 2019-januari 2020) werd de bevraging verspreid onder de lokale geloofsgemeenschappen van de betrokken erediensten. De trekkersgroep bood respondenten ondersteuning en ondernam verschillende acties om de responsgraad te maximaliseren. De tweede projectfase (februari 2020-oktober 2020; door de coronacrisis duurde deze fase langer dan oorspronkelijk voorzien) behelsde de verwerking en analyse van de enquêteresultaten, inclusief terugkoppeling naar de erediensten en de erfgoedcellen. In het kader van de bekendmaking van en sensibilisering over divers

25 *Afscheidsrituelen hier en elders*; Vantomme, *Tijd voor afscheid*.
26 Leden van de trekkersgroep: Julie Aerts (PARCUM), Joris Colla (KADOC), Karim Ettourki (KADOC) en dr. Aaldert Prins (KADOC/Evadoc).
27 Leden van de stuurgroep: de leden van de trekkersgroep, aangevuld met de directeurs van PARCUM en KADOC (respectievelijk Lieve Van Hoofstadt en prof. dr. Kim Christiaens) en het afdelingshoofd Dienstverlening en Expertisedeling van KADOC (dr. Carine Dujardin).
28 Leden van de adviesraad: dr. Koen Abts (KU Leuven / Tilburg University), prof. dr. Bert Broeckaert (KU Leuven), prof. dr. Wim Coudenys (KU Leuven), dr. Hendrik Defoort (Universiteit Gent), Katrijn D'hamers (FARO), prof. dr. Nadia Fadil (KU Leuven), em. prof. dr. Anne Morelli (Université libre de Bruxelles), Johan Vrints (ORBIT) en dr. Bart Wallet (Universiteit van Amsterdam / Vrije Universiteit Amsterdam).
29 Zie http://www.hemelsbreed.be (geraadpleegd op 9 november 2020).

religieus erfgoed, werd in de zomer van 2020 alvast een vertaalslag gemaakt naar audiovisuele presentaties. Er werden zes video's gerealiseerd (een per eredienst), waarin vertegenwoordigers van lokale geloofsgemeenschappen vertellen over aspecten van hun erfgoed. De presentaties werden gelanceerd op 13 september 2020 (Open Monumentendag) en zijn onder meer te bekijken via de 'Hemelsbreed'-website.[30]

In het kader van 'Hemelsbreed' werd een audiovisuele presentatie over het erfgoed van de Eyyub El-Ensari moskee in Zele gerealiseerd.
© KADOC-KU Leuven

De analyse van de enquêteresultaten vindt haar neerslag in dit rapport. De presentatie en verspreiding ervan vormen de derde projectfase (november-december 2020). Vanaf 2021 wordt ingezet op vervolgtrajecten. PARCUM en KADOC zullen op basis van de voorliggende situatieschets en behoefteanalyse erfgoeddiensten op maat van de verschillende geloofsgemeenschappen ontwikkelen. In overleg met de erediensten en met geïnteresseerde erfgoedpartners worden concrete actielijnen vastgelegd en pilootprojecten opgestart. Parallel daarmee zal 'Hemelsbreed', indien mogelijk, uitgebreid worden naar andere religies en zal werk gemaakt worden van een verankering van het project in internationale samenwerkingsverbanden.

Opbouw van de bevraging

De 'Hemelsbreed'-bevraging werd in het voorjaar van 2019 uitgewerkt door de trekkersgroep, ondersteund door de stuurgroep. Als eerste stap werd een generieke vragenlijst opgemaakt. Die werd vervolgens aangepast aan de specificiteit van elke eredienst. Aangezien het erfgoed van beide vleugels van de protestants-evangelische eredienst (VPKB en Federale Synode) een verschillend karakter heeft, werd voor iedere vleugel een aangepaste enquête voorzien. De opmaak van de vragenlijsten gebeurde in dialoog met de representatieve organen. Voor iedere eredienst gaven enkele sleutelfiguren feedback.[31]

Om de drempel tot deelname voldoende laag te houden, werd het aantal vragen bewust beperkt – wat scherpe inhoudelijke keuzes vergde – en werd vooral gewerkt met meerkeuzevragen. De opmaak van keuzelijsten per eredienst was dan ook een belangrijk aandachtspunt. Om te vermijden dat deelnemers bepaalde informatie niet kwijt zouden kunnen wegens het limitatieve karakter ervan, werden de meeste keuzelijsten aangevuld met een vrij tekstveld. De afgewerkte vragenlijsten werden ingebracht in de online enquêtetool SurveyMonkey, geselecteerd op basis van een functionele analyse.[32]

Iedere respondent kreeg bij het openen van de bevraging een korte toelichting over het project, waarna een aantal *identificatiegegevens* werden gevraagd. Behalve naar de naam en het adres van de geloofsgemeenschap – de enige verplichte velden in de enquête – werd ook gepeild naar de online aanwezigheid (website, sociale media) en naar een eventuele gelieerde vzw of feitelijke vereniging.

Vanuit de gehanteerde integrale benadering kwamen vervolgens de verschillende soorten erfgoed een voor een aan bod. Ieder onderdeel begon met een korte toelichting over de betrokken erfgoedcategorie. Dan volgden vragen over het aanwezige erfgoed, met als doel een globaal beeld te krijgen. De opmaak van gedetailleerde inventarissen was geenszins de ambitie van de bevraging. Iedere sectie werd afgesloten met een meerkeuzevraag, waarbij de respondent kon aangeven bij welke aspecten van het erfgoedbeheer de gemeenschap advies of ondersteuning wenst.

Voor het *roerend erfgoed* beten de *objecten* de spits af: hoeveel objecten bewaart de geloofsgemeenschap (bij benadering), om welke objecten gaat het (keuzelijst van objectsoorten) en bestaat er al dan niet een inventaris? Inzake het *archief* werd gepeild naar de inhoud van het papieren en het digitale archief

30 Zie http://www.hemelsbreed.be/erfgoed-virtueel-ontsloten (geraadpleegd op 7 november 2020). In de periode 13 september 2020-9 november 2020 noteerden we 1299 'views' via de 'Hemelsbreed'-website.
31 Zie voor meer details de aan de verschillende erediensten gewijde hoofdstukken van dit rapport.
32 De bevraging voor de protestants-evangelische eredienst, vleugel Federale Synode, werd aangeboden in drie talen (Nederlands, Engels, Frans). Zie voor verdere toelichting het hoofdstuk over de protestants-evangelische eredienst.

(archiefvormers, documenttypes, talen), de bewaarplaatsen en de situatie op het vlak van ordening en inventarisatie. In het (beknoptere) onderdeel over de *bibliotheek* lag de focus op de soorten publicaties die bewaard worden en op het in kaart brengen van eigen tijdschriften en nieuwsbrieven van de gemeenschap, digitaal of op papier. Die eigen uitgaven, vaak slechts op beperkte schaal verspreid, zijn namelijk een eersterangsbron voor toekomstig historisch onderzoek.

Het *immaterieel erfgoed* kwam aan bod via twee open vragen over specifieke gebruiken en tradities van de geloofsgemeenschap en mogelijke veranderingen daarin. Tijdens de voorbereiding van de bevraging werd vastgesteld dat het concept 'immaterieel erfgoed' relatief onbekend is en dat de potentiële 'vererfgoedisering' van gebruiken en rituelen die voor gelovigen op de eerste plaats een religieuze betekenis hebben, gevoelig kan liggen.[33] Om die reden werd in dit onderdeel niet expliciet gepeild naar de noden en behoeften.

Een laatste categorie erfgoed was het *onroerend erfgoed*, waarbij gefocust werd op het hoofdgebouw van de eredienst: kerk, moskee of synagoge. Er werd gepolst naar een aantal identificatiegegevens (naam, adres, eigenaar), naar de toegankelijkheid buiten de uren van de eredienst en naar het gebruik van het gebouw voor andere activiteiten dan de eredienst. Men kon desgewenst ook bijzondere interieurkenmerken vermelden (open vraag) en een interieurfoto opladen. Aansluitend werd gevraagd of de gemeenschap naast het hoofdgebouw van de eredienst nog over andere gebouwen beschikt.

In een afsluitend luik van de bevraging kwam de *bekendmaking van het erfgoed* van de gemeenschap bij het bredere publiek aan bod. Welke kanalen gebruikt men daarvoor en welke ondersteuning wenst men op dat vlak? Respondenten die verder geïnformeerd wilden blijven over de enquêteresultaten, konden ten slotte hun contactgegevens achterlaten.

Verspreiding en opvolging van de bevraging

Doelgroep van de enquête waren de anglicaanse en orthodoxe parochies, de islamitische gemeenschappen, de israëlitische gemeenten en de protestants-evangelische kerkgemeenten in het Vlaams Gewest. Geloofsgemeenschappen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest werden niet bevraagd. Dat hangt samen met de bevoegdheidsverdeling tussen de verschillende beleidsniveaus. Het onroerend en het immaterieel erfgoed in Brussel vallen namelijk niet binnen de bevoegdheid van de Vlaamse Gemeenschap, maar ressorteren onder de gewestelijke overheid. Ook de organisatie van de erediensten is een gewestelijke bevoegdheid.

In de periode eind mei-begin juli 2019 werden de gemeenschappen per e-mail uitgenodigd om deel te nemen aan de bevraging. Die uitnodigingen werden steeds verzonden in overleg met – en in de meeste gevallen ook door – het representatief orgaan. Wie dat wenste, kon de enquête ook op papier ontvangen. Voor ondersteuning bij het invullen, kon men contact opnemen met de 'Hemelsbreed'-medewerkers of een plaatsbezoek aanvragen. Na de zomer volgde een herinneringsmail naar gemeenschappen die nog niet deelnamen. Ook via diverse organisaties – bijvoorbeeld de Antwerpse projectpartner MAS, erfgoedcellen, stedelijke integratiediensten, koepelorganisaties van lokale geloofsgemeenschappen en ORBIT (sociaal-culturele organisatie die werkt rond diversiteit en migratie en via projecten als 'Profundo' religieuze en levensbeschouwelijke gemeenschappen wil samenbrengen) – werden gemeenschappen aangemoedigd om de bevraging in te vullen.

In de eindfase (eind 2019-begin 2020) werd telefonisch contact opgenomen met heel wat gemeenschappen die nog niet deelnamen en werd een plaatsbezoek door een lid van de trekkersgroep voorgesteld. Met het oog op de haalbaarheid werd de nadruk in dit stadium gelegd op de door de Vlaamse overheid erkende lokale geloofsgemeenschappen, om de responsgraad voor die groep te maximaliseren.[34] In de aan de verschillende erediensten gewijde hoofdstukken van dit rapport verneemt u meer over de responsgraad en de specifieke aanpak per eredienst.

33 Betreffende het spanningsveld tussen erfgoed en religie kan onder meer verwezen worden naar het HERA-onderzoeksproject 'The Heritagization of Religion and Sacralization of Heritage in Contemporary Europe' (HERILIGION). Zie http://heriligion.eu (geraadpleegd op 12 juni 2020).

34 Zie voor een overzicht van de erkende lokale geloofsgemeenschappen https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/sites/default/files/public/thema/erediensten/erkenningen_erediensten.pdf (geraadpleegd op 12 juni 2020).

Verwerking en presentatie van de enquêteresultaten

De 'Hemelsbreed'-bevraging werd op 15 januari 2020 afgesloten. De verzamelde informatie – die veilig zal worden opgeslagen in ODIS – werd vervolgens gevalideerd en geanalyseerd door de trekkersgroep, inhoudelijk ondersteund door de stuurgroep en de adviesraad. De resultaten presenteren we in dit rapport.

Aan elk van de vijf bevraagde erediensten is een apart hoofdstuk gewijd. We starten telkens met een beknopte historische schets van de betrokken eredienst in Vlaanderen/België en lichten de organisatiestructuur toe. Vervolgens halen we een aantal voorbeelden van erfgoedinitiatieven voor het voetlicht, met bijzondere aandacht voor de via de aparte bevraging van de erfgoedcellen en IOED's verzamelde gegevens.

Na een eredienstspecifieke toelichting over methodologie en responsgraad presenteren we de enquêteresultaten per erfgoedsoort. Die werden waar mogelijk aangevuld en gevalideerd op basis van de voorhanden zijnde informatie in databanken en repertoria (zie boven), in secundaire literatuur of op de officiële websites van representatieve organen, geloofsgemeenschappen en overheidsdiensten. Ook de uitgebreidere informatie die tijdens sommige plaatsbezoeken werd verzameld, is meegenomen in de analyse. Telkens wordt een globale stand van zaken gegeven over het betreffende erfgoed – de situatie 'as is' in 2019-2020 – en worden de noden en behoeften van de beheerders geschetst. Daarbij is natuurlijk enige nuance geboden. Aangezien het levensbeschouwelijk landschap continu in beweging is en niet alle gemeenschappen deelnamen aan de bevraging zullen de enquêteresultaten nooit de volledige realiteit weerspiegelen.

In het besluit van dit rapport hanteren we een transversaal perspectief en blikken we vooruit naar de toekomst, de situatie 'to be'. Welke parallellen en verschillen zijn er tussen de verschillende erediensten en tussen de uiteenlopende soorten erfgoed? Convergeren of divergeren de noden en behoeften? Welke acties kunnen PARCUM en KADOC opstarten, in samenwerking met de betrokken erediensten en geïnteresseerde erfgoedorganisaties?

Die samenwerking kreeg in het najaar van 2020 al concreet gestalte. Zo werd in september-oktober per eredienst een digitaal reflectiemoment georganiseerd (de geplande plenaire reflectiedag kon door de coronacrisis niet plaatsvinden). Vertegenwoordigers van representatieve organen en lokale geloofsgemeenschappen bogen zich over de enquêteresultaten en brainstormden over toekomstige acties. Ook vond een verkennend overleg plaats met iedere erfgoedcel die respondenten in haar werkingsgebied heeft.[35] De input en feedback die gegeven werden tijdens de reflectie- en overlegmomenten waren bijzonder waardevol voor het finaliseren van dit rapport.

Hoewel gebaseerd op een gevalideerde bevraging en een uitgebreid literatuuronderzoek is voorliggend rapport geen louter academisch-wetenschappelijke studie. In de lijn van de opdracht van PARCUM en KADOC focust het op het erfgoed en de erfgoednoden van geloofsgemeenschappen. Het is geen eindpunt, maar wil een toekomstgericht werk- en beleidsinstrument zijn bij de uitbouw van een duurzame zorg voor en valorisatie van het divers religieus erfgoed in Vlaanderen.

35 In augustus-oktober 2020 werd overlegd met volgende erfgoedcellen: Land van Dendermonde (17 augustus), Brugge (18 augustus), STAM - Gent (3 september), Viersprong (3 september), Haspengouw (9 september), Mijn-Erfgoed (9 september), Kusterfgoed (10 september), Leuven (14 september), Musea & Erfgoed Mechelen (21 september), CO7 (24 september), MAS en Erfgoedlab - Antwerpen (24 september), Pajottenland Zennevallei (19 oktober), zuidwest (21 oktober), k.ERF (22 oktober), Noorderkempen (22 oktober), Kempens Karakter (23 oktober), Denderland (26 oktober).

Erkende erediensten: het juridische kader

Hoewel de Belgische Grondwet (1831) voorziet in godsdienstvrijheid en in de wederzijdse onafhankelijkheid van kerk en staat, zijn bepaalde erediensten door de staat 'erkend'.[36] Op basis van hun erkenning genieten zij een aantal voordelen, bijvoorbeeld de bezoldiging van de bedienaars van de eredienst door de overheid en de toekenning van publieke rechtspersoonlijkheid aan de instellingen die belast zijn met het beheer van de goederen bestemd voor de eredienst (de zogenaamde eredienstbesturen, zie verder). Dat systeem heeft wortels in het concordaat tussen Napoleon[37] en paus Pius VII uit 1801 en de daaruit voortvloeiende wetgeving. Het stelsel onderging in de loop van de negentiende en twintigste eeuw een aantal aanpassingen, maar werd nooit fundamenteel gewijzigd. Pas in 2001, bij de vijfde staatshervorming, deed zich een belangrijke verschuiving voor. Via de bijzondere wet van 13 juli 2001 werden heel wat bevoegdheden met betrekking tot de erediensten van het federale naar het gewestelijke niveau overgeheveld.[38]

Momenteel zijn er in België zes erkende erediensten: de rooms-katholieke (basiswetgeving dateert uit 1802), de protestants-evangelische (1802), de israëlitische (1808), de anglicaanse (1870), de islamitische (1974) en de orthodoxe (1985). De rooms-katholieke, de protestants-evangelische, de israëlitische en de anglicaanse eredienst zijn georganiseerd op gemeentelijke territoriale basis, de islamitische en de orthodoxe eredienst op provinciale basis (in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest op gewestelijke basis).[39]

Federale bevoegdheden

Ook na de staatshervorming van 2001 bleven een aantal bevoegdheden inzake de erediensten federaal. Het federale niveau is met name verantwoordelijk voor de erkenning van erediensten en voor de wedden en pensioenen van de bedienaars van de erkende erediensten. Bevoegde federale overheidsdienst is de FOD Justitie.

Een aanvraag tot erkenning van een eredienst wordt getoetst aan een aantal criteria: een 'betrekkelijk groot aantal aanhangers' groeperen (concreet moet het om verschillende tienduizenden gelovigen gaan), gestructureerd zijn en beschikken over één representatief orgaan dat de eredienst kan vertegenwoordigen in zijn betrekkingen met de overheid, al gedurende vrij lange tijd (enkele decennia) in het land gevestigd zijn, een maatschappelijk belang hebben voor de bevolking en zich onthouden van elke activiteit die tegen de openbare orde indruist.

Gewestelijke bevoegdheden (Vlaams Gewest)

In het Vlaams Gewest is de belangrijkste regelgeving met betrekking tot de erkende erediensten vastgelegd in het Eredienstendecreet van 7 mei 2004, dat specifiek inzoomt op hun materiële organisatie en werking.[40] Bevoegde administratie is het Agentschap Binnenlands Bestuur.

Een belangrijke gewestelijke bevoegdheid is de erkenning van lokale geloofsgemeenschappen van de erkende erediensten. De Vlaamse Regering stelt de criteria vast waaraan die gemeenschappen moeten voldoen om erkend te kunnen worden. Momenteel werkt zij aan een nieuw decreet hierover. [41]

36 Zie ook Aerts e.a., *Atlas van het religieus erfgoed*, 45-67. Voor uitgebreidere informatie o.a. De Pooter, *De rechtspositie*; https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/erediensten_en_vrijzinnigheid (geraadpleegd op 22 september 2020).
37 Toen eerste consul van de Franse Republiek, waartoe het grondgebied van het latere België behoorde.
38 Voor de negen Duitstalige gemeenten in de provincie Luik nam de Duitstalige Gemeenschap op 1 januari 2005 de betrokken bevoegdheden over van het Waals Gewest.
39 Sinds 1993 kunnen ook niet-confessionele levensbeschouwingen erkend worden. In dat kader is de georganiseerde vrijzinnigheid erkend. De aanvraag van het boeddhisme is in onderzoek. De erkenning ervan als niet-confessionele levensbeschouwing is voorzien in het regeerakkoord van de op 1 oktober 2020 aangetreden federale regering-De Croo.
40 Zie https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/regelgeving/eredienstendecreet (geraadpleegd op 24 september 2020).
41 Zie https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/strategische-projecten/regelgeving-lokale-besturen/erkenning-lokale-geloofsgemeenschappen (geraadpleegd op 15 november 2020).

De tabel hieronder biedt een overzicht van het aantal erkende lokale geloofsgemeenschappen in Vlaanderen. Daarbij moet aangestipt worden dat voor bepaalde erediensten slechts een fractie van de bestaande gemeenschappen erkend is.[42]

Provincie / Eredienst	Antwerpen	Limburg	Oost-Vlaanderen	Vlaams-Brabant	West-Vlaanderen	Totaal
Anglicaans	1	0	1	2	3	7
Islamitisch	6	12	5	2	2	27
Israëlitisch	3	0	1	0	2	6
Orthodox	3	5	2	1	5	16
Protestants-evangelisch	14	5	11	6	13	49
Rooms-katholiek[42]	308	305	368	281	346	1608
Totaal	335	327	388	292	371	1713

Aantal erkende lokale geloofsgemeenschappen per erkende eredienst en per provincie (november 2020).[43]

De gewestelijke overheid is ook bevoegd voor de werking van de besturen van de eredienst. Iedere erkende lokale geloofsgemeenschap beschikt over een dergelijk bestuur. De besturen, die een verschillende benaming hebben naargelang de eredienst (zie tabel 'Begrippenkader'), hebben een publiekrechtelijke rechtspersoonlijkheid. Het gaat met andere woorden om openbare instellingen. Hetzelfde geldt voor de centrale (kerk)besturen, dat zijn koepelorganen waarin eredienstbesturen samenwerken.

De besturen van de eredienst krijgen in het Eredienstendecreet twee essentiële taken mee. Enerzijds is er de zorg voor de materiële voorwaarden die de uitoefening van de eredienst en het behoud van de waardigheid ervan mogelijk maken. Anderzijds is er het onderhoud van de gebouwen die bestemd zijn voor de uitoefening van de eredienst en het beheer van de goederen en de gelden die eigendom zijn van het betrokken bestuur of bestemd zijn voor de uitoefening van de eredienst. Gemeentebesturen zijn verplicht bij te dragen in de exploitatietekorten van de besturen en de investeringen in de gebouwen van de rooms-katholieke, protestants-evangelische, israëlitische en anglicaanse eredienst. Voor de islamitische en orthodoxe eredienst worden deze tekorten en investeringen gedragen door de provinciebesturen.

	Anglicaans	Islamitisch	Israëlitisch	Orthodox	Protestants-evangelisch	Rooms-katholiek
Erkende entiteit	parochie	islamitische gemeenschap	israëlitische gemeente	parochie	kerkgemeente	parochie
Openbare instelling (eredienstbestuur)	kerkfabriek	islamitische gemeenschap	israëlitische gemeente	kerkfabriek	kerkgemeente	kerkfabriek
Bestuursorgaan	kerkraad	comité	bestuursraad	kerkfabriek-raad	bestuursraad	kerkraad
Koepelorgaan eredienstbesturen	centraal kerkbestuur	centraal bestuur	centraal bestuur	centraal kerkbestuur	centraal kerkbestuur	centraal kerkbestuur

Begrippenkader (zoals vervat in het Eredienstendecreet).

42 Cf. Masquelier, Schreiber en Vanderpelen-Diagre, *Les religions*, 87.
43 Zie https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/erediensten/erkenningen/overzicht-erkende-erediensten (geraadpleegd op 8 november 2020).

Erfgoedverplichtingen

De besturen van de eredienst zijn verantwoordelijk voor het beheer van het erfgoed dat hun eigendom is of dat bestemd is voor de uitoefening van de eredienst. De erfgoedverantwoordelijkheid staat dus deels los van het eigendomsstatuut en betreft zowel het onroerend als het roerend erfgoed.

Het Eredienstendecreet belast de besturen van de eredienst met het onderhoud en de bewaring van het gebouw dat bedoeld is voor de uitoefening van de eredienst. Deze verantwoordelijkheid geldt zowel voor beschermde als voor niet-beschermde gebouwen. Indien een gebouw beschermd is, moet het bestuur rekening houden met de bepalingen van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013.[44]

Centraal element bij de zorg voor de objecten is de in het Eredienstendecreet opgenomen inventarisplicht: ieder eredienstbestuur moet een inventaris bijhouden van de goederen die het beheert en die up-to-date houden. Het bestuursorgaan moet akte nemen van de inventaris en die opnemen in de notulen.

Tot slot besteedt het Eredienstendecreet ook aandacht aan het archief. De verantwoordelijkheid voor het bewaren daarvan wordt in het bijzonder toegewezen aan de secretaris van het bestuursorgaan. De decreetgever voorziet eveneens dat er door de gemeente (of voor de islamitische en orthodoxe eredienst de provincie) een ruimte voorzien moet worden om het archief te bewaren als dat niet kan in de woning van de bedienaar. Verder zijn de eredienstbesturen als openbare instellingen onderworpen aan de geldende federale en gewestelijke archiefwetgeving. Het Rijksarchief oefent toezicht uit op hun historisch archief.

Los van de hierboven geschetste publiekrechtelijke bepalingen kunnen er binnen bepaalde erediensten ook interne richtlijnen met betrekking tot het erfgoedbeheer van kracht zijn.

44 Zie https://www.onroerenderfgoed.be/huidige-regelgeving (geraadpleegd op 24 september 2020).

1.

De anglicaanse eredienst

Aaldert Prins

Historische schets

Hoewel er in de tweede eeuw na Christus al sprake was van een christelijke aanwezigheid in het huidige Engeland, gaat wat wij nu het anglicanisme noemen terug op de Engelse Reformatie in de zestiende eeuw. Deze werd afgerond onder koningin Elizabeth I (1558-1603). Sindsdien is het anglicanisme, mede door de expansie van het Britse imperium, uitgegroeid tot een wereldwijde structuur, bestaande uit eenenveertig zelfstandige kerkprovincies. Elke provincie is zelfstandig. Het anglicanisme in België behoort grotendeels tot de Church of England.[1]

Reeds in de zestiende en zeventiende eeuw waren er verschillende anglicaanse geloofsgemeenschappen op het grondgebied van het huidige België, met parochies (chaplaincies) in Antwerpen (1530), Brugge, Oostende, Gent en Spa (1627). Deze verdwenen in de loop van de zeventiende eeuw door het ongunstige religieuze klimaat in de Spaanse Nederlanden.[2]

Dankzij het tolerantiedecreet uit 1781 van de Oostenrijkse keizer Jozef II ontstond in 1783 opnieuw een anglicaanse parochie in Oostende. Brussel volgde niet veel later in 1786. Tijdens de Franse periode nam de Britse presentie sterk af. De komst van de Britse troepen in 1814 zorgde voor een nieuwe instroom van anglicanen. Al snel werden erediensten gehouden in Brussel, Brugge, Antwerpen en Spa.[3] Tijdens de Hollandse periode werden de anglicanen niet met name vermeld in de wet- en regelgeving. Wel waren er enkele koninklijke besluiten inzake de toekenning van gebouwen voor de eredienst.[4]

Na de onafhankelijkheid van België had koning Leopold I om familiale redenen – zijn huwelijk met de Britse kroonprinses Charlotte werd in 1816 door de aartsbisschop van Canterbury (Kantelberg) voltrokken – speciale belangstelling voor het anglicanisme in België. Op vraag van de geloofsgemeenschappen en door interventie van de koning werden de anglicaanse gemeenschappen in Brussel ('English Church in Brussels' en 'Church of St. George'), Antwerpen, Brugge, Oostende en Spa in 1835 erkend, gevolgd door Gent in 1839. De aanvragen van Mechelen (1849) en Luik (1856) werden verworpen.[5] Rond 1850 werd het aantal Britten in België op vier- à vijfduizend geschat.[6]

In 1864 werd een derde Brusselse parochie, Christ Church, erkend. Uiteindelijk zouden de drie parochies samensmelten tot één geloofsgemeenschap. Eerst ging in 1897 de 'Church of St. George' op in de 'English Church in Brussels', die rond 1900 haar naam veranderde in 'Church of the Resurrection'. In 1959 volgde een fusie met de 'Christ Church' parochie. De verenigde anglicaanse parochie kreeg de naam 'Holy Trinity Church of Brussels'.

Een historisch overzicht van het anglicanisme in België is niet compleet zonder vermelding van de zogenaamde 'Mechelse gesprekken'. Op initiatief van kardinaal Mercier vonden tussen 1921 en 1927 vijf informele gesprekken plaats, waarin de mogelijkheden werden afgetast om te komen tot een hereniging tussen de rooms-katholieke kerk en de anglicaanse kerk. Mercier kon met steun van het Vaticaan en de anglicaanse aartsbisschoppen van Canterbury en York de rol van bruggenbouwer vervullen, omdat hij ook in de Angelsaksische wereld was uitgegroeid tot het symbool van het verzet van de Belgen tegen de Duitse bezetting tijdens de Eerste Wereldoorlog.[7]

De pauselijke encycliek *Mortalium Animos* van 6 januari 1928 maakte een einde aan dat initiatief. Na het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) ontstond opnieuw een versterkte toenadering. De aanzet hiervoor werd gegeven op een historische ontmoeting tussen paus Paulus VI en de aartsbisschop van Canterbury, Michael Ramsey, in 1966. Hierna zouden nog meerdere ontmoetingen volgen tussen het Vaticaan en Canterbury. De dialoog tussen beide kerken vindt sindsdien wereldwijd op geregelde tijdstippen plaats. Naast de officiële lichamen, de Anglican-Roman Catholic International Commission (1970-) en de International Anglican-Roman Catholic Commission for Unity and Mission (2001), is sinds 2013 ook de informele Malines Conversation Group actief.[8]

1 Uitzondering is de Amerikaanse episcopaalse kerk in Waterloo (zie verderop), al is die oorspronkelijk gestart binnen de Church of England.
2 Lannoy-Paynjon, 'L'Anglicanisme en territoire belge'.
3 Braekman, *Histoire du Protestantisme*, 190-192.
4 Lannoy-Paynjon, 'L'Anglicanisme en territoire belge'.
5 De reden wordt in de literatuur niet vermeld. Braekman, *Histoire du Protestantisme*, 205.
6 Ibid.; Boudin, 'L'Edit de Tolérance'; Biber, *The English Church on the Continent*, 47-51.
7 Denaux en Dick, *From Malines to ARCIC*.
8 https://iarccum.org (geraadpleegd op 7 augustus 2020).

De mogelijkheid om in het officieel onderwijs anglicaanse godsdienst te volgen, is van redelijk recente datum. In de schoolpactwet van 29 mei 1959 werden de anglicanen niet vermeld in artikel 8 betreffende de inrichting van uren godsdienstonderricht in het officieel onderwijs.[9] Pas in een decreet van de Vlaamse Gemeenschap van 27 maart 1991 werd anglicaanse godsdienst toegevoegd aan de keuzemogelijkheden voor levensbeschouwelijk onderwijs in het officieel onderwijs. In het schooljaar 2017-2018 waren tweeënveertig leerlingen hiervoor ingeschreven. De lessen werden verzorgd door acht leraren.[10] Het aantal leerlingen stijgt langzaam maar gestaag, wat hoofdzakelijk te verklaren is door migratie vanuit Afrika en de Caraïben.[11]

Organisatiestructuur

Om de structuur van de anglicaanse eredienst in Vlaanderen te kunnen begrijpen, moet er zowel gekeken worden naar de relatie tot de burgerlijke overheid, als naar de kerkelijke jurisdictie. Voor de ontwikkeling van het kerkelijk rechtsgebied moeten we terug tot 1633. Toen plaatste koning Karel I alle anglicaanse parochies op het vasteland onder de jurisdictie van de bisschop van Londen. Dat bleek in de praktijk evenwel niet afdwingbaar en de lokale kerken die na het tolerantiedecreet van 1781 in de huidige gebiedsomschrijving van België waren ontstaan, erkenden aanvankelijk het gezag van de Britse regering niet. Ze zochten bovendien slechts incidenteel contact met de Londense bisschop.[12]

Terwijl de parochies rond de Middellandse Zee vanaf 1845 werden ondergebracht bij het pas opgerichte bisdom van Gibraltar, bleven de geloofsgemeenschappen in Noord- en West-Europa via de suffragaanbisschop van Fulham onder de jurisdictie van het bisdom Londen. In 1980 werden deze continentale parochies aan het bisdom Gibraltar toegevoegd, dat daarbij van naam veranderde en zodoende het huidige bisdom in Europa (Diocese in Europe) werd.[13]

Bezoek van de bisschop van Londen en Fulham in 1933. © Roger Cox

Ondertussen waren bij een eerdere herstructurering in de jaren zestig van de vorige eeuw België en Luxemburg samengevoegd tot een decanaat (deanery). Dit decanaat werd bij de herindeling van 1980 samengevoegd met dat van Nederland en omgevormd tot het vicariaat-generaal van Noordwest-Europa (archdeaconry of North-West Europe). De anglicaanse parochies werken verder samen in een landelijke structuur, de Anglican Council of Belgium. Zeven anglicaanse parochies liggen in Vlaanderen: Antwerpen, Gent, Tervuren, Leuven, Ieper, Knokke-Heist en Oostende-Brugge. Deze laatste ontstond in 2010 door de samenvoeging van de Brugse en Oostendse parochies en houdt haar erediensten in beide steden.[14] Verder zijn er nog twee anglicaanse parochies in Brussel en Luik.

Als we kijken naar de historische ontwikkelingen in de relatie tot de burgerlijke overheid, dan was de situatie tussen 1830 en 1870 enigszins complex. Enerzijds ressorteerden de anglicaanse geloofsgemeenschappen tot 1870 onder de (in 1802 erkende) protestants-evangelische eredienst en vormden daarbinnen de facto een aparte denominatie. Anderzijds was er ook de relatie met de Britse overheid. In het Verenigd Koninkrijk was in de negentiende eeuw de band tussen kerk en staat vrij hecht. De Consular Act van 1825 regelde de betoelaging van buitenlandse parochies, en de vorst werd

9 Artikel 87 van het decreet van 27 maart 1991 betreffende de rechtspositie van sommige personeelsleden van het gesubsidieerd onderwijs en de gesubsidieerde centra voor leerlingenbegeleiding.
10 http://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1376659 (geraadpleegd op 28 april 2020).
11 Masquelier, Schreiber en Vanderpelen-Diagre, *Les religions*, 34; Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, *Statistisch jaaboek*.
12 Pinnington, 'Anglican Chaplaincies in Post-Napoleonic Europe', 328; Lannoy-Paynjon, 'Het Anglicanisme (sic) in België', 100.
13 https://europe.anglican.org/our-faith/history (geraadpleegd op 5 mei 2020).
14 https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/erediensten/erkenningen/overzicht-erkende-erediensten (geraadpleegd op 20 mei 2020).

verantwoordelijk voor de benoeming en het ontslag van de daaraan verbonden pastor. In de praktijk lag het personeelsbeleid echter in handen van de minister van Buitenlandse Zaken. Uiteraard had de pastor in kwestie ook de Permission to Officiate nodig van de bisschop.

Door de aanname van deze wet veranderde de houding van de anglicaanse gemeenschap in België ten opzichte van de Britse overheid. Vanaf 1826 wendden de anglicaanse gelovigen van Oostende, Brugge en Antwerpen zich tot de Britse regering. Zij wensten als parochie erkend te worden, inclusief de daaraan verbonden overheidssubsidies. Toen het antwoord uitbleef, zocht men vanaf 1832 contact met de Belgische overheid. Toen deze in 1835 de eerste parochies erkende, volgde nog datzelfde jaar een betoelaging door de Britse overheid voor de lokale kerken in Oostende en Antwerpen.

Datzelfde jaar ontstond in Oostende ook een intern conflict over de benoeming van de pastor. Om het conflict te ontmijnen, sloten de Belgische en Britse overheid in 1837 een overeenkomst. Daarin werd het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken erkend als bevoegde en onmisbare overheid voor de aanstelling van anglicaanse bedienaars van de eredienst in België. Hierdoor verloren de anglicaanse geloofsgemeenschappen in België tot 1874 de facto hun onafhankelijkheid ten opzichte van de Britse overheid. Toen besloot het ministerie van Buitenlandse Zaken zich niet langer te bemoeien met het personeelsbeleid van de anglicaanse clerus in het buitenland.[15]

Inmiddels had de Belgische overheid het anglicanisme (indirect) erkend als aparte levensbeschouwing. Dat gebeurde door de expliciete vermelding als eredienst in de wet van 4 maart 1870 op 'het tijdelijke der eeredienst'. Vijf jaar later, in 1875, werd het Centraal Comité van de Anglicaanse Eredienst in België opgericht, dat tot op heden als contactorgaan tussen de eredienst en de seculiere overheid fungeert.[16]

Ontmoeting in 1929 van clerici bij de Church of the Resurrection in Brussel.
© Roger Cox

De positie van de vrouw in het anglicanisme kan verschillen per lidkerk. De Church of England maakte in 1985 de wijding van vrouwelijke deacons mogelijk. Het ambt van priester en bisschop werd respectievelijk in 1994 en 2014 voor vrouwen opengesteld.[17] Dat proces was al veel eerder op gang gekomen in de Verenigde Staten. Vrouwen kunnen daar al sinds 1970 in The Episcopal Church (TEC) tot deadon worden gewijd en sinds 1976 staat het ambt van priester en bisschop voor hen open.[18] In de anglicaanse parochies in Vlaanderen zijn dat één van de zeven gewijde priesters en drie 'readers' of erkende lekenpredikers.

België telt momenteel ongeveer 20.000 anglicanen, van wie de meesten in Vlaanderen wonen. In de ruime regio van Brussel betreft het voor de ene helft hoogopgeleide expats en voor de andere helft grotendeels Afrikanen en Aziaten (met name Indiërs en Pakistani). Die laatste groep vormt de hoofdmoot van de overige lokale geloofsgemeenschappen. Er zijn in totaal tien erkende parochies.[19] Met uitzondering van de Amerikaanse episcopaalse parochie in Waterloo, behoren ze allemaal tot de Church of England. De parochie in Waterloo heeft er namelijk enige tijd geleden voor geopteerd om zich kerkrechtelijk aan te sluiten bij de Convocation of Episcopal Churches in Europe, die ressorteren onder de TEC.[20]

15 Pinnington, 'Anglican Chaplaincies in Post-Napoleonic Europe', 344.
16 De wet van 1870 regelde de materiële organisatie en werking van de erkende erediensten. https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/erediensten_en_vrijzinnigheid/erediensten_en_georganiseerde_vrijzinnigheid#a3 (geraadpleegd op 19 maart 2020).
17 https://www.churchofengland.org/news-and-media/news-and-statements/celebrations-mark-25-years-womens-ordination-priesthood (geraadpleegd op 14 november 2020).
18 https://episcopalchurch.org (geraadpleegd op 28 april 2020).
19 E-mail secretaris Centraal Comité voor de Anglicaanse Eredienst in België, 28 april 2020.
20 http://www.tec-europe.org (geraadpleegd op 14 oktober 2020).

Voorbeelden van erfgoedinitiatieven

Hoewel de anglicanen een kleine erfgoedgemeenschap vormen, zijn er toch een aantal waardevolle erfgoedtrajecten te signaleren. Zo wordt in Gent samengewerkt met de protestantse (VPKB), orthodoxe en rooms-katholieke kerk in het project 'Holy Corner Gent'. Groepen kunnen zich aanmelden voor een rondleiding langs de verschillende gebedshuizen in en rond het Elisabethbegijnhof. Tijdens het gecombineerd bezoek worden overeenkomsten en verschillen tussen de deelnemende erediensten uitgelegd. In elk kerkgebouw krijgt men uitleg over de geschiedenis, het erfgoed en enkele typische kenmerken van de lokale geloofsgemeenschap. De rondleiding kan eventueel uitgebreid worden met een bezoek aan een nabijgelegen moskee en boeddhistische tempel.

In Oostende is in 1997 een brochure van de plaatselijke gidsenkring verschenen over de Engelse aanwezigheid in de stad. De neogotische kerk uit het midden van de negentiende eeuw wordt momenteel gerestaureerd.[21]

Dakgebinte van de English Church, Oostende, gebouwd in de jaren 1860.
© The English Church, Oostende

De geschiedenis van de anglicaanse aanwezigheid in Brussel is in 2004 te boek gesteld door Roger Cox. In de publicatie is ook aandacht voor het aanwezige erfgoed. Uiteraard wordt ook de herinnering aan de Britse Edith Cavell levendig gehouden. Zij was een verzetsstrijder tijdens de Eerste Wereldoorlog. In 1915 werd ze verraden en datzelfde jaar en na een proces terechtgesteld op 12 oktober. In de Holy Trinity pro-Cathedral (Elsene) wordt de verjaardag van haar executie jaarlijks herdacht. In de kerk is jaren geleden een plaquette ter ere van haar aangebracht. In 2017 werd in het volledig gerenoveerde kantoorgedeelte van de kerk een Edith Cavell-kapel ingewijd. Verder heeft een werkgroep in 2015 een website gemaakt over het leven en werk van Cavell.[22]

De 'Herinneringskerk' (Memorial Church) in Ieper is onlosmakelijk verbonden met de Eerste Wereldoorlog. Alles in het gebouw herinnert aan de Britse militaire aanwezigheid in de regio in de periode 1914-1918. Oorspronkelijk was de kerk bedoeld voor alle Britten, maar ze is na verloop van tijd omgevormd tot een anglicaanse parochie. In samenwerking met de Toeristische Dienst van de stad Ieper en de Friends of St. George's wordt dit erfgoed gepromoot. Het kerkgebouw is dagelijks vrij toegankelijk. Op de website is een inventaris van het materieel erfgoed aanwezig. Dit wordt ondersteund door veel foto's van het aanwezige roerend en onroerend erfgoed.[23]

Methodologie en responsgraad

In het voorjaar van 2019 werd het project 'Hemelsbreed' in drie gesprekken voorgesteld aan de kapelaan-voorzitter van het Centraal Comité van de Anglicaanse Eredienst in België, Rev. Jack McDonald. Na diens goedkeuring van de definitieve tekst is de link naar de bevraging op 23 juli 2019 in een begeleidend schrijven door de secretaris van het Centraal Comité verstuurd naar alle parochies. In het najaar van 2019 werden de parochies zowel door het Centraal Comité als door de Evadoc-

21 Voor meer details zie het onderdeel onroerend erfgoed.
22 https://rosavzw.be/nl/themas/rolmodellen/politiek/edith-cavell (geraadpleegd op 14 november 2020.
23 De Charity of the Friends of St. George's, een vzw naar Brits model, werd in 1955 opgericht om de anglicaanse kerk en de Britse gemeenschap in Ieper te ondersteunen. https://www.stgeorgesmemorialchurchypres.com (geraadpleegd op 27 april 2020).

consulent binnen KADOC-KU Leuven aan de bevraging herinnerd. De parochies van Antwerpen, Gent en Tervuren hebben hierop spontaan de bevraging ingevuld. Na een gerichte contactopname volgden ook de parochies van Knokke, Oostende-Brugge, Ieper en Leuven. Zij werden hierbij ter plaatse geassisteerd door de consulenten van PARCUM en KADOC. Hierdoor is de beoogde responsgraad van 100% behaald.

Analyse van de enquêteresultaten

Objecten

Op de vraag hoeveel objecten de parochie beheert, lopen de antwoorden sterk uiteen. Twee van de zeven respondenten rapporteren minder dan twintig objecten. In twee andere parochies zijn twintig tot vijftig objecten aanwezig. Eén respondent meldt vijftig tot honderd objecten. Ten slotte zijn er nog twee locaties met meer dan honderd objecten. Het uiteenlopende aantal van de aanwezige objecten heeft onder andere te maken met het al dan niet beschikken over een eigen gebouw en de leeftijd van de parochies.

Het luiden van de acht kerkklokken in St. George's Anglican Church te Ieper, gebouwd in de jaren 1920. © St. George's Anglican Church

Om een meer gedetailleerd overzicht te hebben van welke objecten in de parochie aanwezig zijn, werd gebruikt gemaakt van een keuzelijst met drieëndertig objectsoorten, aangevuld met een vrij tekstveld. Overal is een credenstafel (avondmaalstafel) aanwezig, net als bijbehorende schaal en kelk. Twee parochies beschikken over een cathedra (Bishop's chair). In 2017 werden – na een crowdfunding actie – acht kerkklokken geïnstalleerd in het kerkgebouw in Ieper. De klokken worden geluid door 'change ringing' of wisselluiden. Elke klok word apart en handmatig geluid door één persoon.[24]

Vrijwel overal is liturgische kledij aanwezig. Waar dat niet het geval is, brengt de priester zijn eigen exemplaar mee. In ongeveer de helft van de gevallen zijn er muurobjecten zoals schilderijen, plaquettes en naamborden aanwezig. De meeste parochies beschikken over een staf van de kerkmeester (churchwarden).

Drie van de zeven parochies gaven aan advies of ondersteuning te wensen bij het opstellen van een inventaris. Er is eveneens behoefte aan advies of ondersteuning rond de opslag en bewaaromstandigheden en de verwerving van objecten. Herbestemming en restauratie of herstelling van objecten werden elk slechts één keer aangevinkt. Vier respondenten gaven aan geen noden inzake de objecten te hebben.

Archief

De volgende set vragen betrof het archief: alle unieke documenten die de parochie en kerkfabriek hebben opgemaakt of ontvangen in het kader van hun werking. Het gaat hierbij zowel om audiovisuele als schriftelijke stukken, in analoge of digitale vorm.

Alle respondenten meldden het bezit van papieren parochiearchief. In twee gevallen is er ook sprake van audiovisueel parochiaal archief. Eén parochie gaf aan niet te beschikken over digitaal archief. Het papieren archief bevat evenwel heel wat geprinte e-mails en uitgeprinte born digital documenten, wat wijst op de aanwezigheid van digitaal archief. Onbekendheid met wat onder archief verstaan wordt, lijkt een aannemelijke verklaring voor het gegeven antwoord. Daardoor kunnen we stellen dat alle parochies digitaal archief hebben.

24 https://www.stgeorgesmemorialchurchypres.com (geraadpleegd op 27 april 2020).

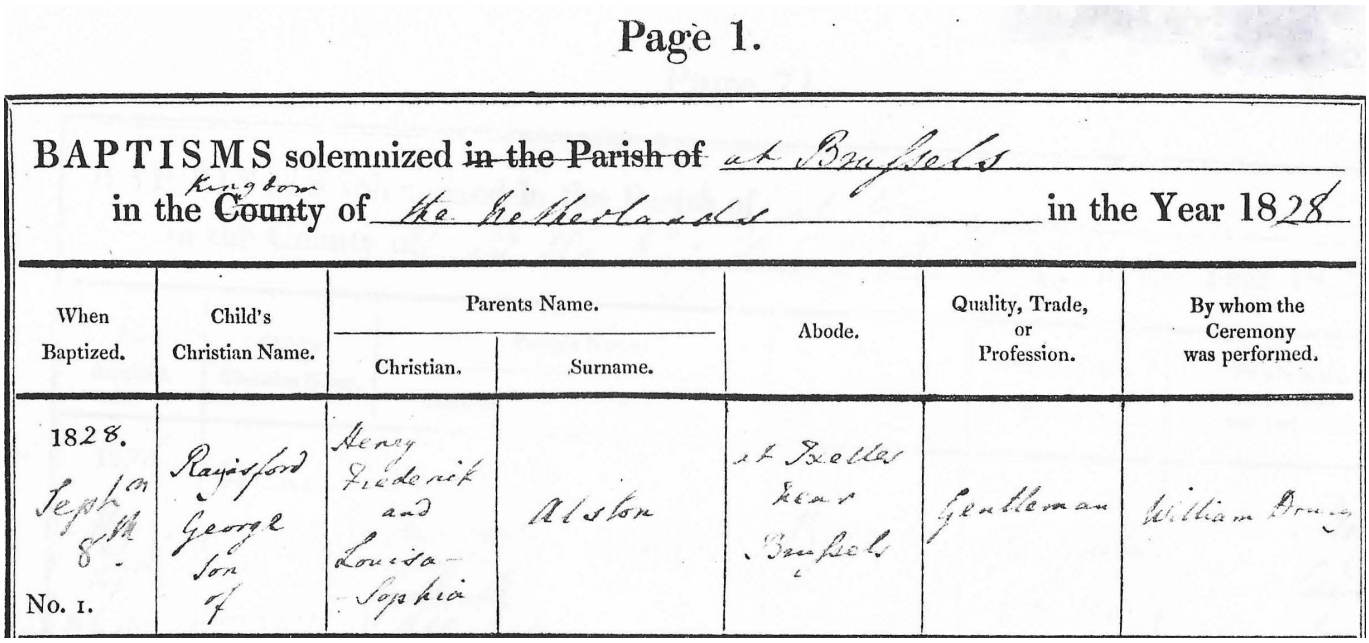

Page 1.

BAPTISMS solemnized ~~in the Parish of~~ at Brussels
in the ~~County~~ Kingdom of the Netherlands in the Year 1828

When Baptized.	Child's Christian Name.	Parents Name. Christian.	Parents Name. Surname.	Abode.	Quality, Trade, or Profession.	By whom the Ceremony was performed.
1828. Sept. 8th. No. 1.	Rayesford George son of	Henry Frederick and Louisa Sophia	Alston	at Brussels near Brussels	Gentleman	William Drury

Eerste vermelding in doopregister St. George's Anglican Church in Brussel. © Roger Cox

Als we kijken naar de inhoud van het parochiearchief, beschikt men overal over registers voor de erediensten, doop, vormsel, huwelijk en overlijden en notulen van de parochieraad (parish council). Twee respondenten signaleren de aanwezigheid van een visitatierapport. Vier parochies hebben ook verenigingsarchieven.

Alle parochies bezitten archief van de kerkfabriek. In de meeste gevallen is dit een hybride archief, bestaande uit zowel papieren als digitale documenten. Eén respondent beschikt uitsluitend over een digitaal archief.

Voor wat betreft de locatie van het archief, bevindt de anglicaanse eredienst zich in een bijzondere positie. Enerzijds zijn er de richtlijnen en verplichtingen van de Church of England, en anderzijds de decretale verplichtingen rond de archieven van de kerkfabriek.[25] De Belgische wetgeving maakt een onderscheid tussen archieven van kerkfabrieken, die onder toezicht van het Algemeen Rijksarchief vallen, en parochiearchieven, die de erediensten zelf reguleren.

De Britse wetgeving kent geen onderscheid tussen parochiaal en kerkfabriekarchief, waardoor men in het Verenigd Koninkrijk van mening is dat de Britse archiefwetgeving ook onverkort van toepassing is op de buitenlandse parochies van de Church of England. Van belang is de Parochial Registers and Records Measure (1978) en de actualisering daarvan in de Church of England (Miscellaneous Provisions) Measure 1992, die van kracht werd op 1 januari 1993. Het permanent te bewaren statisch parochiearchief dient volgens deze wetgeving te worden ondergebracht bij een Diocesan Record Office.

Interieur St. Boniface, Antwerpen, gebouwd in 1910. © St. Boniface

25 https://www.churchofengland.org/sites/default/files/2017-11/care_of_parish_records_keep_or_bin_-_2009_edition.pdf (geraadpleegd op 30 maart 2020).

Voor de Diocese in Europe, waartoe België behoort, zijn dat de London Metropolitan Archives.[26] Vandaar dat drie parochies daar hun archieven hebben gedeponeerd. Hierbij is niet duidelijk of dat ook kerkfabriekarchief omvat. De parochiearchieven van Ieper en Oostende zijn bij het desbetreffende stadsarchief ondergebracht. De parochiearchieven van Tervuren en Brussel worden door Evadoc binnen KADOC-KU Leuven beheerd.

Twee respondenten ervaren concreet de conflicterende eisen met betrekking tot de kerkfabriekarchieven en vragen om advies. De modelstatuten voor een parochie in de Diocese in Europe uit 2001 geven hierop reeds een antwoord. Daarin wordt gesteld dat 'where an ecclesiastical law is in direct conflict with a local national law … the local law takes precedence to the extent of the point at issue not further.'[27] Uit de bevraging valt niet af te leiden of deze bepaling ook is opgenomen in de statuten van de anglicaanse parochies in Vlaanderen. Feit is dat deze belangrijke nuance niet goed bekend is, noch bij de Vlaamse parochies, noch bij de toezichthoudende instantie van de Church of England. Om dit spanningsveld op te lossen, is het te overwegen om een duplicaat van het kerkfabriekarchief te deponeren bij het Diocesan Record Office.

Het dynamisch archief wordt in vier van de zeven gevallen bewaard in de pastorie of het kerkgebouw. In Knokke werd het archief tijdens de Tweede Wereldoorlog vernietigd bij de verwoesting van het gebouw. Vijf respondenten geven aan dat er ook bij privépersonen thuis archief wordt bewaard. Opvolging van de bevraging moet ophelderen of dit enkel digitaal of dynamisch archief betreft dan wel of men ook statisch archief bewaart.

Slechts bij drie van de zeven respondenten is er een archiefinventaris. En maar bij één parochie is het archief volledig geordend. In vier gevallen is er een gedeeltelijke ordening. Bij twee parochies zou er helemaal geen ordening zijn.

Als we peilen naar de noden rond het archief, wensen vijf respondenten advies of ondersteuning bij het opstellen van een inventaris. Vier van de zeven parochies zijn vragende partij voor advies en ondersteuning bij de ordening van het papieren en digitaal archief. Er is ook een duidelijke nood aan advies en ondersteuning betreffende de opslag en bewaaromstandigheden van zowel fysiek als digitaal archief. Twee parochies wensen ondersteuning of advies bij digitalisering. In twee gevallen zegt men geen noden te hebben rond de zorg voor dit erfgoed.

Bibliotheek

Verder werd gepeild naar de aanwezigheid op het internet. Zes van de zeven parochies hebben een website of socialmedia-account, zoals Facebook, Twitter of Instagram.

Uit de vragen rond het documentair erfgoed blijkt dat drie parochies over een bibliotheek beschikken. Naast bijbels en liturgische boeken bestaat die voornamelijk uit geloofsopbouwende en kerkhistorische publicaties, kinderboeken en partituren.

Vijf parochies geven een nieuwsbrief of tijdschrift uit. In één geval is het enkel een digitale publicatie. De andere respondenten melden dat de periodiek zowel digitaal als op papier verschijnt.

In vergelijking met de andere erfgoedcategorieën worden hier weinig noden gesignaleerd. Er is één vraag naar herbestemming. Voor opslag en bewaaromstandigheden en het opstellen van een catalogus is eveneens één parochie vragende partij voor advies of ondersteuning.

Credenstafel met avondmaalsschaal en -kelk.
© St. Boniface, Antwerpen

26 https://europe.anglican.org/people/diocesan-office (geraadpleegd op 30 maart 2020).
27 https://europe.anglican.org (geraadpleegd op 10 juli 2020).

Immaterieel erfgoed

Er werd ook gepeild naar specifieke tradities die verbonden zijn aan de parochies. In Ieper en Antwerpen wordt op 11 november de traditionele herdenkingsdienst gehouden in het kader van het einde van de Eerste Wereldoorlog. In één parochie worden eveneens processies gehouden. Het zingen van Christmas Carols wordt veel vermeld. Ieper meldt ten slotte de jaarlijkse pelgrimage van de Friends of St. George's, wat te koppelen is aan de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog.

Onroerend erfgoed

Als we kijken naar de kerkgebouwen, zijn zeven van de acht locaties aangeduid als bouwkundig erfgoed. In Gent betreft het een herbestemde rooms-katholieke parochiekerk. In twee gevallen is er sprake van een nevenbestemming. In Leuven is dat de kapel van het Justus Lipsius College en in Brugge wordt het gebouw gedeeld met de protestantse geloofsgemeenschap.[28] De locaties in Gent (1943), Brugge (1966), Leuven (1994), Ieper (2003) en Antwerpen (2004) zijn beschermd als monument. Het enige pand dat niet geklasseerd is als bouwkundig erfgoed is het gebouw van de parochie St. Paul's in Tervuren. Dat dateert uit de vroege 21e eeuw.

Vier van deze panden zijn specifiek voor de anglicaanse eredienst ontworpen. De kerken in Knokke, Antwerpen en Oostende zijn gebouwd in neogotische stijl.

Exterieur The English Church, Oostende, gebouwd in de jaren 1860. © The English Church, Oostende

Behalve in Oostende houdt de parochie Oostende-Brugge ook erediensten in Brugge. Daar is de locatie de romaanse Sint-Pieterskapel, ook bekend als 'Het Keerske'.[29] Zij deelt het gebruik met de plaatselijke kerkgemeente van de Verenigde Protestantse Kerk in België. De Sint-Elisabethkerk in het Gentse Begijnhof is sinds 2016 de thuishaven van de plaatselijke anglicaanse parochie. De juridische overdracht van deze begijnhofkerk werd in 2019 afgerond.[30]

Slechts twee kerkgebouwen zijn publiek toegankelijk buiten de eredienst. Verder beschikt één parochie over een pastorie. Twee respondenten melden een aparte ontmoetingsruimte.

Op de meeste plaatsen wordt het gebouw ook voor andere activiteiten gebruikt. Het gaat hierbij om concerten (5), tentoonstellingen (4), andere erediensten (3), lezingen (2) of feesten (1).

Slechts één respondent heeft noden betreffende het onroerend erfgoed. Meer bepaald in Gent wenst men advies of ondersteuning bij het opstellen van een kerkenbeleidsplan.

Bekendmaking van het erfgoed

Alle respondenten met een website of Facebookpagina bieden informatie over het erfgoed langs die kanalen aan. In twee gevallen zijn er brochures uitgegeven en worden er tentoonstellingen of geleide bezoeken georganiseerd. Twee locaties doen mee aan de Open Monumentendag en drie parochies nemen deel aan de Erfgoeddag en Open Kerkendag.

Eén respondent wenst informatie en ondersteuning rond de openstelling van het gebouw. Eén parochie kan hiervoor rekenen op ondersteuning door de stedelijke toeristische dienst.

28 https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/200033 (geraadpleegd op 28 april 2020).
29 https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/29377 (geraadpleegd op 28 april 2020).
30 https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/20089 (geraadpleegd op 28 april 2020).

Afsluitend kunnen we de erfgoednoden van de anglicaanse parochies in Vlaanderen als volgt grafisch weergeven:

ERFGOEDNODEN BIJ ANGLICAANSE PAROCHIES (% VAN HET TOTALE AANTAL RESPONDENTEN)

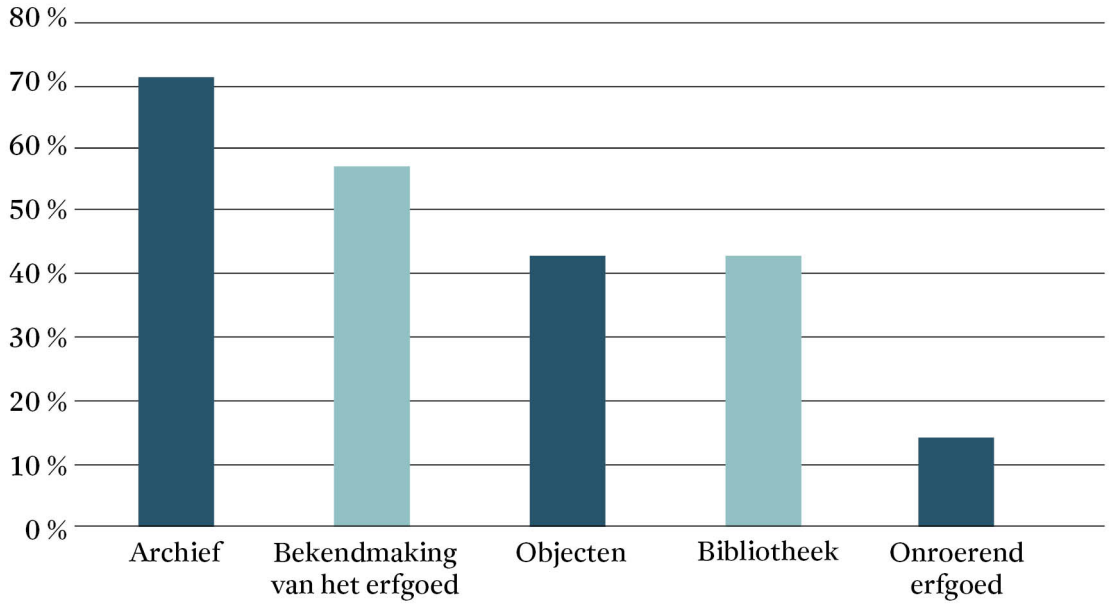

Verklarende woordenlijst

Archdeaconry (vicariaat-generaal)
Geografische omschrijving binnen een bisdom die meerdere decanaten omvat.

Avondmaalskelk
De kelk voor de wijn die tijdens de communie of het heilig avondmaal wordt gebruikt. De communie of het heilig avondmaal is een sacrament waarbij de gelovigen brood en wijn delen ter herinnering aan de dood en opstanding van Jezus Christus.

Avondmaalsschaal (pateen)
Schaal of schotel voor het brood dat tijdens de communie of het heilig avondmaal wordt gebruikt.

Cathedra (Bishop's chair)
De zetel waarop de bisschop zit in het kerkgebouw.

Christmas Carol
Kerstlied.

Church of England
De Church of England is één van de 40 anglicaanse kerken (provinces) die 'in communion' zijn met het aartsbisdom van Canterbury.

Convocation of Episcopal Churches in Europe
Bovenregionaal orgaan in de episcopaalse kerk dat in functie gelijk staat met een bisdom.

Credenstafel (avondmaalstafel)
Op deze tafel worden de liturgische elementen gelegd voor de bediening van de communie of heilig avondmaal.

Deanery (decanaat)
Geografische omschrijving binnen een bisdom die meerdere parochies omvat.

Diocesan Record Office
Een erkend archiefdepot, doorgaans beheerd door een lokale overheid, dat specifiek door de bisschop is aangeduid om de archieven van het bisdom en de parochies te bewaren en te beheren.

Diocese (bisdom)
Anglicaanse kerken zijn onderverdeeld in meerdere bisdommen. Alle anglicaanse parochies in België behoren tot de Church of England en vallen onder de Diocese in Europe.

Memorial Church (Herinneringskerk)
Een kerk die gebouwd is om een historische gebeurtenis te herdenken. In dit geval de 500.000 Britse soldaten die stierven in de gevechten rond Ieper tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Parish council (parochieraad)
Een uit de leden verkozen bestuur van de parochie.

Permission to Officiate (PTO)
Wordt toegekend door een bisschop. Deze toelating is verplicht om bepaalde functies in de kerk te mogen uitoefenen. De meest recente richtlijnen inzake PTO in de Church of England dateren van 2018. (https://lawandreligionuk.com, geraadpleegd op 3 november 2020).

Pro-Cathedral
Een parochiale kerk die door de bisschop is aangeduid om als kathedraal te fungeren in een bisdom. Het is niet de officiële kathedraal van het bisdom.

Reader
Een niet gewijde gelovige die van de bisschop de toelating heeft gekregen om bepaalde delen van de liturgie voor te lezen. Ook wel lekenprediker genoemd.

The Episcopal Church (TEC)
Eén van de 40 anglicaanse kerken (provinces) die 'in communion' zijn met het aartsbisdom van Canterbury.

Staf van de kerkmeester (churchwarden)
Een lange staaf aan het eind van een kerkbank en symbool van de kerkmeester. De kerkmeester is kerkrechtelijk verantwoordelijk voor al het roerend en onroerend goed van een parochie. In de Belgische context is kerkmeester een meer ceremoniële functie omdat zijn taken worden uitgeoefend door de kerkfabriek.

Suffragaanbisschop (hulpbisschop)
Een bisschop die ondergeschikt is aan de diocesane bisschop ('gewone' bisschop) en aangesteld is om toezicht te houden over een gebied zonder eigen kathedraal.

Tolerantiedecreet
Het besluit dat burgerlijke tolerantie aan niet-katholieke inwoners decretaal vastlegde.

Staf van de kerkmeester.
© Saint Paul's Church, Shipley, VK

2.

De islamitische eredienst

Karim Ettourki

Historische schets

De islamitische geloofsgemeenschap in België kreeg vooral vorm na de migratiestromen vanaf de jaren 1960. Toch waren er al eerder moslims aanwezig op Belgisch grondgebied. In officiële bronnen, zoals de algemene volkstellingen, bevolkingsregisters en registers van de burgerlijke stand, en in private archieven en publicaties uit het begin van de twintigste eeuw zijn verschillende sporen van hun aanwezigheid terug te vinden.[1] Die leiden vaak naar de toenmalige, grote industriële centra van België, maar soms ook naar verrassende locaties. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bijvoorbeeld richtten de redemptoristen een ambulant ziekenhuis op in Roeselare om gewonde krijgsgevangenen te verzorgen. Dat waren naast Canadezen en Engelsen ook Afrikanen.[2] Heel wat Senegalezen en Maghrebijnen vochten namelijk mee als Franse koloniale troepen tegen de Duitse vijand en kwamen als gewonde soldaten in de West-Vlaamse stad terecht.

Na de Eerste Wereldoorlog was het in de Belgische industriegebieden een komen en gaan van buitenlandse arbeiders. Een lokale casestudy uit 2012 bijvoorbeeld bracht die sterke mobiliteit in beeld aan de hand van de vreemdelingenregisters, een dankbare bron voor de studie van migratiebewegingen. Onder meer Algerijnen, Marokkanen, Tunesiërs en 'Tripolitaniërs' (vandaag Libiërs) kwamen op de radar van de onderzoeker.[3] Verschillende andere bronnen, zoals de toegangsregisters van de steenkoolmijnen, maken eveneens melding van Noord-Afrikaanse migranten in België.[4] Die migranten, meestal jonge alleenstaande mannen, verplaatsten zich heen en weer tussen Noord-Frankrijk en België. Hun aanwezigheid op Belgisch grondgebied was een uitloper van hun zoektocht naar (beter betaald) werk in de geïndustrialiseerde Noordwest-Europese koolmijnregio.

Een rapport uit 1929 van Tevfik Ismail Hakki Bey, de Turkse consul in Antwerpen, bracht de achtergronden van de op dat ogenblik in België verblijvende moslims in kaart. Het overzicht maakt voor het jaar 1928 melding van 5751 personen. Iets meer dan 86% had wortels in de bovenvermelde Noord-Afrikaanse landen. Daarnaast waren er onder meer Albanezen, Turken, Koerden, Joegoslaven, Maleiers, Perzen en Tataren. Volgens dat rapport woonden ze in Eupen, Verviers, Luik, Leuven, Charleroi, Antwerpen, Brussel, Bergen, Gent en Oostende en beoefenden ze uiteenlopende beroepen. Het ging om mijnwerkers, leerbewerkers, havenarbeiders, metaalbewerkers, hoteliers, kooplieden en kruideniers. Anderen verbleven als student in het land.[5] Door de crisis aan het begin van de jaren 1930 daalde hun aantal. De autoriteiten zetten 'ongewenste migranten' het land uit en de invoering van de arbeidskaart in 1936 remde de toegang tot het Belgische grondgebied af.

Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog deed Frankrijk een beroep op Afrikaanse soldaten. In mei 1940 vochten Marokkaanse tirailleurs tegen Duitse gepantserde eenheden aan het front tussen Gembloers en Ernage. Op de Franse militaire begraafplaats van Chastre in Waals-Brabant rusten 250 Marokkaanse gesneuvelden.

Maar de aanwezigheid en zichtbaarheid van moslims in België nam vooral toe na de ondertekening van de bilaterale akkoorden met Marokko en Turkije (1964), Tunesië (1969), en Algerije en Joegoslavië (1970) met de bedoeling om gastarbeiders te kunnen aantrekken voor de Belgische industrie. Natuurlijke groei, gezinsherenigingen, migratiestromen uit politiek en economisch instabiele gebieden in Oost-Europa, het Midden-Oosten, Sub-Saharaans Afrika en Azië en Belgische bekeerlingen zorgden er nadien voor dat België vandaag een omvangrijke en erg heterogene moslimbevolking heeft. Moslims vormen er, na de katholieken, de tweede grootste religieuze groep. Volgens een internationale comparatieve studie zou België 673.623 moslims tellen in 2020 op een geheel van 11.227.051 inwoners. Dat is 6% van de totale bevolking. België komt daarmee op de tweede plaats in West-Europa, na Frankrijk.[6]

1 Bare, 'Les Marocains dans les charbonnages belges dans l'entre-deux-guerres', 172.
2 Meer info over de herkomstlanden in: Theyskens, *L'ambulance des alliés chez les Rédemptoristes de Roulers*.
3 Zie bijvoorbeeld Martin, 'Les premiers Maghrébins de Belgique', of de vreemdelingendossiers in het Felixarchief te Antwerpen.
4 Attar, 'De geschiedenis van de Maghrebijnse immigratie in België', 298.
5 Tevfik, 'Der Islam in Belgien und Luxemburg'.
6 Kettani, 'Muslim Population in Europe', 157.

Organisatiestructuur

De eerste moskeeën in België ontstonden geleidelijk aan vanaf het einde van de jaren 1960. Met uitzondering van de Grote Moskee van Brussel, die oorspronkelijk als een oriëntalistisch paviljoen werd ontworpen naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling van 1897 en een particuliere geschiedenis kent, waren die eerste initiatieven eenvoudige ruimtes in huurwoningen, garages of winkelpanden. Via kleine aanpassingen konden die lokalen dienstdoen als collectieve gebedsplaatsen voor de toenmalige, vaak mannelijke, gastarbeiders.[7] Verschillende lokale geloofsgemeenschappen slaagden erin om na verloop van tijd eigen gebouwen aan te kopen of 'nieuwbouwmoskeeën' te realiseren, waarin ook jongeren en vrouwen hun plaats opeisten.[8] België telt vandaag 292 moskeeën.[9] Daarvan zijn 39 erkend in Wallonië, 21 in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en 27 in Vlaanderen.[10]

AANTAL ERKENDE ISLAMITISCHE GEMEENSCHAPPEN PER VLAAMSE PROVINCIE

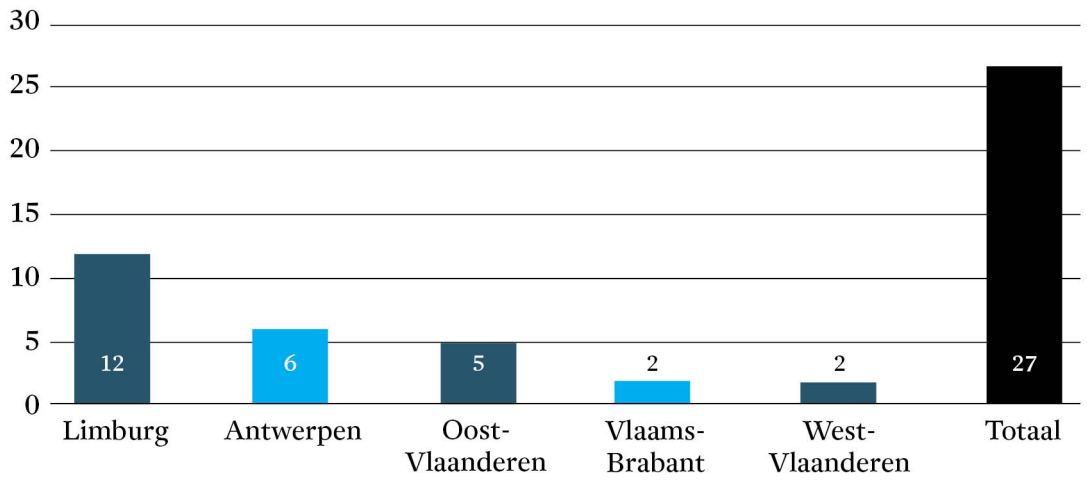

In de loop van de geschiedenis kwamen verschillende overkoepelende moskeestructuren tot stand, vaak onder invloed van het land van herkomst of door ontwikkelingen in de internationale diaspora. Bij de gemeenschappen met een Turkse achtergrond zijn vandaag de meeste moskeeën gefedereerd onder Diyanet en Milli Görüş. Daarnaast zijn er ook kleinere netwerken binnen de Süleymancı, de Nakşibendi en de Alevieten. Dergelijke koepelstructuren ontbreken zo goed als volledig bij de Marokkaanse gemeenschap, alhoewel er vanaf de jaren 1990 in België pogingen zijn geweest om op provinciaal niveau netwerken uit te bouwen met de oprichting van de zogenaamde Unies van Moskeeën en Islamitische Verenigingen.

Er ontstonden ook moskeenetwerken bij kleinere geloofsgemeenschappen, zoals de in Pakistan ontstane Ahmadiyya-beweging, de moskeeën van de Bosnische en Afghaanse moslimgemeenschap en een netwerk van bekeerlingen. Eveneens op kleinere schaal komen diverse lokale moskeeverenigingen voor die zich op ethno-religieuze basis organiseren, onder meer de Bengaalse, Roma en Tsjetsjeense gemeenschappen en islamitische gemeenschappen uit Sub-Sahara-Afrika. In 2007 werden voor het eerst zes geloofsgemeenschappen in Vlaanderen erkend in het kader van het decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en werking van de erkende erediensten. Dat gebeurde 33 jaar na de erkenning van de islamitische eredienst in België.[11]

De erkenning van de islamitische eredienst vond plaats in 1974 via de goedkeuring van de wet betreffende 'de besturen belast met het beheer van de temporaliën van de islamitische eredienst', aanvankelijk met de internationale organisatie Islamitisch en Cultureel Centrum (ICC) als rechts-

7 Voor de geschiedenis van de Grote Moskee van Brussel, zie http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Uitbreiding_Oost.Jubelpark.14.html (geraadpleegd op 18 oktober 2020).
8 Vandermarliere, Kanmaz e.a., *Nieuwe moskeeën in Vlaanderen*.
9 Het cijfer 292 is gebaseerd op de vertegenwoordiging van moskeeën in de Algemene Raad. Bij de hervorming van de verkiezingen in 2014 werden 292 personen afgevaardigd. Zij vertegenwoordigen elk een lokale geloofsgemeenschap.
10 Zie website van het Executief van de Moslims van België: https://www.embnet.be/nl/directory (geraadpleegd op 15 april 2020).
11 Ettourki en El Morabiti, *Dakira*, 40.

persoon en gesprekspartner.[12] Het ICC was een initiatief van een aantal bekeerde Belgen, buitenlandse studenten en Albanese vluchtelingen, maar kwam snel onder invloed van buitenlandse ambassades, met Saudi-Arabië als zwaargewicht. Door onenigheid binnen de islamitische geloofsgemeenschappen verloor het centrum in 1990 zijn vertegenwoordigende functie. De Belgische autoriteiten gingen over tot de oprichting van een Voorlopige Raad van Wijzen die de regering moest adviseren over de verdere implementatie van een centrale eredienstorganisatie. Het overleg tussen de verschillende partijen leidde in 1993 tot de oprichting van een Constituante en een voorlopige Executieve, die in 1994 erkend werd en bevoegdheid kreeg voor het islamitisch onderwijs en om aalmoezeniers in gevangenissen en instellingen aan te wijzen. Vooralsnog was er geen sprake van een officieel erkende centrale eredienstorganisatie.[13]

In 1998 leidde een nieuwe procedure tot de directe verkiezing van een Algemene Vergadering van de Moslims van België en indirect tot het Executief van de Moslims van België (EMB).[14] Het duurde tot het koninklijk besluit van 3 mei 1999 met de erkenning van het Executief van de Moslims van België vooraleer dat als een min of meer voldragen vertegenwoordigend orgaan voor de islamitische eredienst kon worden opgericht.[15] Het inherent ontbreken van een hiërarchische structuur bij de islamitische eredienst, de verschillende culturele en religieuze achtergronden van de geloofsgemeenschappen en onenigheid tussen belanghebbende nationale en internationale actoren droegen allemaal bij tot de moeilijke ontstaansgeschiedenis van het orgaan.

Het huidige EMB ontplooit zijn werking met het koninklijk besluit van 15 februari 2016 houdende erkenning van het Executief van de Moslims van België als juridisch kader. Het Executief heeft meer bepaald als opdrachten: het toezicht op het beheer van de temporaliën van de islamitische eredienst (1), de aanstelling van bedienaars van de eredienst evenals het toezicht op de islamitische gemeenschappen die deel uitmaken van het EMB (2), de organisatie van opleiding en van seminaries voor de bedienaars van de eredienst (3), de opleiding voor de islamleerkrachten evenals hun aanwijzing (4), het toezicht op en de vorming van de islamconsulenten en hun aanstelling bij de strijdkrachten, de strafinrichtingen, de ziekenhuizen, de rust- en verzorgingstehuizen (5), de organisatie van de religieuze uitzendingen op radio en televisie (6) en het inrichten van islamitische percelen op openbare begraafplaatsen (7).[16]

De Belgische moskeeën, die meestal georganiseerd zijn als verenigingen zonder winstoogmerk, vaardigen elk iemand af voor de Algemene Raad van de Moslims van België (AR). Daaruit kiest de AR 51 leden die samen de Algemene Vergadering van de Moslims van België (AV) vormen. Daaraan worden tien gecoöpteerde leden toegevoegd om over bepaalde evenwichten en expertises te waken. Het Bureau van de AV, bestaande uit een voorzitter en twee ondervoorzitters, leidt de AV. Het komt aan de AV toe om de 17 leden van het EMB samen te stellen.

De voorzitter van het EMB wordt ondersteund door een Franstalig en Nederlandstalig college. De twee colleges, die elk voorgezeten worden door een vicevoorzitter, adviseren het EMB over de thema's die de werking van het EMB aanbelangen. De voorzitter en de twee vicevoorzitters vormen samen het Bureau van het EMB. Om bepaalde opdrachten te kunnen uitvoeren, kan het Bureau van het EMB in overleg met het Bureau van de AV bepaalde commissies oprichten. Daarbovenop werkt het EMB intern ook nauw samen met twee raden: de Raad der Theologen en de Coördinatieraad van de Islamitische Instellingen van België (CIB). De Raad der Theologen adviseert het EMB op het vlak van theologische kwesties en ziet bijvoorbeeld toe op de religieuze competenties van de (kandidaat-)imams bij de erkende islamitische geloofsgemeenschappen en van de islamconsulenten. De Coördinatieraad is een burgerplatform van instellingen, federaties, organisaties en koepelstructuren die de belangen verdedigt van de islamitische gemeenschap met betrekking tot aspecten die geen verband houden met het beheer van de temporaliën van de eredienst. Concreet bestaat de CIB uit de volgende 'federale' organisaties: de Bijeenkomst van Moslims van België, de Diyanet van België, de Islamitische Federatie van België, de Federatie van Albanese moskeeën van België en de Afrikaanse Islamitische Associatie van België.[17]

12 Ketels, *De juridische integratie van de islam*, 34. De zetel van het ICC was gevestigd in de Grote Moskee van Brussel.
13 Ettourki en Khoojinian, 'De moslimgemeenschap'.
14 Voor deze verkiezingen hadden 48.000 gelovigen zich geregistreerd. Zij konden hun stem uitbrengen in 124 stembureaus: 104 moskeeën en 20 openbare plaatsen, zie Kanmaz en El Battiui, *Moskeeën, imams en islamleerkrachten*, 9.
15 Kanmaz en El Battiui, *Moskeeën, imams en islamleerkrachten*.
16 Het KB van 15 februari 2016 werd op enkele plaatsen gewijzigd door het koninklijk besluit houdende wijziging van het koninklijk besluit van 15 februari 2016 houdende erkenning van het Executief van de Moslims van België.
17 https://www.embnet.be/nl (geraadpleegd op 26 maart 2020).

Voorbeelden van erfgoedinitiatieven

De meeste moskeeverenigingen zijn vooralsnog weinig betrokken bij de professionele erfgoedwerking in Vlaanderen. Dat sluit geenszins uit dat moskeeën een erfgoedwerking kennen of ontplooien, al zullen ze hun activiteiten hieromtrent zelf niet zo snel op die wijze benoemen. In het recente verleden zijn interessante initiatieven tot stand gekomen. In 2013 realiseerde KADOC in samenwerking met MANA, het voormalige Expertisecentrum voor Islamitische Culturen in Vlaanderen, de expo *Moskeeën in Vlaanderen. Foto's van Abdul-Vahit Duman*. Eveneens opmerkelijk waren de projecten rond de herdenkingen van 50 jaar Marokkaanse en Turkse migratie in 2014-2015. Verschillende moskeeverenigingen verleenden hun medewerking daaraan. Zo werkte de Moskeevereniging en Islamitisch-Cultureel Centrum in Hoboken samen met het MAS - Museum aan de Stroom aan een expo rond de Marokkaanse gemeenschap in de stad.[18] Gelijkaardige initiatieven vonden onder meer plaats in Ninove en Leuven.[19]

Traditionele Marokkaanse kledij met gebedssnoeren uit de expo *Souvenirs van 100 karaat*, georganiseerd in het kader van 50 jaar migratie in 2014, Ninove. © KADOC-KU Leuven

Moskeeën participeren niet alleen aan initiatieven, maar organiseren ook zelf recurrente activiteiten, zoals geleide bezoeken. Die worden aangeboden aan buurtbewoners, scholen, verenigingen of andere groepen. Dergelijke bezoeken aan islamitische gebedshuizen worden ook regelmatig opgenomen in grootschalige initiatieven zoals de Open Gebedshuizendag of de Open Monumentendag. Die evolutie doet zich ook voor in het buitenland, zoals Frankrijk.[20] Op die manier kan het publiek op een vrij laagdrempelige wijze kennismaken met het islamitische erfgoed in de buurt. De laatste jaren winnen publieke iftars eveneens aan belang in België. Dat zijn gezamenlijke maaltijden na zonsondergang die tijdens de maand ramadan door heel wat moskeeverenigingen worden georganiseerd voor een zeer divers doelpubliek, waaronder buurtbewoners, vluchtelingen of minderbedeelden. Het gezamenlijk nuttigen van een diner werkt verbindend en heeft het voordeel dat mensen met elkaar kunnen kennismaken en in dialoog treden in een vrij ontspannen sfeer.

Ondanks de veelheid aan initiatieven is de samenwerking tussen moskeeverenigingen en de professionele erfgoedactoren nog relatief beperkt. Eens de behoeften en noden bij de verschillende organisaties in kaart zijn gebracht, zal het voorliggende project ongetwijfeld verdere samenwerking stimuleren en vraag en aanbod op elkaar afstemmen.

Methodologie en responsgraad

Om de bevraging onder de islamitische geloofsgemeenschappen te verspreiden, volgden de projectmedewerkers een drieledig spoor dat in grote lijnen overeenkomt met de algemene methodologie van het project: samenwerking met het representatieve orgaan van de betrokken eredienst in België, in dit geval het EMB, afstemming met relevante actoren in Antwerpen, Genk en Gent, steden met

18 https://www.mas.be/nl/activiteit/antwerpen-50-jaar-migratie-uit-marokko-en-turkije (geraadpleegd op 30 april 2020); https://www.ninove.be/ninove-info-april-2014.pdf (geraadpleegd op 6 november 2020).
19 http://dakira.be/; https://www.youtube.com/watch?v=UE8Q4MCWE4w (geraadpleegd op 30 april 2020).
20 Zie bijvoorbeeld het programma van 2020 via: https://journeesdupatrimoine.culture.gouv.fr/programme#/search?query=mosqu%C3%A9e@28.3865674,-17.3034700,2.67 (geraadpleegd op 3 november 2020).

een aanzienlijke islamitische geloofsgemeenschap, en individueel gerichte contacten. De focus bij de islamitische eredienst lag voornamelijk op de 27 door het Vlaams Gewest erkende lokale islamitische geloofsgemeenschappen, zonder uitsluiting van de niet-erkende organisaties.

Midden februari 2019 richtte het projectteam een brief tot Mehmet Üstün, voorzitter van het EMB. De brief bevatte een korte beschrijving van het project en een verzoek om samen te werken rond dit ambitieus initiatief. Tijdens de bezinningsmaand ramadan doofden de eerste contacten uit maar die werden nadien hervat. Op 6 juni 2019 vond uiteindelijk een overleg plaats met Bayram Saatci, Vlaams vicevoorzitter, en Harun Solak, medewerker van de dienst imams van het EMB. Tijdens dat gesprek lichtten de projectmedewerkers de doelstellingen van 'Hemelsbreed' verder in detail toe en bespraken met de vertegenwoordigers van het EMB de verschillende onderdelen en vragen van de enquête. Na intern overleg en afstemming ging het EMB akkoord om het project te ondersteunen en de bevraging vanuit zijn organisatie centraal te verspreiden.

Ali Boulbane, secretaris en medewerker van de dienst moskeeën binnen het EMB, verstuurde begin juli 2019 een e-mail naar 169 erkende en niet-erkende moskeeverenigingen in Vlaanderen met het verzoek om te participeren aan de bevraging van 'Hemelsbreed'. Begin september 2019 ontving het EMB van het projectteam een nota met de resultaten van de eerste oproep, in de vorm van een lijst met moskeeën die deelnamen aan de online bevraging. Bij dat contact vroegen de projectmedewerkers aan het EMB om een herinnering te verzenden naar de islamitische geloofsgemeenschappen die de bevraging onvolledig of nog niet hadden ingevuld. Dat herinneringsbericht leidde tot een toename van het aantal respondenten.

Om zoveel mogelijk geloofsgemeenschappen te betrekken bij de bevraging probeerde het projectteam in de steden Antwerpen, Genk en Gent samen te werken met lokale actoren. In Antwerpen was het MAS bereid om het project te ondersteunen. Het museum stuurde de bevraging per e-mail naar moskeeën in de stad en moedigde hun vertegenwoordigers aan om de enquête in te vullen tijdens een speciaal bezoek aan het MAS op 20 oktober 2019. In Genk zorgde de Erfgoedcel Mijn-Erfgoed voor een bijkomende verspreiding van de enquête. Ook de dienst diversiteit van de stad Genk bracht de bevraging onder de aandacht tijdens een bijeenkomst van het 'Overleg imams en voorzitters van moskeeën'. In Gent zocht het projectteam toenadering tot de Vereniging van Gentse Moskeeën.

Erkende islamitische geloofsgemeenschappen die na de vraag van het EMB en de lokale actoren nog niet hadden gereageerd op de oproep, werden via een persoonlijk bericht aangemoedigd om de enquête alsnog in te vullen. Op deze manier werden de erkende lokale geloofsgemeenschappen binnen de islamitische eredienst langs verschillende kanalen benaderd om deel te nemen aan dit onderzoek.

De verspreiding van de bevraging via het representatief orgaan genereerde veruit de meeste respons. In totaal namen 34 moskeeverenigingen uit alle Vlaamse provincies deel aan het onderzoek. Van de 27 door het Vlaams Gewest erkende geloofsgemeenschappen namen 14 organisaties deel aan de enquête, wat neerkomt op een responsgraad van 51,85%. Op basis van de lijst van het EMB participeerden 20 van de 142 niet-erkende verenigingen aan de bevraging. Dat geeft een responsgraad van 14,08%. Zonder onderscheid tussen de erkende en de niet-erkende islamitische geloofsgemeenschappen komt de globale responsgraad voor de islamitische eredienst uit op 20,11%. De bevraging werd verspreid in een periode waarin het ritueel slachten, het hoofddoekendebat en de kwestie van de al dan niet erkenning van de lokale geloofsgemeenschappen pertinent aanwezig waren in het publieke debat. Mogelijk had dat een invloed op de responsgraad bij de islamitische eredienst.

Analyse van de enquêteresultaten

Objecten

Voor het antwoord op de vraag welke objecten er in de moskee aanwezig zijn, werd een begeleidende keuzelijst opgesteld bestaande uit zes vaak voorkomende objecten en een vrij veld om aanvullende voorwerpen te registreren. Deze vraag werd ingevuld door 30 van de 34 moskeeën. Een grote meerderheid van de respondenten beschikt over een preekstoel (30), gebedsmatjes (28), gebedssnoeren (26), gebedsgewaden voor mannen of vrouwen (25), koranstandaarden (22) en muurobjecten zoals kalligrafische borden met namen van Allah of belangrijke religieuze figuren (19). Vier respondenten

Wandversieringen, preekstoel en gebedstapijten in de Anware Madina moskee, Gent.
© KADOC-KU Leuven

vulden bijkomende gegevens in. Eén moskee beschikt ook over gebedsmutsen en één vermeldt een stoel voor de imam en een loge voor de muezzin. Twee andere respondenten noteerden respectievelijk 'bibliotheek en uitvaartcomité' en 'sociale ruimte' als antwoord.

Wat het aantal objecten betreft, geven 16 van de 29 respondenten aan over minder dan 20 objecten te beschikken. Zeven moskeeën situeren hun collectie tussen de 20 en 50 objecten en vijf schatten dat op meer dan 100 objecten. Slechts één moskee vermoedt tussen de 50 en 100 objecten in bezit te hebben. Het beperkte aantal objecten bij veel moskeeën kan deels verklaard worden door het geringe aantal voorwerpen die als onontbeerlijk kunnen worden beschouwd binnen de islamitische liturgie. Maar ook weinig ruimte, beperkte financiële slagkracht of de relatief jonge ontstaansgeschiedenis van de moskeeën kunnen een verklarende factor zijn.

Het merendeel van de moskeeën, 20 van de 28 respondenten, heeft geen inventaris van de objecten. Vier geloofsgemeenschappen geven aan over een inventaris op papier te beschikken, drie hebben een digitale inventaris en één moskee heeft zowel een digitale versie als een versie op papier. Bij een heel grote groep respondenten, inclusief erkende gemeenschappen, ontbreekt dus een objectinventaris. In tegenstelling tot de andere eredienstorganisaties nemen de eerste erkenningen van de lokale islamitische geloofsgemeenschappen pas een aanvang vanaf 2007. De inventarisplicht of het belang daarvan is wellicht nog onvoldoende doorgedrongen.

Iets meer dan de helft van de respondenten, 13 van de 23, geeft aan geen noden te hebben bij het behoud en beheer van hun objecten. De overige tien moskeeën duiden in een keuzeveld verschillende noden aan. Vijf respondenten opteren voor ondersteuning bij de verwerving van objecten, terwijl vier moskeeën heil zien in hulp bij de opslag of bewaaromstandigheden van hun objecten. Drie participanten zoeken hulp bij de restauratie van objecten en evenveel noteren een nood bij de opmaak van een inventaris. Twee respondenten wensen ondersteuning bij de herbestemming van objecten en één deelnemer vermeldt de stad Antwerpen in een vrij tekstveld. Het is echter onduidelijk wat daarmee precies bedoeld wordt, mogelijk refereert hij aan hulp vanuit de stad. Een meerderheid van de respondenten heeft dus geen noden bij het behoud en beheer van hun objecten. Tegelijk zijn er meerdere vragen naar ondersteuning bij verschillende organisaties. Opvallend daarbij is de verwerving van objecten, wat typerend is voor organisaties in volle groei.

Archief

De eerste vraag van dit onderdeel bracht de verschillende soorten archief in beeld. Van de 24 respondenten beschikken 18 over een papieren archief van de moskeevereniging en 12 hebben daarvan een digitaal archief aangelegd. Evenveel respondenten (12) bewaren het papieren archief van de comités (bij de erkende lokale gemeenschappen) en slechts zes moskeeën hebben die documenten ook in een digitale vorm. Audiovisueel archief van de moskeevereniging en van de comités treffen we telkenmale bij zes

Archief van de Yıldırım Beyazit moskee, Kolderbos.
© KADOC-KU Leuven

respondenten. De redactievormen zijn zeer divers. Bij een grote meerderheid van de 25 respondenten zijn statuten, briefwisseling, verslagen van vergaderingen, flyers van activiteiten, ledenlijsten, jaarverslagen, eigendomsakten, foto's van vieringen of activiteiten en financiële stukken, zoals jaarrekeningen, boekhoudkundige registers en financiële bewijsstukken, aanwezig. Preken, brochures, personeelsdossiers en geluids- en filmopnames komen in mindere mate voor in het archief.

Het archief wordt bij 23 van de 25 respondenten in het moskeegebouw bewaard. Bij vijf respondenten bevindt er zich ook archief thuis bij bestuursleden. Eén participant geeft 'andere privépersonen' als bewaarplaats op en een andere noteert een buurtsecretariaat als locatie. Verschillende talen komen in de archieven voor. Nederlands is daarbij koploper en komt voor in combinatie met andere talen die veelal gelinkt kunnen worden aan de nationale achtergrond van de geloofsgemeenschap. Nederlands verschijnt bij 23 van de 25 respondenten, Arabisch bij 12, Turks bij 6, Engels bij 3, Frans en Urdu bij 2 en Servo-Kroatisch bij 1 organisatie. De archieven zijn bij 13 van de 23 respondenten op de een of andere manier geordend, bij 7 is dat gedeeltelijk het geval en 3 geven aan geen orde in hun archief te hebben aangebracht. Bij 12 van de 24 deelnemers is er een inventaris aanwezig: 8 hebben een inventaris op papier, bij 3 is die zowel op papier als digitaal aanwezig en bij 1 respondent bestaat de beschrijving van het archief enkel digitaal.

Veel moskeeverenigingen, 14 van de 20 respondenten in dit geval, wensen geen ondersteuning bij het beheer van hun archieven. Bij de andere zes respondenten zijn de behoeften verscheiden. Telkenmale vier organisaties wensen hulp bij de opslag van het papieren archief, het digitale archief, de ordening van het papieren archief en de digitalisering van documenten. Drie duiden de ordening van het digitaal archief aan als aandachtspunt. Twee zoeken hulp bij de inventarisatie en raadpleging van het papieren archief en de restauratie van documenten en één respondent geeft aan hulp te kunnen gebruiken bij de herbestemming van het archief.

Bibliotheek

Een grote meerderheid van 80% (20 van de 25 respondenten) beschikt over papieren publicaties, terwijl 20% aangeeft geen bibliotheek te hebben, wat opmerkelijk hoog is. Wellicht is dat het gevolg van een te enge interpretatie van het woord 'bibliotheek'. De praktijk leert dat er zowat in elke moskee een kast of rek met religieuze literatuur ter beschikking wordt gesteld van de gelovigen. Op zijn minst zijn er enkele korans voorhanden. Een aantal respondenten, 22 in totaal, werpt licht op de inhoud van hun papieren collecties. Alle moskeeën bewaren korans en koran-exegeses. Bij een meerderheid komen ook ahadith-collecties (17), boeken met smeekbeden (16), geschiedkundige publicaties over de islam (15) en biografieën van de profeet Mohammed, de zogenaamde sira-literatuur (13), voor. De helft bewaart ook boeken over de geloofsleer en islamitische feestdagen en rituelen (11). Minder voorkomend zijn jeugdboeken (10), publicaties over taal (8), islamitisch recht (7), biografieën van islamitische geleerden (5) en periodieken (4).

De bevraging bracht ook het bezit van eigen (digitale) tijdschriften of nieuwsbrieven in kaart. Geen van de 23 respondenten maakt melding van eigen periodieken. Dat is opmerkelijk en kan deels worden verklaard door de orale traditie of cultuur, die zeker kenmerkend is voor de oudere generaties. Er ontbreekt met andere woorden een schriftelijke rapporteringscultuur. Daarentegen bieden vandaag digitale technologieën een gemakkelijk alternatief voor de jongere generaties om schriftelijk te communiceren met de

Bibliotheekcollectie van de Mechelse Moskee. © KADOC-KU Leuven

aangesloten leden. Dat sluit aan bij de bevindingen over de aanwezigheid van de geloofsgemeenschappen op sociale media. Maar liefst 23 respondenten zijn actief op Facebook. Twee participanten hebben eveneens Instagram en één beschikt over een Twitteraccount.

Ook in dit onderdeel blijkt een grote meerderheid, 16 van de 20 respondenten, geen nood te hebben aan ondersteuning. Bij de vier overblijvende moskeeën noteren we verschillende noden. Opslag van digitale publicaties wordt door vier respondenten aangeduid als aandachtspunt, drie uiten dezelfde nood voor hun papieren publicaties en twee respondenten kunnen hulp gebruiken bij de digitalisering van publicaties. Opmaak van een catalogus, restauratie van boeken en verwerving en herbestemming van publicaties werden telkens eenmaal aangeduid als een punt waarvoor ondersteuning welkom is. Eén respondent zegt in een vrij veld nood te hebben aan een bibliotheek, maar slechts na aankoop van een nieuw gebouw.

Immaterieel erfgoed

Op de open vraag of er bepaalde specifieke tradities verbonden zijn met de moskee, geven slechts 13 respondenten een antwoord. Zeven daarvan melden geen specifieke tradities en zes verwijzen naar de herdenking van religieuze dagen en feesten, wat erg breed geformuleerd is, jaarlijkse gezamenlijke dodenherdenking, Arabische lessen, Mawlid of het geboortefeest van de profeet Mohammed en Kandil-vieringen, iftar-maaltijden, dhikr (het gedenken van Allah) en zegeningen van geboortefeesten en huwelijken door individuele of gezamenlijke Koranrecitaties.

Evenveel respondenten hebben in een vrij tekstveld een antwoord geformuleerd op de vraag of er bepaalde specifieke tradities zijn die in de loop van de geschiedenis een verandering hebben ondergaan. Eén activiteit springt daarbij in het oog. Maar liefst elf respondenten vermelden de organisatie van (publieke) iftar-maaltijden, variërend van dagelijkse maaltijden voor vluchtelingen en daklozen tot wekelijkse, enkele of eenmalige initiatieven voor buurtbewoners, geïnteresseerden of stadspersoneel. Twee moskeeën verwijzen respectievelijk naar de dodenherdenking en Kadir Night-vieringen. Twee moskeeën maken geen gewag van veranderende tradities en de overige respondenten vermelden eenmalig een Suikerfeest voor buurtbewoners, open burendag, filmavond in het kader van een filmfestival, rondleidingen in de moskee, voetbalwedstrijden, fietstochten met bezoek aan de moskee, buurt- en straatfeest en een jaarlijks opendeurweekend.

Uit de antwoorden blijkt dat de respondenten de bovenstaande vraag breed hebben geïnterpreteerd. Daar waar we vooral wilden peilen naar eventuele veranderingen bij religieuze tradities, vinden we in de antwoorden veelal een descriptieve opsomming van religieuze en socioculturele activiteiten terug zonder verdere toelichting. Die antwoorden wijzen er evenwel op dat moskeeën naast een religieuze ook een socioculturele functie blijven vervullen. Die functie wordt vermoedelijk opgenomen door jongeren- en/of vrouwenwerkingen die als satellietorganisaties functioneren rond de verschillende moskeeverenigingen.

Onroerend erfgoed

Het onroerend erfgoed omvat de gebouwen van de moskeevereniging. De meerderheid van deze panden, 15 van de 24, is eigendom van de vzw. Negen respondenten duiden een andere eigenaar aan. In zes gevallen wordt een koepelstructuur als eigenaar vermeld, eenmaal een cultureel centrum en eenmaal een gemeente of stad. Eén respondent noteert 'huur' in een vrij veld. Geen enkele moskee is beschermd als monument. Wel zijn twee gebouwen opgenomen in de Inventaris Onroerend Erfgoed: het ene als onderdeel van een bouwkundig element (fabriekssite) en het andere als deel van een bouwkundig geheel (steenkoolmijn).[21] In 75% van de gevallen zijn de bovenstaande gebouwen buiten de eredienst toegankelijk voor het publiek. Naast de eredienst worden er verschillende activiteiten georganiseerd. In dalende lijn zijn dat educatieve of ontspannende activiteiten voor mannen, vrouwen of jongeren (22), geleide bezoeken (18), opendeurdagen (13), vieringen van geboortefeesten (11), benefieten (10) en tentoonstellingen (4). Eén respondenten noteert een infoavond over een beroepsopleiding als aanvulling.

21 https://www.onroerenderfgoed.be (geraadpleegd op 18 oktober 2020).

Mozaïektegels en kalligrafische elementen in de gebedsruimte van de Eyyub El-Ensari moskee, Zele. © KADOC-KU Leuven

Van vijftien respondenten krijgen we een korte beschrijving van het interieur: vijf moskeeën beschikken over houtsnijwerk, bij vier zijn tegels aanwezig, bij drie komen mozaïeken voor, twee hebben stucwerk in hun interieur verwerkt en één heeft een deurbord. Verder wordt ook melding gemaakt van een marmeren mihrab (gebedsnis) en minbar (preekstoel), stof- en glaswerk, muur- en plafondschilderingen en schilderijen. In de meeste moskeeën geldt een verbod op menselijke en dierlijke afbeeldingen, waardoor het belang van sierelementen kan toenemen. Vooral bij nieuwbouwmoskeeën kunnen geometrische patronen, kalligrafische elementen en/of tegel- en stucwerk uitgesproken zijn. Van alle bij deze enquête betrokken gebedshuizen waren slechts twee gebouwen effectief als nieuwbouwmoskeeën opgetrokken.

Naast de gebedsruimte beschikt de meerderheid van de moskeeën, 19 van de 23 respondenten, ook over een ruimte waar religieuze wassingen plaatsvinden, een keuken, een afzonderlijke gebedsruimte voor vrouwen en klaslokalen voor educatieve of sociaal-culturele activiteiten. Een secretariaat komt bij zeventien organisaties voor, elf hebben een polyvalente ruimte voor lezingen, vergaderingen en feesten, tien beschikken over een woning voor de imam en zeven maken melding van een cafetaria. Verblijfkamers komen slechts driemaal voor en telkens één keer wordt een buitenkeuken, een tent voor het vrijdaggebed, een huurwoning en een bibliotheek opgesomd. Wat verder opvalt, is de afwezigheid van minaretten in de antwoorden. Die bouwkundige elementen komen voor bij de twee nieuwbouwmoskeeën, maar werden niet vermeld.

Een kleine meerderheid van de respondenten, elf van de negentien, heeft geen behoefte aan ondersteuning wat hun onroerend patrimonium betreft. Bij acht moskeeën daarentegen worden diverse noden ervaren. Ondersteuning bij de aanvraag van premies wordt acht keer vermeld, verwerving van gebouwen vijf keer en restauraties komt vier keer in beeld. Eén respondent verwijst daarbij naar de bovenvermelde tent voor het vrijdaggebed om het plaatsgebrek aan te kaarten. Opmaak van rapporten over de toestand van het gebouw en technische aspecten worden telkens door drie respondenten aangekruist. Twee participanten vermelden de herbestemming van gebouwen als aandachtspunt.

Bekendmaking van het erfgoed

Uit de bevraging blijkt dat de deelnemende moskeeverenigingen op verschillende manieren hun erfgoed bekendmaken bij het publiek. Twintig respondenten melden een diversiteit aan initiatieven: dertien bieden geleide bezoeken aan in de moskee en nemen deel aan Open Gebedshuizen- of Moskeedag, negen verzorgen lezingen, zes geven brochures uit en bieden online informatie aan en telkens twee moskeeën organiseren tentoonstellingen en participeren aan de Open Monumentendag en Erfgoeddag.

Een kleine meerderheid van de respondenten, negen van de zeventien, heeft geen steun nodig bij de bekendmaking van hun erfgoed. De overige acht participanten selecteerden verschillende noden uit een keuzelijst. Telkens vijf organisaties wensen ondersteuning bij de uitgave van brochures, het online aanbieden van informatie en de organisatie van publieksactiviteiten zoals geleide bezoeken, lezingen en deelname aan erfgoedmanifestaties. Vier verenigingen verwachten advies bij de opmaak van subsidiedossiers voor erfgoedprojecten, drie opteren voor hulp bij de organisatie van expo's en één respondent vraagt in een vrij tekstveld naar ondersteuning bij het managen van een moskeevereniging.

ERFGOEDNODEN BIJ ISLAMITISCHE GEMEENSCHAPPEN
(% VAN HET TOTALE AANTAL RESPONDENTEN)

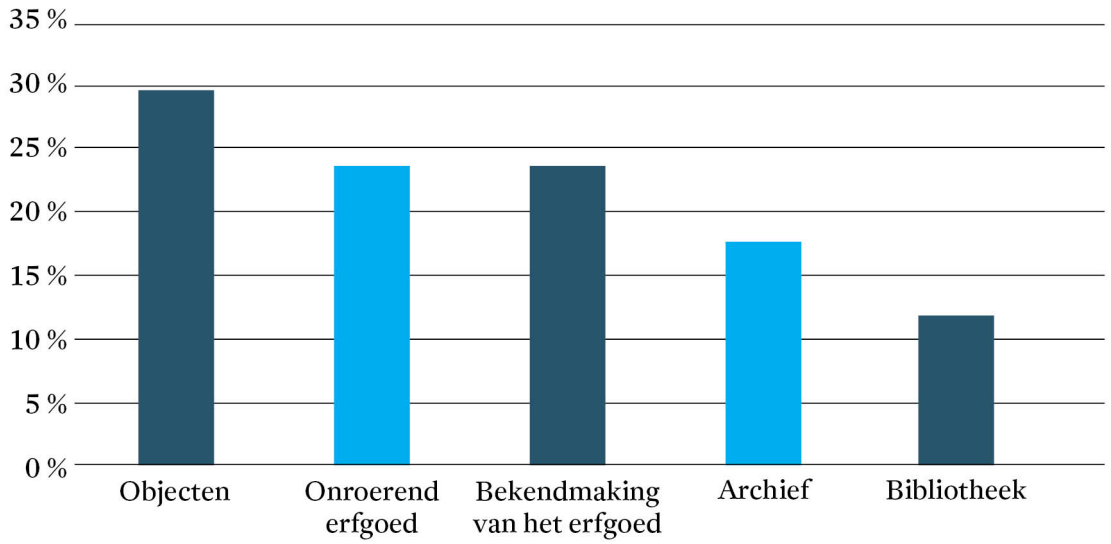

Verklarende woordenlijst

Ahmadiyya-beweging
Relatief recente stroming die ontstaan is op het Indische subcontinent. Aanvullend op de openbaring aan de profeet Mohammed erkennen de Ahmadiyya hun religieuze leider Hazrat Mirza Ghulam Ahmad (1835-1908) als beloofde messias en mahdi. Binnen de Ahmadiyya-beweging zijn er twee strekkingen: de Ahmadiyya Moslim Gemeenschap en de Lahore Ahmadiyya Beweging. In België is de eerste groep verenigd in de Ahmadiyya Moslim Gemeenschap België.

Alevieten
Groepering binnen de islam die over eigen geloofsstellingen, rites en tradities beschikt. Ze wordt vaak tot het sjiisme gerekend. Naast Ali (598-661), de schoonzoon van de profeet Mohammed, en de overige elf imams, is de mysticus Hacı Bektâş-ı Velî (1209-1271) een belangrijke figuur bij de alevieten. Hun gebedsplaatsen worden cem-evi genoemd. Ze zijn gegroepeerd onder Belçika Alevi Federasyonu (Federatie van Alevieten in België).

Dhikr
Het gedenken van Allah. Binnen de islam is de dhikr een belangrijke vorm van meditatie waarbij een woord, bijvoorbeeld één van de '99 schone namen van Allah', of korte zinnen langdurig worden herhaald. De dhikr kan individueel of gezamenlijk worden uitgevoerd. In verschillende soefi-gemeenschappen neemt die vorm van meditatie een belangrijke plaats in.

Diyanet
Verkorte naam van Diyanet İşleri Başkanlığı, het Presidium voor Godsdienstzaken. Ongeveer de helft van de Turkse moskeeën in België zijn Diyanet-moskeeën en vallen onder het beheer van dit directoraat, dat verbonden is met de Turkse overheid. De Belgische coördinatie van die moskeeën gebeurt door Belçika Diyanet Vakfı (Diyanet van België).

Hadith
Meervoud, ahadith. Veelal korte op schrift gestelde overleveringen van uitspraken of handelingen van de profeet Mohammed, opgenomen in een aantal collecties waarvan zes als 'canoniek' worden beschouwd. Na de Koran zijn de ahadith-collecties de belangrijkste teksten binnen de traditionele islam.

Imamstoel
Of kursi. Stoel die gebruikt wordt door de imam in de moskee bij gewone lezingen of preken. De kursi is kleiner dan de minbar, de preekstoel die voorbehouden is voor de vrijdagpreek. De kursi staat meestal links van de mihrab, de gebedsnis, terwijl de minbar zich aan de rechterzijde daarvan bevindt.

Kandil
Of Kandili-vieringen. Bij de Turkse moslims en moslims uit de Balkan een geheel van 'vijf gezegende nachten' die nauw verbonden zijn met het leven van de profeet Mohammed. De vijf gezegende nachten zijn: Mevlid Kandili (Geboortedag van Mohammed), Regaip Kandili (Nacht van Mohammeds Ontvangenis), Miraç Kandili (Nacht van Mohammeds Hemelvaart), Berat Kandili (Nacht van de Lotsbezegeling) en Kadir Gecesi (Nacht van de Beslissing of Waardevolle Nacht).

Kadir Night
Of de Waardevolle Nacht, de Nacht van de Beslissing of de Nacht van de Voorbeschikking (Laylat al-Qadr). In de islam de nacht waarin voor het eerst een soera van de Koran aan de profeet Mohammed zou zijn geopenbaard. De precieze datum is voor de moslims zelf onbekend. Traditioneel gaat men ervan uit dat die heeft plaatsgevonden tijdens een van de laatste oneven nachten van de maand ramadan. Soennieten herdenken die nacht doorgaans op de vooravond van de 27ste ramadan. Bij sjiitische moslims wordt die vaak op de 23ste dag van de maand ramadan herdacht.

Koranstandaard
Voorwerp, vaak uit hout of een ander materiaal, dat ter ondersteuning wordt gebruikt bij het lezen van de Koran. De Koran wordt gebruikelijk op de standaard neergelegd en is in overeenstemming met de islamitische reinheidsvoorschriften. Koranstandaards komen zowel thuis als in moskeeën voor.

Koranstandaard. © Wikimedia Commons, Tropenmuseum / CC BY-SA 3.0

V.l.n.r.: kursi, mihrab en minbar van de Hüdavendigar moskee in Bursa (Turkije). © Wikimedia Commons, Dosseman / CC BY-SA 4.0

Mawlid
Voluit al-Mawlid an-Nabawi. Islamitische feestdag waarop moslims de geboortedag van de profeet Mohammed herdenken. Binnen de soennitische traditie wordt die gevierd op 12 rabi‘ al-awwal, de derde maand van de islamitische kalender. Bij de sjiieten wordt die geboortedag op de 17de dag herdacht.

Mihrab
Of gebedsnis. Halfcirkelvormige nis in de muur van een moskee. De mihrab is aangebracht in de muur die de richting van de Ka’aba in Mekka (de qibla) aangeeft. De imam leidt de dagelijkse gebeden vanuit de mihrab.

Milli Görüş
Religieuze beweging binnen de Turkse gemeenschap. Ongeveer een derde van de Turkse moskeeën behoort tot die strekking. De moskeeën die verbonden zijn met Milli Görüş zijn verenigd onder de koepel Belçika Islam Federasyonu, de Islamitische Federatie van België.

Minbar
Verhoogd spreekgestoelte in de moskee van waarop traditiegetrouw de vrijdagpreek (khutba) wordt gehouden. Die hoge preekstoel bevindt zich meestal aan de rechterzijde van de mihrab. In sommige moskeeën is de minbar als een vaste constructie geïntegreerd in het interieur van de gebedsruimte, bij andere is dat een mobiel object dat vaak uit hout is vervaardigd.

Muezzin
In de islam de persoon die via zijn stem de gelovigen oproept tot het rituele gebed. In de islamitische wereld wordt de oproep van de muezzin (adhan) vaak versterkt via luidsprekers in een minaret. Meestal wordt daarbij een geluidsopname gebruikt.

Nakşibendi
Traditionele mystieke soefi-broederschap opgericht door Mohammed ibn Mohammed Baha’ ad-Din Naqshband (1317-1389) in Centraal-Azië. De stilte waarin het gedenken van Allah (dhikr) wordt verricht, is een belangrijk ritueel bij de broederschap. De leden komen voor het gebed en hun rituelen samen in een tekke of dergah. De Nakşibendi zijn in België verenigd in de organisatie Sema Sah Vakfi.

Suikerfeest
Of Eid al-Fitr. Luidt het einde van de vastenmaand ramadan in, de negende maand in de islamitische kalender. Het Suikerfeest, ook wel het Kleine Feest genoemd, duurt normaliter drie dagen en staat in het teken van het feestgebed, samenhorigheid, familiebezoek en (zoete) gerechten.

Süleymancı
Mystieke religieuze groepering van volgelingen van de leermeester Süleyman Hilmi Tunahan (1888-1959). In België heeft de beweging islamitische cultuurcentra (Islam kültür merkezi) met koranscholen en gebedsruimtes. De Süleymancı zijn verenigd in de Belçika Islam Kültür Merkezleri Birligi (Unie der Islamitische Culturele Centra in België).

3.

De israëlitische eredienst

Julie Aerts

Historische schets

Het jodendom ontstond volgens de oudste overleveringen met de aartsvader Abraham, die het monotheïsme geïntroduceerd heeft. Volgens de joodse traditie waren de Israëlieten de nakomelingen van de twaalf zonen van Jacob. Dat volk trok weg uit Egypte. De Israëlitische monarchie begon onder koning Saul en werd voortgezet door de koningen David en Salomo. Vanaf 63 voor Christus kwam Judea onder Romeins gezag. In die periode vonden er verschillende opstanden plaats. Het joodse monotheïsme verspreidde zich stukje bij beetje over het volledige laat-Romeinse Rijk. Ook tijdens de middeleeuwen leefden de joden verspreid over heel Europa, inclusief het grondgebied van het huidige België.[1]

De israëlitische eredienst wordt door de Belgische staat erkend en gesubsidieerd. In onze gewesten verkregen de joden de burgerlijke en politieke gelijkheid in 1795, onder het Franse bewind. Die gelijkheid werd bevestigd door het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden en daarna door de Belgische Grondwet. In 1808 voerden de napoleontische decreten het zogenaamde consistoriaal systeem[2] in om de organisatie van de israëlitische eredienst en zijn betrekkingen met de staat te regelen. Toen het latere België deel uitmaakte van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, tussen 1815 en 1830, steunde de organisatie van de israëlitische eredienst op dezelfde fundamenten. Er werd een nieuw model voor het consistoriaal systeem geïntroduceerd en er ontstond een precaire balans tussen de autonomie van lokale gemeenten en het gezag van de Haagse en Brusselse autoriteiten.[3] Ook het principe van de verplichte religieuze taxatie van de joden werd gehandhaafd. Latere bepalingen regelden op systematische wijze de spirituele en materiële aspecten van het leven van de joodse gemeenten.

De Belgische Grondwet van 1831 stelde een vrijheid van eredienst in en de leiders van de joodse gemeenschap grepen die kans meteen aan om zich op zelfstandige wijze te organiseren. Het Centraal Israëlitisch Consistorie, opgericht in 1832, en de israëlitische gemeenten, die zich na de onafhankelijkheid geleidelijk aan reorganiseerden, baseerden hun wettelijk bestaan op de decreten van 1808. Hoewel het Consistorie steeds werd beschouwd als de hoogste autoriteit van de israëlitische eredienst ging het slechts om een feitelijke erkenning. Voor 1871 werd die rol door geen enkele officiële beslissing wettelijk bekrachtigd. De toepassingsbesluiten op de wet op het 'tijdelijke der erediensten' van 1870 betekenden een louter impliciete erkenning.

Het Consistorie bleef een privévereniging die sinds 1972 het juridische statuut van een vzw heeft. De israëlitische gemeenten werden de facto erkend door de toekenning van subsidies en het ten laste nemen van een gedeelte van de bezoldiging van de bedienaren van de eredienst vanaf de eerste jaren na de onafhankelijkheid. Ze werden formeel erkend door het koninklijk besluit van 1876 dat voorzag in de inrichting van beheerraden naar het model van de kerkfabrieken. Door de toepassingsbesluiten op de wet op de kerkfabrieken van 1876 verkregen de beheerraden van de israëlitische gemeenten rechtspersoonlijkheid en werden ze onderworpen aan de regels van de openbare boekhouding. Die bepalingen legden het nazicht van de begrotingen en rekeningen op, evenals de borgstelling van de schatbewaarder en de verplichting voor de stads- en gemeentebesturen om financieel in te springen als de joodse gemeenten over onvoldoende middelen beschikken.[4]

Er zijn verschillende geïnstitutionaliseerde stromingen in het huidige religieuze jodendom: de orthodoxe, de liberale en de conservatieve. Ze zijn niet verenigd onder één centraal gezag, maar behoren tot verschillende groeperingen. Ze verschillen van mening over de manier waarop het respect voor de joodse wet dient toegepast te worden in het concrete dagelijkse leven. Op die manier wordt er een onderscheid gemaakt tussen streng orthodoxe (of ultraorthodoxe) gemeenschappen, gematigd orthodoxe en modern orthodoxe kringen. De ultraorthodoxe beweging van de chassidische joden leeft vroom en volgt de wet nauwlettend. In België herbergt Antwerpen een van de grootste chassidische gemeenschappen ter wereld. Kenmerkend voor de chassidische joden zijn hun typische kledij en haartooi.

De beweging van de liberale joden is ontstaan doordat sommige joden in Duitsland vanaf het begin van de negentiende eeuw nauwer aansluiting zochten bij de cultuur en de gebruiken van hun thuisland.

1 Cluse, *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden*.
2 Systeem dat de betrekkingen regelt tussen de burgerlijke autoriteiten en de joodse gemeenschappen.
3 Wallet, 'De organisatie van het bewind der Joodschen Eerdienst dezer Provintie'.
4 Schreiber, 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties'.

Daartoe werden hervormingen doorgevoerd in de joodse riten en liturgie. Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontwikkelden de conservatieve joden een middenweg tussen orthodoxie en liberaal jodendom. Ze probeerden de joodse wet te interpreteren vanuit de hedendaagse situatie. Het conservatieve gedachtegoed is dan ook een soort compromis tussen het orthodoxe en het liberale jodendom.

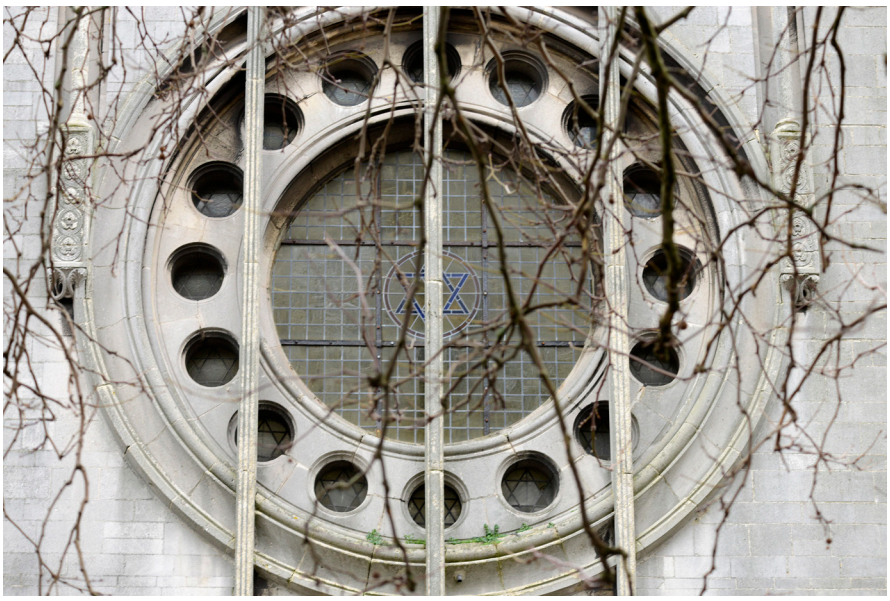

Glasraam met davidster uit de synagoge van Oostende. © PARCUM-Bea Borgers

Tot aan de Tweede Wereldoorlog kende ons land een bloeiende joodse gemeenschap, met onder meer gemeenschappen in Brussel, Antwerpen, Oostende en Kalmthout. Het aantal joden in België zou om en bij de 90.000 bedragen hebben vóór de Tweede Wereldoorlog. Als gevolg van de Holocaust betreurde de joodse gemeenschap in België een verlies van meer 25.000 doden. De Dossinkazerne in Mechelen was het belangrijkste doorgangskamp van waaruit joden naar de concentratiekampen werden gevoerd.

In de naoorlogse periode migreerde een groot aantal joden vanuit Hongarije naar Antwerpen als gevolg van de Hongaarse opstand in 1956. De joodse gemeenschap van Antwerpen is momenteel met ongeveer 20.000 leden een van de grootste orthodoxe gemeenschappen in Europa.

Organisatiestructuur

Het Centraal Israëlitisch Consistorie van België is het vertegenwoordigende orgaan van de israëlitische eredienst bij de federale overheid. De beslissingen over lopende zaken worden genomen door het Bureau; het Secretariaat staat in voor de dagelijkse werking van het Consistorie. Het Consistorie had in eerste instantie als taak de belangen van de israëlitische eredienst bij de burgerlijke overheden te verdedigen en voor de staat als wettelijk aanspreekpunt te fungeren inzake de erkenning van de joodse gemeenschappen en de benoeming van de geestelijke leiders. Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog is de werking gevoelig uitgebreid. Naast de eredienst zelf behoren thans ook de culturele dimensie van het jodendom, onderwijs en media tot de werkdomeinen van het Consistorie. Het Consistorie draagt onder andere bij tot interreligieuze dialoog, het joodse godsdienstonderwijs, het onderzoek naar de geschiedenis van het Belgische jodendom (Stichting voor de Eigentijdse Herinnering, ontstaan op initiatief van het Consistorie), de herdenking van de Shoah (stichting van het Joods Museum van Deportatie en Verzet te Mechelen[5]) en de verspreiding van de joodse cultuur via uitzendingen over het jodendom op radio en televisie. Naast de Consistoriale Vergadering, het Bureau en het Secretariaat telt het Consistorie een aantal commissies die actief zijn rond diverse aspecten van het consistoriale en gemeenschapsleven.

5 Sinds 2012 onder de naam Kazerne Dossin: Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten.

Op dit moment overkoepelt het Consistorie zeventien erkende israëlitische gemeenten in België. Er zijn zes israëlitische gemeenten erkend binnen het Vlaams Gewest: drie in Antwerpen en telkens één in Gent, Oostende en Knokke. De provincies Limburg en Vlaams-Brabant tellen geen enkele erkende joodse gemeente. De erkenning van de Antwerpse gemeente Shomre Hadas dateert uit de Hollandse periode (1816). In 1904 werd de gemeente van Oostende erkend en in 1910 de orthodoxe gemeente Machsike Hadass van Antwerpen en de Portugees-israëlitische gemeente van Antwerpen. De gemeente van Borgerhout richtte zich op de gebruiken van de Centraal- en Oost-Europese joden en werd erkend in 1913. Deze gemeente verdween in 1928. Na de Tweede Wereldoorlog werden de volgende gemeenten erkend: de Sefardische gemeente van Brussel (1958), de orthodoxe gemeenten van Schaarbeek (1964), Sint-Gillis (1971) en Ukkel-Vorst (1979) en ten slotte de israëlitische gemeenten van Waterloo (1992) en Knokke (1998).

Voorbeelden van erfgoedinitiatieven

Er bestaat een uitgebreid internationaal netwerk voor het joods erfgoed. Zo zijn er organisaties als de Foundation for Jewish Heritage, die zich vooral bezighoudt met het behoud van joodse monumenten en ander cultureel erfgoed wereldwijd. Die organisatie werkte ook projecten uit rond joods funerair erfgoed (Jewish Cemeteries Project) en behoud en beheer van historische synagogen over heel Europa (Historic Synagogues of Europe Project). De Association of European Jewish Museums is een netwerkorganisatie die meer dan 60 joodse musea over heel Europa verbindt.

De European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture organiseert jaarlijks de Europese Dag van de Joodse Cultuur, waar ook joodse gemeenschappen in België aan deelnemen.

Het Joods Historisch Museum in Amsterdam bracht met het project 'Van Mokum tot in de Mediene. Joods ceremonieel erfgoed in Nederland' het ceremonieel erfgoed van de Nederlandse gemeenten die behoren tot het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK)[6] in kaart. Alle objecten werden onderzocht, beschreven en gefotografeerd. De verzamelde gegevens worden bewaard in een databank die beheerd wordt door het Joods Historisch Museum. Tevens werden er onderhoudsplannen gekoppeld aan het inventarisatieproject.

In België is het Joods Museum van België in Brussel een belangrijke speler. Naast de collectie joodse objecten (16de eeuw-heden) bewaart het ook talrijke archieven van joodse organisaties en individuen. De archieven zijn op aanvraag te consulteren door onderzoekers. Het museum organiseerde reeds verschillende tentoonstellingen, onder andere over joods ceremonieel erfgoed en over joodse begraafplaatsen.

Het Institut de la Mémoire Audiovisuelle Juive (IMAJ) in Brussel produceert sinds 1984 catalogi met Belgische beelden aangaande joodse thema's en zorgt voor de ontsluiting en valorisatie van het joodse audiovisuele erfgoed.

De Stichting voor de Eigentijdse Herinnering, opgericht in 1994, heeft als doel de geschiedenis van de Joden in België in de 20ste en 21ste eeuw voor het voetlicht te halen. Ze beschikt over een documentatiecentrum in Brussel dat na afspraak en onder voorwaarden toegankelijk is.[7]

De archiefgids *Bronnen voor de geschiedenis van de Joden en het Jodendom in België* verscheen in januari 2017 als een uitgave van het Algemeen Rijksarchief. Hij bevat meer dan 1000 beschrijvingsfiches van archiefbestanden en is dan ook een belangrijk instrument voor de onderzoeker.

Wat tentoonstellingen betreft, is de expo *Heilige plaatsen, Heilige boeken* die in 2014-2015 in het MAS - Museum aan de Stroom in Antwerpen liep, vermeldenswaardig. Een deel ervan was gewijd aan het jodendom. Ook in de huidige opstelling van het MAS komen de joodse gemeenschappen in Antwerpen aan bod. Eveneens in Antwerpen neemt B'nai B'rith jaarlijks deel aan de Europese Dag voor de Joodse Cultuur. Daarbij is er ook aandacht voor (onroerend) erfgoed. Soms valt die dag samen met de Open Monumentendag en dan wordt er door de organisatoren naar synergieën gezocht.

6 https://www.nik.nl/ (geraadpleegd op 3 november 2020).
7 http://www.fmc-seh.be/nl (geraadpleegd op 13 februari 2020).

Methodologie en responsgraad

Op 3 april 2019 vond een overleg plaats tussen de partners van 'Hemelsbreed' en Philippe Markiewicz, hoofd van het Centraal Israëlitisch Consistorie van België. Hij toonde interesse en zegde namens het Centraal Israëlitisch Consistorie zijn steun toe aan het project. Er werd externe expertise ingeroepen om feedback te geven op de vragenlijst. Zahava Seewald, conservator bij het Joods Museum van België, keek de vragenlijst inhoudelijk na en gaf bijkomend advies over het deel 'objecten'. Frans van den Brande, docent judaïstiek aan de Universiteit Antwerpen, deelde eveneens zijn expertise en gaf feedback op de vragenlijst. Die feedback werd verwerkt en de eerste vragenlijsten werden uitgestuurd door 'Hemelsbreed' in juni 2019.

Synagoge Shomre Hadas in Antwerpen.
© PARCUM-Bea Borgers

Voor de joodse gemeenschappen in Antwerpen werd samengewerkt met het MAS. Dat zette zijn netwerk in en organiseerde een aantal plaatsbezoeken, onder andere bij de Portugese synagoge, de synagoge Shomre Hadas en de synagoge Machsike Hadas.

Vijf van de zes erkende gemeenten hebben de bevraging ingevuld. Daarnaast heeft nog één niet-erkende gemeente die ingevuld, met name de Chabad-gemeente in Antwerpen. In samenspraak met het MAS werd die wegens haar belangrijk patrimonium aangeschreven met de vraag om deel te nemen aan het onderzoek. De erkende israëlitische gemeente van Gent heeft niet deelgenomen aan de bevraging. Uit het reflectiemoment met experten en gemeenschappen rond erfgoed bleek dat ze niet over een gebouw of objecten beschikt om de eredienst uit te oefenen. Dat zou de niet-deelname van deze gemeenschap aan de bevraging kunnen verklaren.

Analyse van de enquêteresultaten

Objecten

Joodse synagogen beschikken over objecten die worden gebruikt bij het uitvoeren van de eredienst. Drie synagogen geven in de bevraging aan meer dan 100 objecten te beheren. Twee synagogen melden dat ze tussen de 20 en de 50 objecten hebben. Eén synagoge gaf aan minder dan 20 objecten te beheren.

Sommige objecten (chanoekakandelaars, gebedsriemen, gordijnen van de ark, lampen, thoramantels, thorarollen, thoraschilden, thoravoorhangen en kidoesjbekers) komen voor bij alle deelnemende synagogen. Vijf van de zes bevraagde synagogen geven aan over siertorens, thora-aanwijzers en thorawikkels te beschikken. Vier van de zes synagogen beheren edelsmeedwerk en schilderijen of andere afbeeldingen. Drie synagogen hebben omerkalenders en andere objecten in beheer. Twee synagogen hebben Pydion-ha-benschalen. Een maquette van een synagoge en een thoravlag komen telkens in één synagoge voor. De respondenten duiden in een vrij tekstveld de volgende objecten aan: collectebussen, neer tamied, glasramen en meubilair.

Thorarollen komen voor in alle synagogen.
© MAS - Museum aan de Stroom Antwerpen

Het Eredienstendecreet verplicht de besturen van de israëlitische eredienst tot het opstellen en bijhouden van de inventaris van de goederen die door de israëlitische gemeente worden beheerd.[8] Slechts één van de deelnemers aan de bevraging zegt over een inventaris op papier te beschikken. De andere israëlitische gemeenten melden niet over een erfgoedinventaris te beschikken. Er werden geen digitale erfgoedinventarissen aangetroffen.

Alle deelnemende besturen gaven een aantal erfgoednoden aan voor de objecten van de synagogen. Drie synagogen vragen advies over de herstelling of restauratie van objecten. Twee wensen meer info over de opmaak van een erfgoedinventaris. Eveneens twee synagogen wensen advies over de verwerving van objecten, één synagoge vraagt of daarvoor subsidies bestaan. Eén synagoge heeft vragen over de opslag en bewaaromstandigheden van objecten en één synagoge zegt dat de koperen objecten in slechte staat zijn en wil daarover advies. Een andere synagoge wil graag informatie over het verzekeren van objecten.

Archief

Het tweede deel van de bevraging peilt naar het archief van de joodse gemeenten. Alle deelnemende synagogen geven aan over een papieren archief van de bestuursraad te beschikken. Vier bewaren ook een papieren archief van de gemeente.

Op het vlak van digitale archieven geven drie synagogen aan over digitaal archief van de joodse gemeente te beschikken. Twee synagogen hebben digitale archieven van de bestuursraad. Drie synagogen melden ook audiovisuele archieven van de gemeente en van de bestuursraad te bezitten.

Vier van de zes deelnemers bewaren het archief in de synagoge. Twee deelnemers doen dat op het secretariaat van de synagoge. Een deelnemer heeft een deel van het archief in bewaring gegeven aan het Centraal Israëlitisch Consistorie van België. Het archief bij alle deelnemende synagogen bevat de volgende documenten: verslagen van vergaderingen, documenten over het beheer van het gebouw, eigendomsakten, jaarrekeningen, boekhoudkundige registers. Foto's worden ook bijna overal aangetroffen.

Slechts één joodse gemeente beschikt over een inventaris van het archief. Volgens twee van de zes gemeenten is hun archief geordend. Alle deelnemers beheren documenten in het Nederlands in het archief. Vier deelnemers bewaren ook stukken in het Hebreeuws, twee in het Jiddisch, één in het Ladino, drie in het Engels, twee in het Frans en één in het Duits.

Op het vlak van archief worden door twee van de zes respondenten, noden aangegeven bij de bewaring, ordening, inventarisatie en digitalisering (door één synagoge) van de archieven. Een andere synagoge wenst advies bij het herstellen van beschadigde documenten. Verschillende synagogen hebben vragen over het ordenen en bewaren van het digitaal archief.

Bibliotheek

Alle deelnemers aan de bevraging melden over een (kleine) bibliotheek te beschikken in hun synagoge. De inhoud ziet er als volgt uit: Thora, Talmoed, religieuze publicaties, tijdschriften, gebedenboeken, kinderboeken etc.

Vier van de zes deelnemers geven een digitale nieuwsbrief van de synagoge uit.

Drie van de zes deelnemers geven noden aan bij de erfgoedzorg voor de bibliotheek. Twee deelnemers zeggen geen noden op dat vlak te hebben en één deelnemer vraagt of er subsidies beschikbaar zijn voor het opmaken van een bibliotheekcatalogus.

Een rabbijn doet gebedsriemen om bij het begin van het gebed. © PARCUM

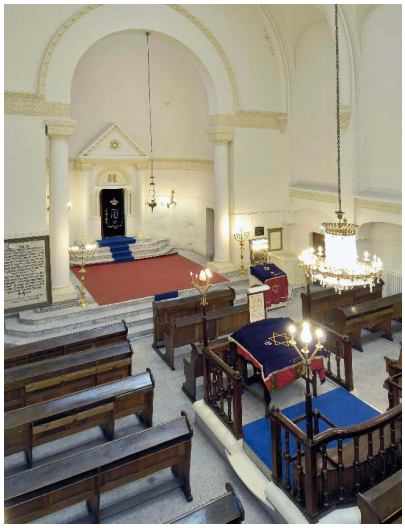

Interieur van de synagoge van Oostende. © Daniël Kalter

Immaterieel erfgoed

Immaterieel erfgoed omvat de tradities en gebruiken die van generatie op generatie worden overgeleverd.[9] De deelnemers aan de bevraging maken melding van de volgende tradities: gebruik van de mikvah (ritueel bad), bar mitswa, gebeden, dansen en gezangen. De bar mitswa is populairder geworden en ook de muziek is geëvolueerd in de loop der tijden.

De vragen over immaterieel erfgoed in de bevraging werden door de helft van de respondenten ingevuld. Geen enkele respondent geeft duiding bij de gebruiken of licht toe waar de veranderingen zich situeren. Dat duidt op een potentieel voor de sensibilisering inzake het immaterieel erfgoed van de joodse gemeenten in Vlaanderen.

Onroerend erfgoed

Vier van de zes joodse synagogen van erkende gemeenschappen in Vlaanderen worden vermeld in de inventaris van het onroerend erfgoed in Vlaanderen. Twee gebouwen werden beschermd als monument: de synagoge in de Oostenstraat te Antwerpen van de israëlitische gemeente Shomre Hadas omwille van de historische en kunsthistorische waarde (2007)[10] en die aan het Filip van Maestrichtplein in Oostende omwille van de socio-culturele waarde (19 februari 2002)[11].

In het beschermingsbesluit van de synagoge van Oostende lezen we onder meer dat die getuigt van de emancipatie van de joodse gemeenschap die als zomergasten naar de badstad Oostende trokken. Ook werd de historische en kunsthistorische waarde in acht genomen. De voorgevel van de synagoge is geïnspireerd op de synagoge van Frankfurt. De Nederlands-Joodse architect Joseph De Langhe (1883-1948) ontwierp ook de Portugese synagoge en de Romi Goldmuntz synagoge in de Oostenstraat in Antwerpen.

Geen enkele synagoge die aan de bevraging deelnam, is buiten de uren van de eredienst publiek toegankelijk om veiligheidsredenen. Er vinden naast de eredienst wel andere activiteiten plaats, zoals bar mitswa, briet mila, concerten, huwelijken en lezingen. Eén synagoge meldt af en toe kleine tentoonstellingen te organiseren. Een andere gebruikt het gebouw ook voor taallessen Nederlands, Frans en Engels. Nog een andere synagoge geeft aan dat het gebouw het hele jaar door bezocht wordt door schoolgroepen.

9 Zie voor meer informatie de platformwebsite van de Vlaamse overheid: http://www.immaterieelerfgoed.be (geraadpleegd op 6 oktober 2020).
10 Beschermingsbesluit 4.01/11002/1094.1/OA 003373 van 5 januari 2007.
11 Beschermingsbesluit 4/01/35013/370.1/OW001498 van 19 februari 2002.

Vier van de zes deelnemers beschikken over een tweede gebouw (naast de synagoge zelf). In drie gevallen is dat een tweede synagoge. Drie joodse gemeenten melden dat ze een badhuis en een ontmoetingsruimte beheren. Daarnaast hebben twee gemeenten respectievelijk een conciërgewoning en een leerhuis.

Vijf van de zes deelnemers geven erfgoednoden aan voor het onroerend erfgoed. Ze wensen advies bij het aanvragen van premies en subsidies voor het gebouw van de eredienst. Drie synagogen willen dat voor een restauratie en twee voor de verwerving van nieuwe gebouwen. Eén synagoge heeft vragen over de opmaak van een calamiteitenplan.

Bekendmaking van het erfgoed

In het laatste deel van de vragenlijst werd er gepeild naar de manier waarop de joodse gemeenten hun erfgoed bekendmaken. Vijf van de zes bevraagde gemeenten bieden geleide bezoeken aan. In vier joodse gemeenten worden geregeld lezingen gegeven. Twee gemeenten nemen deel aan de Open Monumentendag, twee aan de Erfgoeddag en één aan de Open Kerkendag. Eén gemeente participeert aan de Europese Dag voor de Joodse Cultuur. Twee gemeenten organiseren tentoonstellingen en twee bieden online info aan via een website of andere media. Eén gemeente geeft brochures uit. Geen enkele gemeente is lid van Open Kerken vzw.

Vier van de zes respondenten geven noden aan bij het ontsluiten en openstellen van hun erfgoed. Drie van de zes gemeenten wensen begeleiding bij de opmaak van subsidiedossiers voor erfgoedprojecten. Eén synagoge vraagt hoe ze meer bezoekers kan trekken voor de Dag van de Joodse Cultuur en hoe ze haar website dynamischer kan maken. Twee synagogen wensen advies over het online aanbieden van informatie over hun erfgoed. Twee synagogen melden geen noden op dat vlak.

ERFGOEDNODEN BIJ ISRAËLITISCHE GEMEENTEN
(% VAN HET TOTALE AANTAL RESPONDENTEN)

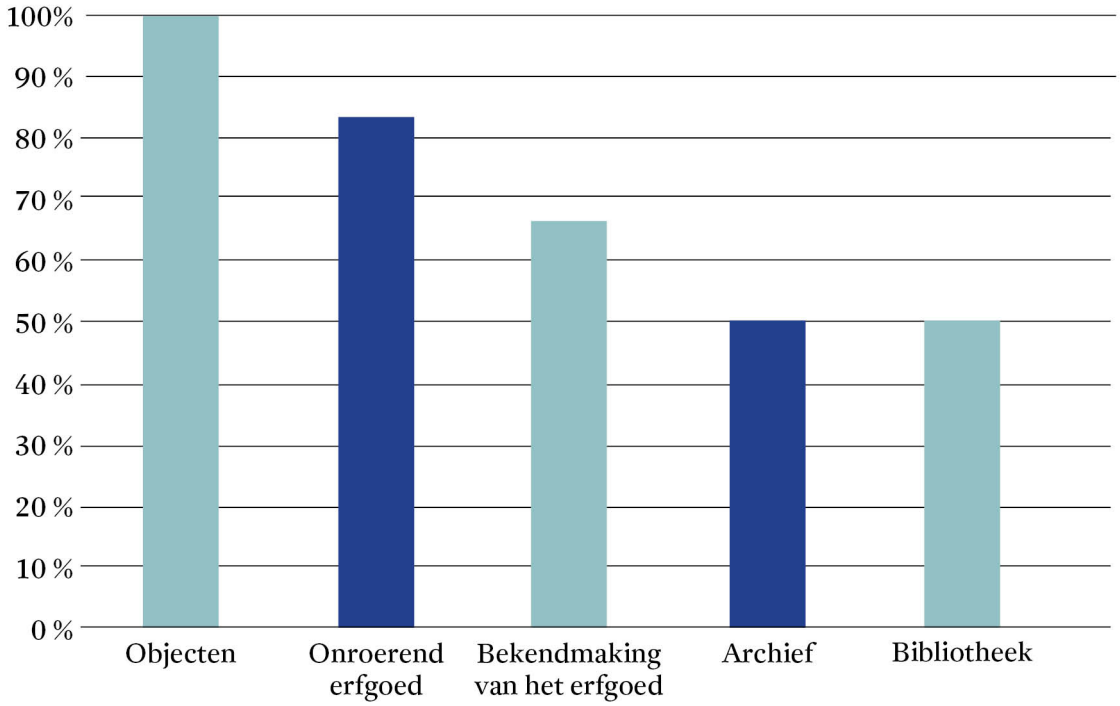

Verklarende woordenlijst

Asjkenazische joden
Joden met voorouders die afkomstig zijn uit Midden- en Oost-Europa. De aanduiding Asjkenazisch of Asjkenazim werd door joden in de middeleeuwen gebruikt voor Duitsland, meer in het bijzonder voor het gebied rond de Rijn.

Bar mitswa
De term bar mitswa betekent letterlijk 'zoon van het gebod'. De vrouwelijke variant is bat mitswa, 'dochter van het gebod'. Een joodse jongen is vanaf zijn dertiende jaar religieus meerderjarig en dus verplicht zich aan de geboden te houden. Voor een joods meisje geldt dat vanaf haar twaalfde jaar. De term bar mitswa wordt ook vaak gebruikt voor de plechtigheid in de synagoge op de eerste sjabbat nadat hij of zij, volgens de joodse kalender, respectievelijk dertien of twaalf jaar is geworden.

Briet mila
'Briet mila' verwijst naar de besnijdenis van joodse jongens. De besnijdenis vindt meestal plaats op de achtste dag na de geboorte.

Centraal Israëlitisch Consistorie van België
Het Centraal Israëlitisch Consistorie van België is het officieel representatief orgaan van het Belgische jodendom.

Chanoekakandelaar
Kandelaar voorzien van acht oliepitjes of kaarsen plus een extra, negende, lichtpunt. Tijdens het acht dagen durende chanoekafeest wordt iedere dag één lichtje meer aangestoken met behulp van het negende.

Chassidische joden
Stroming van ultraorthodoxe joden binnen het jodendom.

Consistoriaal systeem
Systeem om de organisatie van de israëlitische eredienst en de verhouding met de staat te regelen via een gecentraliseerde structuur.

Jiddisch
Taal die eerst gesproken en vervolgens ook geschreven werd door Asjkenazische joden uit Midden- en Oost-Europa. Een deel van deze mensen trok in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw naar West-Europa, waarna er ook een West-Jiddisch dialect ontstond.

Joodse gemeente
Lokale groep joden die zich rond een synagoge heeft georganiseerd. Aan een joodse gemeente is een rabbijn verbonden.

Kidoesjbekers
Beker gebruikt bij de zegening die bij het begin en bij de afsluiting van de sabbat, feestdagen en plechtigheden wordt uitgesproken over een beker wijn.

Ladino
Taal gebruikt door Sefardische joden. Het is een Romaanse taal, ontstaan uit het Spaans en er sterk aan verwant.

Mikvah
Nemen van een ritueel bad als reinigingsritueel bij de joden. Het is doel is niet de hygiëne, maar de spirituele reinheid.

Monotheïsme
Geloof in het bestaan van één God.

Neer tamied
Eeuwig licht dat in de synagoge hangt voor de heilige ark als een verwijzing naar Gods voortdurende aanwezigheid.

Omerkalender
Kalender voor het tellen van de dagen van de omertijd, de tijd tussen de joodse feesten Pesach (Pasen) en Sjawoe'ot (Wekenfeest).

Pydion-ha-benschalen
Schaal gebruikt bij het uitvoeren van het Pydion ritueel, waarbij de eerstgeboren zoon wordt vrijgekocht met zilveren munten.

Sefardische joden
Joden met voorouders afkomstig uit Spanje, Portugal, het Midden-Oosten of Noord-Afrika.

Synagoge
Synagoge is het Griekse woord voor bet ha knesset, wat huis van samenkomst betekent. Het is de plaats waar de joodse gemeente bijeenkomt voor het gebed en om te leren, vandaar dat de synagoge ook wel sjoel genoemd wordt, wat afgeleid is van het Duitse Schule.

Talmoed
Talmoed betekent letterlijk 'studie, lering' en is opgebouwd uit de Misjna en alle daarna gevolgde commentaren, discussies, verslagen en aanvullingen. De Talmoed heeft zowel een wetgevend als een verhalend karakter en beslaat alle facetten van het menselijk leven.

Thorarol
Rol met de Thora, de eerste vijf boeken uit het Oude Testament. De Thora bevat de joodse wet.

4.

De orthodoxe eredienst

Joris Colla

Historische schets

De orthodoxe kerk – sinds het Oosters of Groot Schisma in 1054 gescheiden van de rooms-katholieke kerk – is een christelijke kerk die in 2017 wereldwijd ongeveer 260 miljoen gelovigen telde.[1] Circa 125.000 van hen zijn gevestigd in België, waar zij een heterogene socioculturele groep vormen.[2] De orthodoxe aanwezigheid op Belgisch grondgebied gaat terug tot de tweede helft van de negentiende eeuw (sporen die dateren van voor 1850 zijn erg zeldzaam). Nadat het Koninkrijk België in 1853 diplomatieke betrekkingen aanknoopte met het Keizerrijk Rusland, werd in 1862 een Russisch-orthodoxe kapel geopend in Brussel. Die bediende een gemeenschap van enkele honderden gelovigen, afkomstig uit verschillende landen en bestaande uit onder meer diplomatiek personeel, studenten en reizigers.[3] In 1900 en 1926 ontstonden twee Grieks-orthodoxe parochies, respectievelijk in Antwerpen en in Brussel.[4]

De groei van de orthodoxe kerk in België in de loop van de twintigste eeuw hing nauw samen met een aantal migratiestromen. In de nasleep van de Russische Revolutie (1917) en de daaropvolgende burgeroorlog vestigden meer dan achtduizend Russische emigranten zich in het land, soms met hulp van de rooms-katholieke aartsbisschop van Mechelen, kardinaal Désiré-Joseph Mercier. Bijgevolg ontstonden in de jaren 1920-1930 kleine orthodoxe kerken in een aantal steden, vaak ondergebracht in privéhuizen, garages … Door ideologische spanningen, met name over de houding tegenover het Sovjetbewind, vormden die Russisch-orthodoxe parochies allerminst een hecht blok.[5]

Een tweede migratiestroom deed zich voor ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Toen het conflict ten einde liep, bevonden honderden Russen en andere Oost-Europeanen – oorlogsvluchtelingen en voormalige krijgsgevangenen – zich in België. Velen onder hen zouden echter doorreizen naar de Verenigde Staten, waardoor heel wat pas opgerichte orthodoxe kerken opnieuw verdwenen.[6]

De Russisch-orthodoxe geloofsgemeenschap in België bleef in de periode van de Koude Oorlog onderling verdeeld. Het aantal Grieks-orthodoxe gelovigen kende vanaf de tweede helft van de jaren 1950 een sterke groei.[7] In 1957 sloten België en Griekenland een akkoord over de tewerkstelling van Griekse arbeiders in de Belgische steenkoolmijnen. Bijna twintigduizend mannen en hun gezinnen vestigden zich in de mijnregio's van Henegouwen, Limburg en Luik, waar een tiental Grieks-orthodoxe parochies ontstonden. In die context werd in 1969 het Aartsbisdom van België en Exarchaat van Nederland en Luxemburg opgericht door het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel, dat verantwoordelijk is voor de Griekse diaspora. Nadien brachten gebeurtenissen zoals de Griekse toetreding tot

Grieks-orthodoxe kerk van de Ontslaping van de Moeder Gods en van de Heiligen Rafail, Nikolaos en Irini in Houthalen, gebouwd in de jaren 1990. © Diomidis Doulgerakis

1 Pew Research Center, *Orthodox Christianity*, 6. We focussen verder uitsluitend op de oosterse orthodoxie (Byzantijnse traditie), niet op de (voornamelijk in Afrika en Azië actieve) oriëntaalse orthodoxie. De erkenning van de orthodoxe eredienst in België beperkt zich tot de oosterse orthodoxie.

2 Zie over de geschiedenis van de orthodoxe kerk in België vooral Model, 'L'Église orthodoxe', 8-15; Peckstadt, 'De Orthodoxe Kerk', 112-117; Peckstadt, *Een open venster*, 289-299. Voor een bredere historiek van de orthodoxe kerk, zie bijvoorbeeld Peckstadt, *Een open venster*, 15-48. Over de orthodoxe kerk in West-Europa, zie onder meer Chaillot (ed.), *Histoire de l'Église orthodoxe*. De ODIS-databank bevat heel wat informatie over de geschiedenis van specifieke orthodoxe parochies in Vlaanderen/België.

3 Deze cultusplaats – thans de kathedraal van de Heilige Nicolaas de Wonderdoener – is sinds 1876 gevestigd in een rijhuis in de Riddersstraat in Elsene. Voor meer informatie, zie Khoudokormoff e.a., *Église orthodoxe russe*. Een standaardwerk over de Russisch-orthodoxe kerk in België – met een aantal bijdragen over specifieke parochies – is het tweedelige *Russkoe Pravoslavie*.

4 Het betreft hier respectievelijk de parochie van de Boodschap aan de Moeder Gods, gevestigd in de Jan van Gentstraat in Antwerpen, en de parochie van de Heilige Aartsengelen Michaël en Gabriël, gevestigd in de Stassartstraat in Elsene. Zie *50 jaar Orthodox Aartsbisdom*.

5 Meer informatie hierover in Coudenys, *Leven voor de tsaar*. De auteur gaat ook in op Belgische opvanginitiatieven voor Russische emigranten, onder meer vanuit katholieke hoek. Zie daarover ook Bieliavsky, 'Le cardinal Mercier'. Cf. verder de aandacht voor de orthodoxe kerk vanuit katholieke religieuze instituten, met bijvoorbeeld de oprichting in 1925 van de aan de eenheid der christenen gewijde benedictijnerpriorij van Amay, voorloper van de abdij van Chevetogne (Lambrechts, 'Les contacts').

6 Model, 'L'Église orthodoxe', 11.

7 In de jaren 1920 was er al een beperkte instroom geweest van Grieken die Turkije in de nasleep van de Grieks-Turkse Oorlog (1919-1922) moesten verlaten. Over de migratie van Grieken naar België, zie Alexiou, 'De Griekse immigratie'.

de Europese Economische Gemeenschap in 1981 en de financieel-economische crisis die in 2009-2010 uitbrak in Griekenland, nieuwe Grieks-orthodoxe migranten naar België, onder meer hoogopgeleide expats.[8]

Naast de instroom uit Griekenland waren er tijdens de Koude Oorlog ook een aantal kleinere migratiebewegingen uit traditioneel orthodoxe gebieden, bijvoorbeeld Bulgarije, Roemenië en Servië. De val van het IJzeren Gordijn in 1989-1990 en de oostelijke uitbreidingen van de Europese Unie in 2004 en 2007 gaven de migratie uit Centraal- en Oost-Europa opnieuw belangrijke impulsen. Tienduizenden orthodoxe gelovigen vestigden zich in België. Parallel met de sterke groei van de Roemeense gemeenschap – het aantal inwoners met de Roemeense nationaliteit in België steeg van 3051 in 1992 tot 105.358 in 2020 – kende vooral de Roemeens-orthodoxe kerk een opvallende expansie, zowel in de centrumsteden als in sommige landelijkere gebieden.[9]

Intussen had de groei van de orthodoxe eredienst in België ook de erkenning ervan door de overheid op de agenda geplaatst. Die kwam er met de wet van 17 april 1985, de nodige uitvoeringsbesluiten volgden in 1988.[10] De metropoliet-aartsbisschop van het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel of zijn plaatsvervanger werd erkend als 'representatief orgaan'. Net als bij de islamitische eredienst werd geopteerd voor een organisatie op provinciale (en niet op gemeentelijke) territoriale basis.

Organisatiestructuur

Hoewel de orthodoxe kerk een leerstellige en sacramentele eenheid belijdt, is zij organisatorisch opgebouwd uit verschillende 'autocefale' (volledig onafhankelijke) en 'autonome' (met een autocefale kerk verbonden, maar grotendeels zelfstandige) kerken, die overleg plegen in synoden of concilies. Momenteel zijn er veertien unaniem erkende autocefale kerken[11]:

- De 'oude' patriarchaten van Constantinopel (Oecumenisch Patriarchaat; de oecumenisch patriarch geniet een 'ereprimaat' binnen de orthodoxe wereld), Alexandrië, Antiochië (met zetel in Damascus) en Jeruzalem.
- De 'nieuwe' patriarchaten van Moskou, Servië, Roemenië, Bulgarije en Georgië.
- De autocefale kerken van Cyprus, Griekenland, Polen, Albanië en Tsjechië/Slowakije.[12]

De kerken zijn territoriaal georganiseerd in (aarts)bisdommen, waaronder de parochies ressorteren.[13] Een belangrijk principe in de orthodoxe kerk is dat er op één plaats één bisschop is die één kerk vertegenwoordigt. Dat beginsel bleek echter moeilijk toepasbaar in de 'orthodoxe diaspora', waar er bijgevolg toch meerdere kerken op hetzelfde grondgebied actief zijn en waar parochies vaak een regionale reikwijdte hebben.[14]

Het orthodoxe landschap in Vlaanderen/België vertoont dan ook een opvallende diversiteit. Een eerste autocefale kerk die er vertegenwoordigd is, is het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel. Het Aartsbisdom van België van dat Patriarchaat telt één kathedraal en 27 gewone parochies. Het gaat daarbij om Griekse parochies, maar ook om enkele 'westerse' of 'multiculturele' parochies, een Poolse parochie en één voor Arabischsprekende gelovigen.[15] Zonder tot het Aartsbisdom te behoren,

8 Begin 2020 woonden 18.297 personen met de Griekse (en zonder de Belgische) nationaliteit in België. In 2000-2019 werden 4682 Grieken genaturaliseerd tot Belg. Cijfers Statbel, https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/nationaliteitswijzigingen#figures; https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/structuur-van-de-bevolking#figures (geraadpleegd op 6 juli 2020).

9 Het gaat hier om personen met de Roemeense en zonder de Belgische nationaliteit. In 2000-2019 werden 16.579 Roemenen genaturaliseerd tot Belg. Cijfers Statbel, https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/nationaliteitswijzigingen#figures; https://statbel.fgov.be/nl/themas/bevolking/structuur-van-de-bevolking#figures (geraadpleegd op 6 juli 2020).

10 Zie over de verhouding tussen de orthodoxe kerk en de Belgische overheden Model, 'L'Église orthodoxe', 28-44; Peckstadt, 'De Orthodoxe Kerk', 117-125.

11 Zie over de structuur van de orthodoxe kerk De Pooter, *De rechtspositie*, 294-301; Model, 'L'Église orthodoxe', 5-7 en 16-27. Alle cijfers in dit onderdeel weerspiegelen de situatie in 2020.

12 Over het statuut van de orthodoxe kerken in Estland, Japan, Oekraïne en de Verenigde Staten bestaat er geen eensgezindheid.

13 De precieze territoriale structuur en de gebruikte terminologie verschillen van kerk tot kerk.

14 Zie over de 'orthodoxe diaspora' bijvoorbeeld Hämmerli en Mayer (ed.), *Orthodox Identities*; Peckstadt, 'De Orthodoxe Kerk', 108-112; Peckstadt, *Een open venster*, 233-252.

15 Zie https://orthodoxia.be/nl/parochies/in-belgie (geraadpleegd op 9 februari 2020).

ressorteren ook twee Oekraïense parochies onder het Oecumenisch Patriarchaat. Een tweede belangrijke kerk is het Patriarchaat van Moskou, met een vijftiental parochies en kapellen en twee kloosters die tot het Aartsbisdom van Brussel en België behoren.[16] Een vijftal parochies die behoren tot het Aartsbisdom der Orthodoxe Kerken in West-Europa van de Russische Traditie[17] of tot het Bisdom van Groot-Brittannië en West-Europa van de Russisch-Orthodoxe Kerk in het Buitenland[18] ressorteren eveneens onder het Patriarchaat van Moskou. Het Aartsbisdom van West-Europa van het Patriarchaat van Roemenië telt negentien parochies, twee missies en één klooster in België.[19] De patriarchaten van Bulgarije (één parochie)[20], Servië (drie parochies)[21] en Georgië (twee parochies)[22] zijn in beperktere mate vertegenwoordigd.

Een coördinerend orgaan, waar de verschillende in België bevoegde bisschoppen elkaar ontmoeten, is de in 2010 opgerichte Orthodoxe Bisschoppenconferentie van de Benelux.[23] De metropoliet-aartsbisschop van het Oecumenisch Patriarchaat of zijn plaatsvervanger treedt, zoals al vermeld, op als 'representatief orgaan' voor de gehele orthodoxe eredienst in België en verzekert in die hoedanigheid de betrekkingen met de burgerlijke overheid. Sinds 2013 bekleedt Athenagoras Peckstadt deze functie.

Van de circa 75 orthodoxe parochies die België telt, zijn er 45 officieel erkend door de overheid, wat onder meer impliceert dat zij beschikken over een kerkfabriek. Het gaat om negen parochies in het Waals Gewest (waaronder één in de Duitstalige Gemeenschap), twintig in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en zestien in het Vlaams Gewest. De zestien erkende parochies in Vlaanderen – goed voor iets meer dan de helft van het totale aantal orthodoxe parochies in het gewest – zijn geografisch als volgt verdeeld over de provincies[24]:

- Antwerpen: drie parochies (alle in de stad Antwerpen).
- Limburg: vijf parochies (twee in Genk, telkens één in Beringen, Hasselt en Maasmechelen).
- Oost-Vlaanderen: twee parochies (Aalst en Gent).
- Vlaams-Brabant: één parochie (Leuven).
- West-Vlaanderen: vijf parochies (twee in Oostende, telkens één in Brugge, Diksmuide-Pervijze en Kortrijk).

Negen erkende parochies in Vlaanderen behoren tot het Aartsbisdom van België van het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel, vier tot het Aartsbisdom van Brussel en België van het Patriarchaat van Moskou. Verder zijn twee parochies van het Patriarchaat van Roemenië en één Oekraïense parochie erkend.

16 Zie http://www.archiepiskopia.be/index.php?content=parishes&lang=nl (geraadpleegd op 9 februari 2020).
17 Zie http://www.exarchat.eu/spip.php?rubrique71 (geraadpleegd op 9 februari 2020). Dit Aartsbisdom ressorteerde onder het Oecumenisch Patriarchaat, dat in november 2018 besloot het te ontbinden. Het Aartsbisdom weigerde zich echter neer te leggen bij die beslissing. Sinds het najaar van 2019 behoort het tot het Patriarchaat van Moskou. Cf. Masquelier, Schreiber en Vanderpelen-Diagre, *Les religions*, 32.
18 Zie https://orthodox-europe.org/parishes (geraadpleegd op 16 april 2020). De Russisch-Orthodoxe Kerk in het Buitenland is een semi-autonome structuur die onder het Patriarchaat van Moskou ressorteert.
19 Zie http://www.mitropolia.eu/fr/site/185/paroisses-de-belgique.htm (geraadpleegd op 9 februari 2020).
20 Zie http://www.rilaeu.com/BRUSSELSbgeu.htm (geraadpleegd op 9 februari 2020). België behoort tot het Bisdom (Eparchaat) van West- en Centraal-Europa van het Patriarchaat van Bulgarije.
21 Zie http://www.dioceseserbe.org/fr/benelux.html (geraadpleegd op 9 februari 2020). België behoort tot het Bisdom van West-Europa van het Patriarchaat van Servië.
22 België behoort tot het Bisdom (Eparchaat) van België en Nederland van het Patriarchaat van Georgië.
23 Model, 'L'Église orthodoxe', 23-24.
24 Masquelier, Schreiber en Vanderpelen-Diagre, *Les religions*, 125; Model, 'L'Église orthodoxe', 35-36; https://lokaalbestuur.vlaanderen.be/sites/default/files/public/thema/erediensten/erkenningen_erediensten.pdf (geraadpleegd op 9 februari 2020).

AANTAL ERKENDE ORTHODOXE PAROCHIES IN HET VLAAMS GEWEST PER AUTOCEFALE KERK

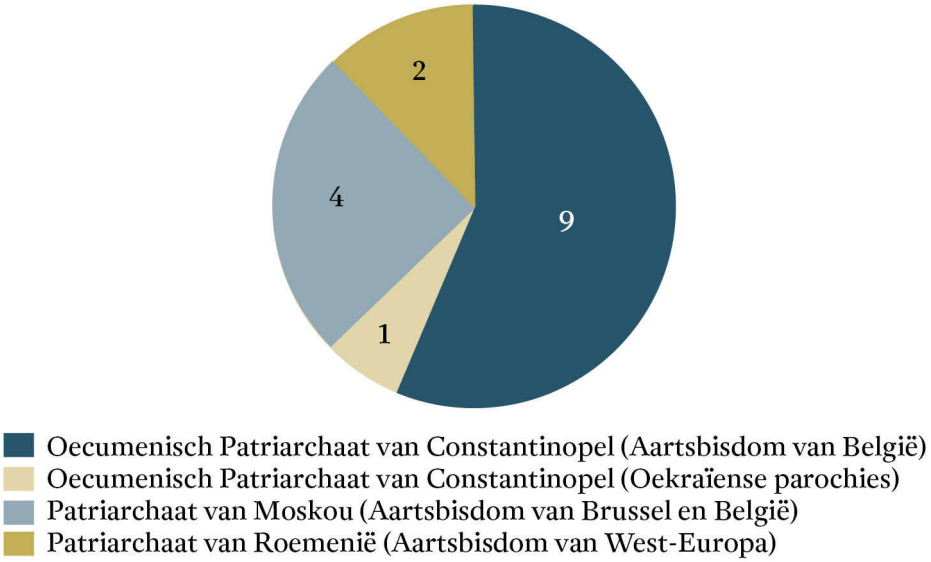

Voorbeelden van erfgoedinitiatieven

Net als in de buurlanden werden in Vlaanderen/België tot op heden weinig erfgoedprojecten uitgevoerd die specifiek focusten op de orthodoxe eredienst. Uit de bevraging van de Vlaamse erfgoedcellen en intergemeentelijke onroerenderfgoeddiensten bleek niettemin dat een aantal van de respondenten wel sporadische contacten onderhouden met de orthodoxe parochies in hun werkingsgebied. Het opvallendste initiatief tot nu toe was de inventarisatie van de objecten van de in 1995 opgerichte orthodoxe parochie van de Heiligen Konstantijn en Helena in Brugge. Onder begeleiding van de Erfgoedcel Brugge inventariseerden vrijwilligers in 2015 alle 260 voorwerpen in de kerk, het heiligdom (koor) en de sacristie. De inventaris werd publieksgericht ontsloten via de erfgoeddatabank Erfgoedinzicht.be.[25] Een project naar aanleiding van het gouden jubileum van de Grieks-orthodoxe parochie van de Heilige Dimitrios in Maasmechelen (2016) kon rekenen op ondersteuning van de Erfgoedcel Mijn-Erfgoed. Via een fototentoonstelling en een boek werden onder meer de religieuze rituelen voor het voetlicht gehaald.[26]

Jubilea vormen wel vaker de gelegenheid om de geschiedenis en het erfgoed van orthodoxe parochies in de kijker te plaatsen via tentoonstellingen en publicaties.[27] Naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van het Aartsbisdom van België van het Oecumenisch Patriarchaat in 2019 verschenen eveneens twee jubileumpublicaties.[28] De deelname aan activiteiten als Erfgoeddag, Open Monumentendag, interreligieuze wandelingen … vormt een andere manier om het erfgoed van orthodoxe parochies bekend te maken bij het brede publiek (zie verder).

Vrijwilligers van de Erfgoedcel Brugge inventariseerden in 2015 de objecten van de parochie van de Heiligen Konstantijn en Helena (Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel) in Brugge.
© Cel Fotografie Stad Brugge

Een belangrijk binnenkerkelijk erfgoedinitiatief op centraal niveau is het Museum van de Orthodoxe Kerk,

25 Kervyn, 'Het erfgoed'; https://erfgoedinzicht.be/collecties/?mode=gallery&view=horizontal&q=konstantijn&page=1&reverse=0 (geraadpleegd op 10 februari 2020).
26 Mavrakis, *Haven van de ziel.*
27 Zie bijvoorbeeld Peckstadt, Fink en Peckstadt, *25 jaar orthodoxe communauteit*; Cattoir en Derewianka, *Van droom tot kathedraal*; Koissin, *Orthodoxe kerk te Leuven*; Peckstadt, Peckstadt en Van Gysel (ed.), *Van Godshuis Sint-Joos tot Orthodoxe Kerk Brugge*.
28 *50 jaar Orthodox Aartsbisdom*; Yannopoulos, *Gouden Jubileum*. Zie ook https://orthodoxia.be/nl/category/gouden-jubileum (geraadpleegd op 10 februari 2020).

dat zich in Brussel bevindt en verbonden is met het Aartsbisdom van België van het Oecumenisch Patriarchaat. De kleine tentoonstelling omvat iconen, liturgische voorwerpen en textilia. Men werkt samen met het Benaki Museum en het Centrum voor Klein-Aziatische Studies in Athene.[29]

Het erfgoed van de Russische gemeenschap in België staat centraal in het door het FWO gefinancierde onderzoeksproject 'In goede en kwade dagen? De bewaring van het Russisch cultureel erfgoed in België, 1920-1950'. Dat wordt in 2019-2022 uitgevoerd aan KU Leuven Campus Antwerpen.[30] In deze context kan ook verwezen worden naar de collecties en initiatieven van het House of Russia Abroad in Moskou (een door de Russische overheid gefinancierde culturele instelling) en van de in Brussel gevestigde Fondation pour la Préservation du Patrimoine Russe (een privaat initiatief).[31]

Ten slotte moet ook de expertise van het met de Radboud Universiteit in Nijmegen verbonden Instituut voor Oosters Christendom (IVOC) aangestipt worden. Het IVOC voert academisch onderzoek uit naar het oosters christendom en zijn erfgoed en publiceert het *Journal of Eastern Christian Studies*.[32]

Methodologie en responsgraad

Ter voorbereiding van de bevraging van de orthodoxe geloofsgemeenschappen in Vlaanderen werden in het voorjaar van 2019 contacten gelegd met metropoliet Athenagoras van België, die optreedt als 'representatief orgaan' van de orthodoxe eredienst. Op 27 maart 2019 vond een overleg plaats, waarbij de metropoliet zijn medewerking aan het project toezegde. De ontwerpbevraging werd voorgelegd aan diaken Filip Boone (secretaris van de metropoliet) en aan Johanna Baptista Pelgrims (vertegenwoordiger van de orthodoxe eredienst in de Raad van Bestuur van PARCUM), die feedback gaven.

Begin juli 2019 werd de enquête verzonden naar de orthodoxe parochies in Vlaanderen. Afhankelijk van de kerk waartoe een parochie behoorde, gebeurde dat door het secretariaat van de metropoliet of door de medewerkers van 'Hemelsbreed'. Na de zomer werd gestart met het verzenden van herinneringen en het gericht contacteren van parochies, in het bijzonder de erkende gemeenschappen.[33] Waar mogelijk werd samengewerkt met regionale en lokale partners, zoals het MAS - Museum aan de Stroom in Antwerpen en de Erfgoedcel Mijn-Erfgoed in de Limburgse mijnregio. Ook werden vijf plaatsbezoeken aan orthodoxe parochies afgelegd, om een diepgaander zicht te krijgen op het bewaarde erfgoed en/of de lokale verantwoordelijken te ondersteunen bij het invullen van de bevraging.

De enquête werd uiteindelijk ingevuld door dertien orthodoxe parochies in Vlaanderen, waaronder twaalf door de overheid erkende geloofsgemeenschappen.[34] Met twaalf respondenten op zestien erkende parochies in het Vlaams Gewest is er voor de erkende gemeenschappen een responsgraad van 75%. Onder meer de recente meningsverschillen tussen het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel en het Patriarchaat van Moskou over het statuut van de orthodoxe kerk in Oekraïne vormen een mogelijke verklaring voor de niet-deelname van enkele parochies.[35]

29 Model, 'L'Église orthodoxe', 19. Het museum beschikt niet over een eigen website. Zie wel https://visit.brussels/nl/place/Museum-van-de-orthodoxe-cultuur (geraadpleegd op 10 februari 2020).
30 Project 3H180670, promotor: prof. dr. Wim Coudenys.
31 Zie https://www.domrz.ru/en (geraadpleegd op 8 oktober 2020); http://www.patrimoine-russe.be (geraadpleegd op 8 oktober 2020).
32 Zie https://www.ru.nl/ivoc (geraadpleegd op 2 november 2020).
33 We zijn ons ervan bewust dat deze focus leidt tot een ondervertegenwoordiging van parochies die behoren tot het Patriarchaat van Roemenië. Slechts twee van de negen (vaak recent opgerichte) Roemeens-orthodoxe parochies in Vlaanderen zijn momenteel erkend. Het aanvullen van de gegevensreeksen over hun erfgoed is een aandachtspunt bij mogelijke vervolgtrajecten.
34 Elf invullers deelden hun naam en functie mee. Daaruit blijkt dat de bevraging steeds werd ingevuld door een aan de parochie verbonden geestelijke.
35 Het Oecumenisch Patriarchaat erkende in 2019 een autocefale Oekraïens-orthodoxe kerk. Dat tot onvrede van het Patriarchaat van Moskou. Cf. Masquelier, Schreiber en Vanderpelen-Diagre, *Les religions*, 32.

Analyse van de enquêteresultaten

Objecten

Orthodoxe kerken staan vaak bekend om hun rijk gedecoreerde interieurs. Zes van de dertien respondenten gaven aan meer dan 100 objecten te bewaren. Drie parochies bewaren er 50 tot 100, vier 20 tot 50. Via een keuzelijst van 46 objectsoorten, aangevuld met een vrij tekstveld, rapporteerden twaalf respondenten meer in detail welke objecten aanwezig zijn in hun parochie. Ruim 43 objectsoorten uit de keuzelijst werden effectief aangevinkt (de niet geselecteerde voorwerpen betreffen liturgische kledij voor bisschoppen). Een aantal objecten komt voor in alle parochies: het gaat dan om de voor orthodoxe kerken beeldbepalende iconen, maar ook om altaren, antimensia, (communie)lepels, diskoi en asterisken, epitrachelia, kandelaars, kelken, kruisbeelden, lezenaars, olielampen, phelonia en wierookvaten. Andere objecttypes die nagenoeg overal aanwezig zijn, zijn artophoria, gordels, iconostasen, kannen, kroonluchters, schalen en tronen.

Iconostase in de Russisch-orthodoxe kerk van de Heilige Mattheus in Leuven, sinds 2004 gevestigd in de voormalige kapel van het Latijns-Amerikaans College (oorspronkelijk een redemptoristinnen-klooster). © PARCUM

Iets meer dan de helft van de respondenten (zeven op dertien) beschikt over een inventaris van de objecten van de parochie. In drie gevallen is die zowel op papier als digitaal beschikbaar, in vier gevallen enkel op papier. Zoals al aangegeven, is de inventaris van de orthodoxe parochie in Brugge vrij raadpleegbaar via de erfgoeddatabank Erfgoedinzicht.be.

Zeven parochies zouden graag ondersteuning krijgen bij het beheer van hun objecten. Concreet vragen zes respondenten (drie met en drie zonder inventaris) hulp bij het opmaken of verbeteren van de inventaris van objecten. Daarnaast wordt advies gevraagd over de bewaring (vier vermeldingen), de herbestemming (drie vermeldingen), de herstelling/restauratie (twee vermeldingen) en de verwerving (één vermelding) van voorwerpen.

Archief

Negen van de dertien respondenten boden een inkijk in de globale opbouw van hun archief. Zij bewaren allemaal papieren archief van zowel de parochie als de kerkfabriek. In een meerderheid van de gevallen beschikt men ook over digitaal archief van de parochie en de kerkfabriek (elk vijf keer vermeld) en over audiovisueel archief van de parochie (acht keer vermeld). Audiovisueel archief van de kerkfabriek (vier keer vermeld) komt minder vaak voor.

Twaalf van de dertien respondenten verschaften meer informatie over de inhoud, bewaarplaats, ordening en inventarisatie van hun archief. Allen beschikken over briefwisseling, verslagen, parochieregisters (dopen, huwelijken, overlijdens), jaarrekeningen en boekhoudkundige registers. Een ruime meerderheid bewaart in het archief ook documenten over het gebouwenbeheer, eigendomsakten en financiële bewijsstukken. Daarentegen rapporteerde niemand de aanwezigheid van personeelsdossiers. Wat beeld- en geluidsmateriaal betreft, zijn er bij tien parochies foto's van vieringen aanwezig, bij zes geluidsopnames en bij vijf filmopnames. De geschreven archiefstukken zijn vooral opgemaakt in het Nederlands en het Grieks, maar ook documenten in het Duits, Engels, Frans, Kerkslavisch, Oekraïens, Roemeens en Russisch komen voor. Welke talen waar aangetroffen worden, is gelieerd aan de samenstelling van de geloofsgemeenschap en de liturgische taal die gebruikt wordt. Het archief van de kerkfabriek bestaat doorgaans vooral uit Nederlandstalige documenten, terwijl het archief van de parochie een grotere linguïstische diversiteit vertoont.[36]

Alle twaalf archieven worden bewaard in het kerkgebouw. In enkele gevallen bevinden zich wel delen van het archief – vermoedelijk vooral de lopende administratie – bij personen thuis, met name bij de

36 Cf. Model, 'L'Église orthodoxe', 17-18.

priester (drie vermeldingen), de secretaris van de kerkfabriek of andere privépersonen (telkens twee vermeldingen). Van drie parochies wordt ook archief bewaard bij het Aartsbisdom van België van het Oecumenisch Patriarchaat. Er werden geen bewaargevingen aan professionele archiefinstellingen opgetekend.

Zes van de twaalf archieven zijn geordend, vier zijn gedeeltelijk geordend en twee ongeordend. Slechts twee respondenten beschikken over een inventaris (op papier, niet digitaal). In de andere tien gevallen is er dus geen archieftoegang voorhanden.

Acht parochies zouden graag advies en ondersteuning krijgen bij het archiefbeheer. Vijf respondenten zonder inventaris vragen hulp bij de ordening en inventarisatie van hun archief. Andere domeinen waar advies welkom is, zijn de bewaaromstandigheden van het papieren en het digitale archief (respectievelijk vier en twee keer vermeld), de digitalisering van documenten (vier keer vermeld), de ordening van het digitale archief (drie keer vermeld) en de aspecten raadpleging en privacy (eveneens drie keer vermeld). Rond de restauratie van documenten heeft slechts één parochie vragen. Geen enkele respondent wil het eigen archief herbestemmen.

Bibliotheek

Twaalf van de dertien respondenten vulden dit onderdeel van de bevraging in. Negen van hen beschikken over een bibliotheek bestaande uit papieren publicaties. Twee parochies bewaren zowel papieren als digitale publicaties, één respondent geeft aan niet over een eigen bibliotheek te beschikken. Soorten boeken die in bijna alle bibliotheken aangetroffen kunnen worden, zijn catecheseboeken, evangelieboeken, theologische boeken en zangboeken (telkens tien keer aangevinkt). Negen parochies bewaren ook tijdschriften. Ongeveer de helft beschikt over kinderbijbels en andere kinderboeken. Tijdens de afgelegde plaatsbezoeken werd vastgesteld dat sommige bibliotheken van orthodoxe parochies een uitleenfunctie vervullen. In twee gevallen beschikt men zelfs over een online raadpleegbare catalogus.

Vijf parochies geven of gaven volgens de enquêtegegevens een eigen papieren tijdschrift uit, twee een digitale nieuwsbrief en één een papieren nieuwsbrief. Daaronder is er één parochie die een papieren tijdschrift combineert met een digitale nieuwsbrief en zijn er twee parochies die samen één tijdschrift uitgeven.

Een meerderheid van de respondenten heeft niet onmiddellijk nood aan advies of ondersteuning bij het beheer van de parochiebibliotheek. Vijf parochies hebben daarentegen wel vragen. Zij zijn alle geïnteresseerd in informatie over de opmaak van een catalogus. Welke software kan daar bijvoorbeeld voor gebruikt worden? In mindere mate wenst men advies rond de bewaring van papieren en digitale publicaties (respectievelijk drie en één vermeldingen), rond de verwerving van publicaties (twee vermeldingen) en rond digitalisering (één vermelding). Betreffende de restauratie van publicaties of de herbestemming van bibliotheekcollecties blijken er geen noden te zijn.

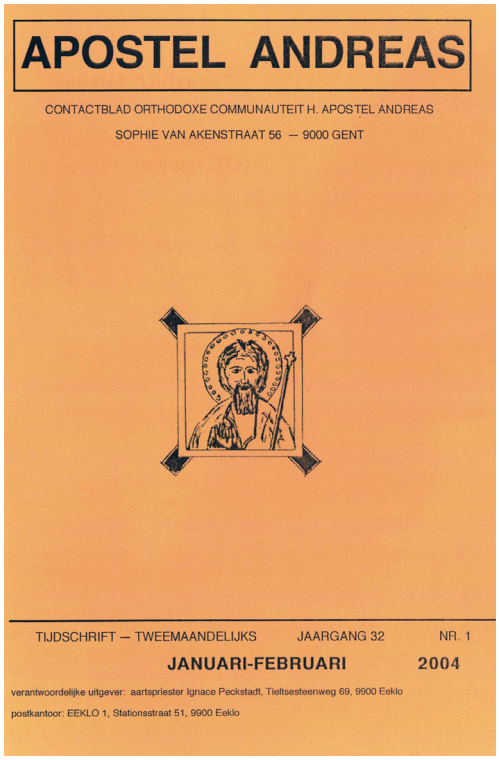
APOSTEL ANDREAS

CONTACTBLAD ORTHODOXE COMMUNAUTEIT H. APOSTEL ANDREAS

SOPHIE VAN AKENSTRAAT 56 — 9000 GENT

TIJDSCHRIFT — TWEEMAANDELIJKS JAARGANG 32 NR. 1

JANUARI-FEBRUARI 2004

verantwoordelijke uitgever: aartspriester Ignace Peckstadt, Tieltsesteenweg 69, 9900 Eeklo

postkantoor: EEKLO 1, Stationsstraat 51, 9900 Eeklo

Nummer van *Apostel Andreas*, het contactblad van de in 1972-1973 opgerichte parochie van de Heilige Apostel Andreas (Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel) in Gent. © KADOC-KU Leuven

Immaterieel erfgoed

De open vragen rond specifieke tradities verbonden met de parochie en evoluties daarin werden slechts door vier van de dertien respondenten ingevuld. Eén respondent biedt veel algemene informatie over de orthodoxe liturgie, feestdagen, processies in of rond de kerk, bedevaarten (ook gerelateerd aan Belgische heiligen uit het eerste millennium) en tradities. Een specifiek element dat aangehaald wordt, is een lied ('troparion') bij een icoon van de 'Moeder Gods van Antwerpen'. Eén parochie stipt

de traditie van het icoonschilderen aan, waarrond men ieder jaar een cursus organiseert. Een andere parochie zet bijzonder in op het uitgeven van kerkmuziek en wijst op de Byzantijnse zangtraditie, die in 2019 opgenomen werd in de Representatieve Lijst van het Cultureel Erfgoed van de Mensheid van UNESCO. Tijdens het reflectiemoment over het erfgoed van de orthodoxe eredienst werd in het bijzonder gewezen op de rijke processiecultuur, met bijvoorbeeld processies in de Grote Week (Goede Week) en op patroonsfeesten.

Icoon van de 'Moeder Gods van Antwerpen' (2018) uit de Roemeens-orthodoxe kerk van de Geboorte Moeder Gods in Wilrijk. © George Valcu

Onroerend erfgoed

In dit deel van de enquête werd vooral gefocust op de kerkgebouwen. Veel orthodoxe parochies in Vlaanderen verhuisden in de loop van hun geschiedenis een of meerdere keren van locatie. Vijf van de dertien respondenten beschikken thans over een kerk die effectief als orthodoxe kerk gebouwd werd, één parochie bouwde een mijnbarak om tot kerk. De zeven andere parochies maken gebruik van een – voormalige of nog in gebruik zijnde – katholieke cultusplaats (parochiekerk, begijnhofkerk, kapelanij, kloosterkapel of godshuiskapel). In zes van die zeven gevallen is de kerk of het gebouwencomplex waar ze deel van uitmaakt aangeduid als vastgesteld bouwkundig erfgoed. Op twee plaatsen is er daarenboven sprake van een gehele of gedeeltelijke bescherming als monument.[37] In één geval is de voormalige katholieke kerk verkocht aan de orthodoxe gemeenschap, terwijl elders sprake is van een erfpacht-, huur- of gebruiksovereenkomst.[38]

Als bijzondere elementen in de kerkinterieurs stippen de respondenten vooral de aanwezige iconen, iconostasen en fresco's aan.

Geen enkele parochie beschikt volgens de enquêtegegevens over een tweede kerkgebouw of over een eigen woning voor de priester. Vijf respondenten verwijzen naar een ontmoetingsruimte, maar die maakt vermoedelijk meestal deel uit van het kerkgebouw.

Oekraïens-orthodoxe kerk van de Heilige Aartsengel Michaël Archistrateeg in Genk, in de jaren 1980 gebouwd in Kievse barokstijl. © Wikimedia Commons, lfs58 / CC BY-SA 4.0

Elf van de dertien respondenten boden meer informatie over het gebruik van hun kerk. In zeven gevallen is het gebouw toegankelijk buiten de uren van de eredienst. Op vijf plaatsen wordt de kerk ook voor andere activiteiten dan de eredienst gebruikt. Het gaat dan bijvoorbeeld om concerten, tentoonstellingen en stages (onder meer rond iconen en rond zang). Eén parochie verwijst ook naar de gezamenlijke maaltijden na de liturgie, de zogenaamde 'agapen'.

37 Cf. https://inventaris.onroerenderfgoed.be (geraadpleegd op 13 maart 2020). Geen van de als orthodoxe kerk gebouwde kerkgebouwen is aangeduid als vastgesteld bouwkundig erfgoed. Voor meer informatie over specifieke orthodoxe kerkgebouwen in Vlaanderen, zie ook de gegevensreeksen in de ODIS-databank.

38 Cf. Masquelier, Schreiber en Vanderpelen-Diagre, *Les religions*, 31; Model, 'L'Église orthodoxe', 17-18. Model besluit dat het vastgoed van de orthodoxe kerk in België erg beperkt is. Eigen gebouwen behoren meestal toe aan een parochiale vzw of aan derden. Bisdommen treden slechts in een beperkt aantal gevallen op als eigenaar, kerkfabrieken bijna nooit.

Zeven parochies zouden ondersteuning bij het beheer van hun onroerend erfgoed op prijs stellen. Vooral advies over de aanvraag van premies en subsidies en over technische aspecten is welkom (telkens vijf vermeldingen). Ook hebben enkele parochies vragen over de opmaak van rapporten over de toestand van het gebouw (drie vermeldingen), over restauraties of over het verwerven van onroerend goed (telkens twee vermeldingen). Ten slotte zou één parochie graag raad krijgen bij de opmaak van een kerkenbeleidsplan.

Bekendmaking van het erfgoed van de parochie

Elf van de dertien respondenten vulden dit onderdeel van de bevraging in. Allen nemen initiatieven om hun erfgoed bekend te maken bij het bredere publiek. Acht van hen bieden geleide bezoeken aan. Ook neemt men geregeld deel aan initiatieven als Open Kerkendag (zes vermeldingen), Open Monumentendag (vijf vermeldingen) of Erfgoeddag (vier vermeldingen) en organiseert men tentoonstellingen of lezingen (drie vermeldingen). Vijf parochies beschikken over een brochure over hun erfgoed, drie van hen zetten daarenboven expliciet in op het online aanbieden van informatie.[39]

Vijf respondenten ontvangen graag ondersteuning bij de valorisatie van hun erfgoed, met name bij de organisatie van publieksactiviteiten en tentoonstellingen, de opmaak van subsidiedossiers voor erfgoedprojecten, de uitgave van brochures (telkens vier vermeldingen) en het online aanbieden van informatie (drie vermeldingen).

ERFGOEDNODEN BIJ ORTHODOXE PAROCHIES
(% VAN HET TOTALE AANTAL RESPONDENTEN)

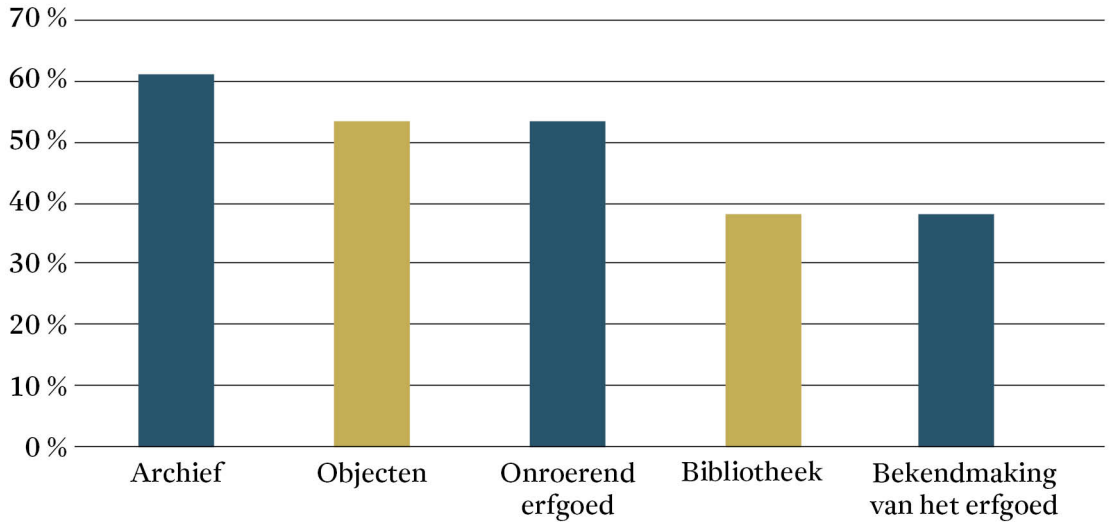

39 Van de dertien parochies die deelnamen aan de bevraging beschikken er negen over een website en zeven over een Facebookpagina. Twee respondenten zijn aangesloten bij Open Kerken.

Verklarende woordenlijst

Antimension
Een gewijde doek van linnen of zijde versierd met religieuze taferelen en met ingenaaide reliek, bewaard op het altaar.

Artophorion
Tabernakel; kast waarin het Heilig Sacrament bewaard wordt.

Asterisk
Liturgisch voorwerp dat bestaat uit twee bogen die elkaar kruisen en dat op de diskos geplaatst wordt. Het verhindert dat het kleed dat de diskos bedekt in aanraking komt met het heilig brood. Ook 'ster' genoemd.

Antimension. © Wikimedia Commons, Constantine (Беседа | приноси) / CC BY 2.5

Artophorion. © Wikimedia Commons, Shakko / CC BY-SA 3.0

Asterisk, geplaatst op een diskos. © Wikimedia Commons / publiek domein

Autocefale kerk
Betekent letterlijk 'zelfhoofdige kerk'. Orthodoxe kerk die volledig onafhankelijk is en een eigen hoofd heeft, dat aan geen andere geestelijke verantwoording moet afleggen.

Diskos
Pateen; schaaltje waarop het heilig brood ligt tijdens de eredienst.

Eparchaat
In bepaalde orthodoxe kerken het equivalent van een bisdom.

Epitrachelion
Priesterstola; lange band die priesters en bisschoppen rond de hals dragen als teken van hun priesterschap.

Exarchaat
Territoriale jurisdictie met aan het hoofd een exarch. Te vergelijken met een bisdom.

Epitrachelion. © Wikimedia Commons, Broederhugo / CC BY-SA 3.0

Iconostase
Wand met iconen die in een orthodoxe kerk het heiligdom (koor) scheidt van het kerkschip.

Icoon
Gestileerde voorstelling van Christus, van een heilige of van een Bijbelse of kerkhistorische gebeurtenis, doorgaans geschilderd op een houten paneel.

Metropoliet
Titel die bepaalde bisschoppen of aartsbisschoppen dragen. Het gebruik ervan verschilt van kerk tot kerk.

Patriarchaat
Elk van de negen autofecale kerken waarvan de primaat de titel van 'patriarch' draagt.

Phelonion
Liturgisch gewaad dat een priester over zijn andere kleren draagt, te vergelijken met een kazuifel.

Troparion
Hymne in de Byzantijnse muziek.

Iconostase. © Wikimedia Commons, Krinveldius / CC BY-SA 4.0

Icoon. © Wikimedia Commons / publiek domein

Phelonion. © Wikimedia Commons / publiek domein

5.

De protestants-evangelische eredienst

Aaldert Prins

Historische schets

De protestants-evangelische eredienst gaat terug op ontwikkelingen in het westers christendom in de zestiende eeuw.[1] Naast de rooms-katholieke kerk ontstond het protestantisme als een aparte, pluriforme stroming binnen het christendom. De ideeën van Luther, Calvijn en de Doperse beweging vonden vlot hun weg naar de Lage Landen. Door het verloop van de godsdienstoorlogen werden in de zestiende eeuw de Noordelijke van de Zuidelijke Nederlanden afgesplitst. In de Zuidelijke Nederlanden, die onder Spaans bestuur bleven, werd het protestantisme zwaar vervolgd. Dat leidde tot emigratie of rekatholisering van het merendeel van de protestantse bevolking. Er bleven slechts enkele kleine, ondergrondse kernen over.[2]

Tijdens het Oostenrijks bewind begon, net zoals bij het anglicanisme (zie hoofdstuk 1), het tij te keren. Het zogenaamde tolerantiedecreet van 12 november 1781 betekende nog geen erkenning van de protestantse eredienst, maar garandeerde wel een aantal vrijheden op het vlak van de geloofsuitoefening.[3] De officiële erkenning van de protestantse eredienst volgde in de Franse tijd. De wet van 18 germinal van het jaar X (8 april 1802) en de bijsturing voor onze gewesten in de wet van 15 germinal van het jaar XII (5 april 1804) regelden de verhouding tussen kerk en staat, waarbij de protestantse en rooms-katholieke eredienst op voet van gelijkheid werden behandeld.[4]

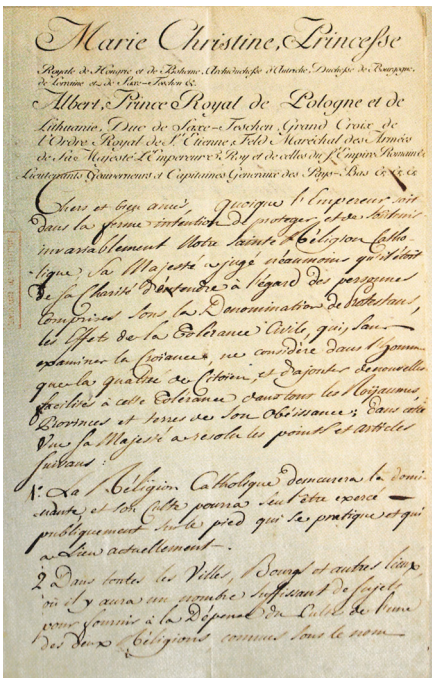
Marie Christine, Princesse
Royale de Hongrie et de Bohême, Archiduchesse d'Autriche, Duchesse de Bourgogne, de Limbourg et de Luxembourg, Comtesse de Habsbourg et de Flandre, etc.
Albert, Prince Royal de Pologne et de Lithuanie, Duc de Saxe-Teschen, Grand Croix de l'Ordre Royal de St. Etienne, Feld Maréchal des Armées de Sa Majesté l'Empereur et Roy et de celles de l'Empire Romain, Lieutenants Gouverneurs et Capitaines Generaux des Pays-Bas, etc. etc.
Cheres et bien aimées, quoique l'Empereur ait dans la forme intentée de protéger, et de maintenir invariablement toute sainte Religion Catholique, sa Majesté n'exige néanmoins qu'il soit de sa charité d'étendre à l'égard des personnes comprises sous la dénomination de Protestans, les effets de la tolérance civile, qu'il sans examiner la croyance, ne considère dans l'homme que les qualités de citoyen, et d'ajouter de nouvelles facilités à cette tolérance dans tous les royaumes, provinces et terres de son obéissance; Dans cette vue sa Majesté a résolu les points et articles suivans:
1. La Religion Catholique demeurera la dominante, et tous culte pourra seul être exercé publiquement sur le pied qui la pratique et qui a lieu actuellement.
2. Dans toutes les Villes, Bourgs et autres lieux où il y aura un nombre suffisant de sujets pour fournir à la dépense de l'exercice de leur Religion connus sous le nom

Eerste pagina van het tolerantiedecreet van 1781. Geheime Raad onder het Oostenrijks bewind, n° 708b. © Rijksarchief

De verworven erkenning werd overgenomen door het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. In het Bijzonder Reglement (KB) van 16 april 1816 werden alle protestanten in de 'Zuidelijke Gewesten van het Rijk' samengebracht in één protestantse kerk.[5] Door de instroom van ambtenaren, militairen en burgers uit het huidige Nederland nam het aantal protestanten sterk toe. Hierdoor werd de protestantse bevolking bij de revolutie van 1830 vijandig bejegend, omdat ze als koningsgezind werd beschouwd.[6]

Ook het onafhankelijke België continueerde de erkenning uit de napoleontische tijd. In de jaren 1830 telde ons land, na het vertrek van de Noord-Nederlanders, naar schatting drie- à vierduizend protestanten.[7] In 1837 werd – geïnspireerd door het Zwitserse Réveil – een Société Évangélique Belge opgericht, met de bedoeling actief te evangeliseren onder de Belgische bevolking. Dat de meeste activiteit zich in Wallonië en Brussel situeerde, kan verklaard worden doordat de sleutelfiguren het Nederlands niet goed machtig waren. Toch ontstonden er in de loop van de negentiende eeuw ook Nederlandstalige kerkgemeenten in Antwerpen, Brussel, Gent, Kortrijk en Leuven. Door een groeiende nood aan een duidelijke verbindende kerkelijke structuur, evolueerde de vereniging geleidelijk tot een kerkgenootschap. Dat proces werd in 1849 afgerond met de aanname van nieuwe statuten. Ook werd de naam Belgische Christelijke Zendingskerk (Église Chrétienne Missionnaire Belge) gelanceerd.

In 1839 richtten de zeven door de staat gefinancierde predikanten, samen met de zestien kerkgemeenten waarin zij werkten, de Bond der Protestants-Evangelische Kerken van het Koninkrijk België (Union des

1 In brede zin kan het begrip 'protestants' worden opgevat als de omvattende benaming voor de stroming die in de zestiende eeuw in Europa ontstond. In engere zin omvat dit het gereformeerd protestantisme en het lutheranisme. Het lutheranisme omschrijft zich in Duitstalig Europa als de 'Evangelische Kirche'. Het begrip 'evangelisch' wordt eveneens gebruikt voor een stroming binnen het protestantisme die niet gebonden is aan een bepaalde denominatie. Om het geheel nog complexer te maken, worden beide begrippen niet alleen als samenstelling gebruikt, maar ook als afzonderlijke termen. In Belgische overheidspublicaties zijn de afzonderlijke termen als elkaars synoniemen gebruikt. Op het kerkelijk erf hangt het van de context af of de begrippen fungeren als synoniemen dan wel antoniemen. Runia, '"Evangelischen" - wat zijn dat voor mensen?'; Bebbington, 'Evangelicalism'; Creemers, 'We Are (Kind of) Protestants Too!'.
2 Collinet, *Histoire du Protestantisme en Belgique*.
3 De le Court, Gachard en Verhaegen, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, III/12.
4 Wet van 18 germinal jaar X (8 april 1802) betreffende de organisatie van de erediensten ('Articles organiques').
5 Thieme, *Volledige verzameling van alle wetten, reglementen en besluiten, het kerkelijke en den eeredienst, bijzonder bij de hervormden*.
6 Blokland, *Geloof alleen!*, 191.
7 Braekman, *Histoire du protestantisme en Belgique*, 108.

Églises protestantes évangéliques du Royaume de la Belgique), kortweg Bond der Kerken op.[8] Directe aanleiding was een conflict in de anglicaanse kerk van Oostende over wie aanspraak mocht maken op het door de Belgische overheid betaalde traktement. Hierdoor informeerde minister de Theux zich over de procedures aangaande predikantsaanstellingen bij protestanten en anglicanen. Bij ontstentenis van een representatief orgaan communiceerde de overheid met elke kerkgemeente afzonderlijk. De Bond der Kerken wierp zich op als vertegenwoordiger van alle protestantse kerkgemeenten en werd als dusdanig ook erkend door de overheid.[9]

Om deze pas verworven positie te vrijwaren, nam de Synodale directie van de Bond der Kerken in 1840 afstand van de Société Évangélique Belge en haar actief proselitisme. Desalniettemin bleven veel predikanten en evangelisten met haar samenwerken. Een poging tot structurele samenwerking strandde in 1850 wegens het ontbreken van onderling vertrouwen. Vanaf dat moment – als duidelijk statement tegen de Bond der Kerken – wees de Belgische Christelijke Zendingskerk principieel overheidsfinanciering af. Gelijkgezinden uit Zwitserland en de rest van Europa steunden de Zendingskerk moreel en financieel.[10]

Verder doken er in de loop van de negentiende en begin twintigste eeuw nog een aantal kleinere denominaties op in het kerkelijk landschap. Net als bij de Zendingskerk, speelden hier contacten met protestanten in andere Europese landen een belangrijke rol. De Vergadering van Gelovigen had nauwe contacten met geloofsgenoten in het Duitse Roergebied en Engeland. Het Leger des Heils waaide vanuit het Verenigd Koninkrijk via Nederland over naar België. De Gereformeerde kerken en de Stads- en landsevangelisatie Silo waren nauw met Nederland verbonden.[11]

Aan het begin van de twintigste eeuw telde België naar schatting 40.000 protestanten.[12] De Synodale kerk telde inmiddels 26 kerkgemeenten met ongeveer 25.000 leden. De Zendingskerk had 43 kerkgemeenten gesticht, en telde ongeveer 12.000 leden. De resterende 3000 gelovigen behoorden tot acht andere denominaties of buitenlandse zeemanskerken.[13]

Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakten heel wat Belgen, soldaten en vluchtelingen, in de buurlanden van dichtbij kennis met het protestantisme.[14] Een klein aantal, exacte cijfers ontbreken, verruilden de rooms-katholieke kerk voor het protestantisme. De wereldwijde aandacht voor 'poor little Belgium' leidde in het interbellum tot de komst van twee Amerikaanse denominaties: de Zuidelijke Methodisten en de Belgische Evangelische Zending (BEZ, tegenwoordig Vianova). De BEZ ontstond vanuit een missionerende activiteit met sociale inslag van het echtpaar Norton onder de Belgische soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog. De activiteiten werden hoofdzakelijk gefinancierd door buitenlandse giften. Door verschil van theologisch inzicht met de meeste andere denominaties, bleef bovenlokale samenwerking uit. Op lokaal vlak werd er hier en daar wel met predikanten en evangelisten van buiten de eigen organisatie samengewerkt.[15]

Foto uit de beginjaren van de jeugdwerking in 1920 van de door de BEZ gestichte kerkgemeente in Brugge. Tegenwoordig hoort deze gemeenschap bij de denominatie Vrije Evangelische Gemeenten (vleugel Federale Synode). © Vianova

8 *Histoire du synode de l'Union des Églises protestantes évangéliques de Belgiqu*e, 11.
9 Artikel 40 van de statuten luidt: 'Le Synode invitera immédiatement le Gouvernement qu'a dater de ce jour il reconnaisse le Synode comme seule autorité ecclésiastique des Eglises protestantes évangéliques de la Belgique, et que toutes ses décisions soient considérées comme l'expression de la volonté de ces dites églises protestantes.' *Histoire du synode de l'Union des Églises protestantes évangéliques de Belgique*, 16; Braekman, *Histoire du protestantisme en Belgique*, 117.
10 Lutjeharms, 'Het Belgische protestantisme', 255-257; Braekman, *Histoire du protestantisme en Belgique*, 133-166.
11 De Nederlandse predikant Nicolaas de Jonge bracht in 1893 zijn evangeliserende activiteiten in Brussel en Vlaanderen onder in de Nederlandse vereniging Silo. In België bestond toen nog geen wetgeving voor een vereniging zonder winstgevend doel. Blokland, *Geloof alleen!*, 215-216; 220-221.
12 Anet, 'Protestant Churches in Belgium', 33.
13 Seymour Houghton, *Handbook of French and Belgian Protestantism*, 72-73.
14 Prins, *The History of the Belgian Gospel Mission*. Zie hiervoor ook het *Christelijk Volksblad* voor de periode 1914-1920.
15 Sinds 2009 is het beheer van hun archieven aan het protestants-evangelisch archief- en documentatiecentrum Evadoc toevertrouwd. Door de hechte samenwerking van Evadoc met KADOC-KU Leuven wordt dat erfgoed bij KADOC bewaard.

Vanaf 1910 signaleren we ook de eerste 'pinkstergelovigen'. Aanvankelijk opereerden zij binnen de bestaande protestantse kerkgemeenten en anglicaanse parochies. Vanaf de jaren 1930 werden eigen lokale geloofsgemeenschappen gesticht.[16]

Na de Tweede Wereldoorlog brachten de geallieerde troepen een nieuwe reeks internationale contacten tot stand.[17] Eind jaren 1950 kwam een getrapte fusie van een aantal protestantse denominaties op gang. In 1957 ontstond de Protestants-Evangelische Kerk door het samengaan van de Bond der Kerken en Silo. In 1969 voegde de Methodistische Kerk zich hierbij en veranderde de naam in Protestantse Kerk in België. Een geleidelijke toenadering met de Zendingskerk, die ook haar bezwaar tegen overheidssubsidies liet vallen, opende de deur naar overleg over een gezamenlijke toekomst. De fusiegesprekken, waarbij ook de Gereformeerde Kerken in België aansloten, werden in 1978 succesvol afgesloten. Dat ging opnieuw gepaard met een naamsverandering. Vanaf 1 januari 1979 is men verder gegaan als de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB).[18]

Hiermee was de versnippering van het protestantse landschap maar ten dele ongedaan gemaakt. Vertegenwoordigden de gefuseerde denominaties in 1947 nog 48% van het totale aantal protestantse kerkgemeentes, in 1963 was dat teruggelopen tot 38%. Na de Tweede Wereldoorlog situeerde de groei van het protestantisme zich grotendeels buiten de denominaties die zich in 1979 verenigd hadden in de VPKB. In de jaren 1950 en 1960 was de groei vooral toe te schrijven aan de pinksterkerken en Vianova. In de jaren 1970 bleven de pinksterkerken in aantal sterk toenemen, terwijl Vianova stabiliseerde. Nieuwkomers op het protestantse erf, zoals de Evangelische Christengemeenten Vlaanderen (1972) door Canadese evangelisten en de Jesus People (1972), die overwaaiden vanuit Nederland, droegen ook bij aan de verdere groei van het protestantisme in Vlaanderen. De VPKB omvatte in 1972 nog slechts 22% van het aantal protestantse kerkgemeenten in Vlaanderen. De resterende 78% was verdeeld over negen denominaties.[19]

Vanaf de jaren 1990 was de groei van het Belgisch protestantisme vooral toe te schrijven aan immigratie uit Oost-Europa, Afrika en Azië.[20] Deze aanwas situeert zich vooral in de bestaande denominaties buiten de VPKB, maar er zijn ook nieuwe kerkverbanden ontstaan, zoals het Antiochië-netwerk. Twee Belgen, een Zuid-Afrikaan en een Amerikaan stonden in 1994 aan de wieg van die organisatie. Inmiddels zijn er meer dan honderd kerkgemeenten in België, hoofdzakelijk met een internationaal karakter, daarbij aangesloten. Ruim twintig ervan liggen in Vlaanderen.[21]

Exterieur van de in 2008 opgerichte internationale kerk Mercy Seat Ministries, Antwerpen (buiten de ARPEE). © Evadoc

Samengevat kan dus gesteld worden dat de protestants-evangelische eredienst niet alleen gekenmerkt wordt door een historisch gegroeide diversiteit in kerkverbanden met bijbehorende schakeringen in theologie en ecclesiologie, maar ook door sociologische en culturele pluriformiteit. Officiële cijfers over het aantal protestanten ontbreken. Schattingen gaan ervan uit dat er momenteel 2 à 3% protestanten zijn in België.[22] Dit komt overeen met het aantal leerlingen dat in het lager en secundair onderwijs van gemeente-, stads-, provincie- en gemeenschapsscholen kiest voor Protestants-Evangelisch Godsdienstonderwijs (PEGO) als levensbeschouwelijk vak.[23]

16 De pinksterbeweging gaat terug op een opwekking in een methodistische kerk in Los Angeles in 1906. Kenmerkend is de sterke nadruk op het functioneren van de Heilige Geest in het leven van de kerk en de individuele gelovige en de overtuiging dat de tekenen en wonderen die beschreven worden in het Bijbelboek Handelingen der Apostelen ook nu nog mogelijk zijn, zoals glossolalie of klanktaal. De geschiedenis van de pinksterbeweging in Vlaanderen is door Ignace Demaerel in kaart gebracht. Van der Laan en Van der Laan, *Pinksteren in beweging*; Terpstra, 'In the Name of Our God'; Demaerel, *Tachtig Jaar Pinksterbeweging in Vlaanderen*.
17 Voor een situering in de Europese context zie: Krabbendam, *Saving the Overlooked Continent*.
18 Dat werd later om taalkundige redenen nog lichtjes aangepast naar Verenigde Protestantse Kerk in België. Liagre, 'Semper reformanda', 58-59.
19 Lorein, 'Le nombre de participants aux cultes protestants-évangéliques'.
20 Creemers, 'All Together in One Synod?', 278.
21 https://www.antioche.be (geraadpleegd op 10 augustus 2020).
22 Masquelier, Schreiber en Vanderpelen-Diagre, *Les religions*, 29.
23 Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, *Statistisch jaarboek*.

Organisatiestructuur

Zoals in de historische schets reeds aangegeven, fungeerde de synode van de Bond der Protestants-Evangelische Kerken van het Koninkrijk België sinds 1839 als het representatief orgaan voor de protestants-evangelische eredienst. Door de toegenomen diversiteit van het protestants-evangelisch landschap in België, werd in 1923 de Federatie der Protestantse Kerken van België opgericht. Die moest als platform functioneren om interkerkelijke samenwerking uit te bouwen, zowel voor de behartiging van gemeenschappelijke nationale belangen als voor het onderhouden van de internationale relaties, met name met de Verenigde Staten. Tegelijkertijd functioneerde dat orgaan als klankbord voor de andere participerende kerkverbanden met betrekking tot de relaties met de overheid.[24] De Bond der Kerken vertegenwoordigde immers alle overige denominaties die in de loop van de negentiende en twintigste eeuw waren ontstaan.[25] Deze Federatie hield op te bestaan bij de oprichting van de Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB) in 1979. Als rechtsopvolger van de Bond der Kerken vertegenwoordigde de VPKB-synode bij de overheid alle Belgische protestanten, dus ook die van andere denominaties.

Toch herkenden aan beide grenzen van de taalgrens lang niet alle kerkgemeenten en denominaties buiten de VPKB zich in de wijze waarop zij door het representatief orgaan bij de overheid vertegenwoordigd werden. Aan Nederlandstalige zijde fungeerde de in 1980 opgerichte Evangelische Alliantie Vlaanderen (EAV) onder meer als hun spreekbuis. De volgende stap was de oprichting van Protestantse en Evangelische Kerken in België (Federale Synode) in 1998. Daarvoor werkten de denominaties die lid waren van de EAV samen met een aantal Franstalige denominaties. Deze nieuwe structuur ambieerde in plaats van of naast de VPKB te komen als representatief orgaan. De Federale Synode groeide van ongeveer 220 aangesloten kerkgemeenten in 1998 naar 579 in 2020.[26]

Beide clusters gingen met elkaar in gesprek over de vertegenwoordiging van de protestantse-evangelische eredienst bij de overheid.[27] Dat leidde tot de oprichting van de Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst (ARPEE), die met ingang van 1 januari 2003 door de overheid beschouwd wordt als het representatief orgaan van de protestants-evangelische eredienst.[28] Sindsdien is dat van overheidswege de officiële omschrijving van deze eredienst.

De ARPEE heeft twee vleugels, VPKB en partnerkerken enerzijds en de Federale Synode anderzijds, die op voet van gelijkheid zetelen in alle onderdelen van de structuur. De ARPEE kent dus twee covoorzitters, de respectievelijke voorzitters van de Federale Synode en de VPKB. Dit representatief orgaan heeft een Centrale Raad en telt een aantal commissies.

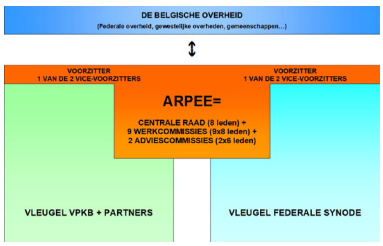

Organigram Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst.
© ARPEE

De vleugel Federale Synode telt momenteel negentien denominaties of samenwerkingsverbanden, die zijn ondergebracht in een Vlaamse en Franstalige synodekamer. De meeste aangesloten kerkgemeenten in Vlaanderen vallen onder de Vlaamse synodekamer. De twee synodekamers vormen samen het hoogste beslissingsorgaan, de synodevergadering. Een uitvoerende raad staat in voor het dagelijks bestuur.

24 De oprichting van de Federatie vloeide voort uit de steun die de Federal Council of Churches of Christ in America (FCCC) tijdens de Eerste Wereldoorlog had verleend aan de Bond van Kerken, de Zendingskerk en de Unie van Belgische Baptisten. Secretaris-generaal McFarland van de FCCC was de drijvende kracht achter de toenemende interkerkelijke samenwerking in de Verenigde Staten en hoopte dat de verleende financiële steun tijdens de oorlog ook in België zou leiden tot meer onderlinge samenwerking. Boudin, 'Galet, Emile', 51; Hendrick en Moreau, *Inventaire des archives de la Fédération des Églises Protestantes de Belgique*, 9.

25 Doorgaans gebruikte de overheid vanaf dat moment de term 'protestantse eredienst'. In de wet van 1875 op de protestantse beheerraden was er evenwel sprake van de 'evangelische eredienst' (culte évangélique). [Oppelt], *Code protestant*, 58-59; *Belgisch Staatsblad*, 15 februari 1876, nr. 46.

26 Creemers, 'Protestanten verenigd voor of door de staat?', 11; http://www.fedsyn.be (geraadpleegd op 4 mei 2020); Creemers, 'All Together in One Synod?'

27 In de onderhandelingen van dit Overleg van Protestants-Evangelische Kerken (OPEK) werd reeds de term protestants-evangelisch gehanteerd.

28 'Culte protestant'.

De vleugel VPKB bestaat in Vlaanderen naast de VPKB uit zes partnerdenominaties, enkele geaffilieerde kerken en een aantal kerken waarmee een administratieve overeenkomst is afgesloten.[29] Het hoogste beslissingsorgaan bij de VPKB is de synodevergadering. Het dagelijks bestuur ligt in handen van de synodale raad.

Wat betreft erkenning moet onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds nationale erkenning, het behoren tot de erkende eredienst via de twee vleugels van de ARPEE, en anderzijds erkenning door het Vlaams Gewest. Enkel de via de gewestelijke overheid erkende kerkgemeenten hebben overheidsfinanciering.[30] De ARPEE telde in januari 2020 in totaal 301 aangesloten kerkgemeenten in Vlaanderen. Daarvan behoren er 60 tot de vleugel VPKB en 241 tot de vleugel Federale Synode.

KERKGEMEENTEN PER PROVINCIE EN PER VLEUGEL

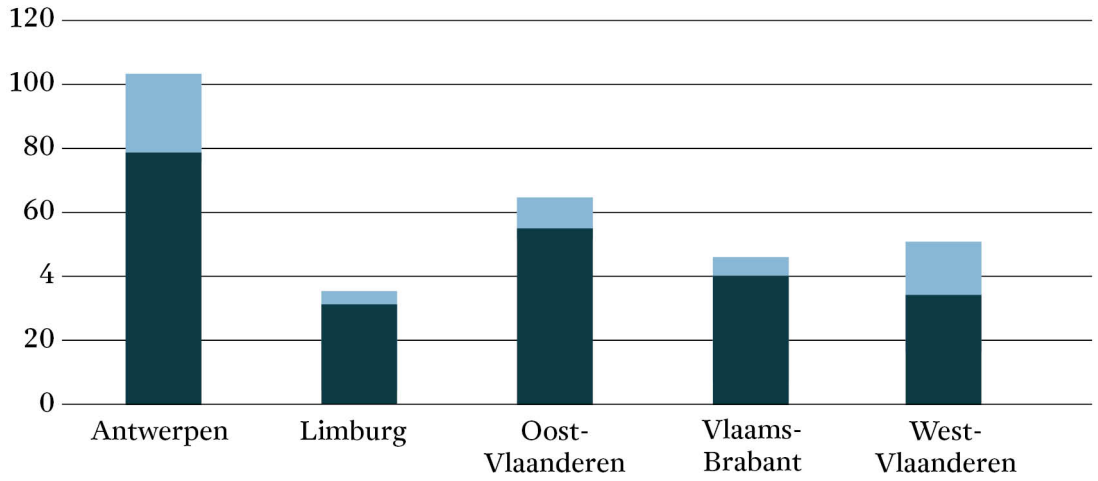

Negenenveertig kerkgemeenten zijn gewestelijk erkend. De meeste daarvan behoren tot de vleugel VPKB: negenentwintig van de dertig lokale VPKB-kerkgemeenten, twee partnerkerken en twee geaffilieerde kerkgemeenten.[31] De resterende zestien gewestelijk erkende kerkgemeenten behoren tot vier verschillende denominaties van de vleugel Federale Synode.[32]

29 Het betreft de Association 'Vie et Lumière', de Belgisch-Luxemburgse Federatie van Adventkerken, de Evangelisch Lutherse Kerk, de Free Methodist Church, het Leger des Heils, de Unie van Baptisten in België en twee geaffilieerde lokale kerken.
30 Voor de staatshervorming van 2001 was deze erkenning een nationale bevoegdheid.
31 De Evangelisch-Lutherse Kerk te Antwerpen, de Duitstalige Protestantse kerk in de provincie Antwerpen, de Evangelische kerk in Balen en de Baptistenkerk van Middelkerke.
32 De Evangelische Christengemeenten Vlaanderen, het Gereformeerd Overleg Vlaanderen, het Verbond van Vlaamse Pinkstergemeenten en de Vereniging van Vrije Evangelische Gemeenten.

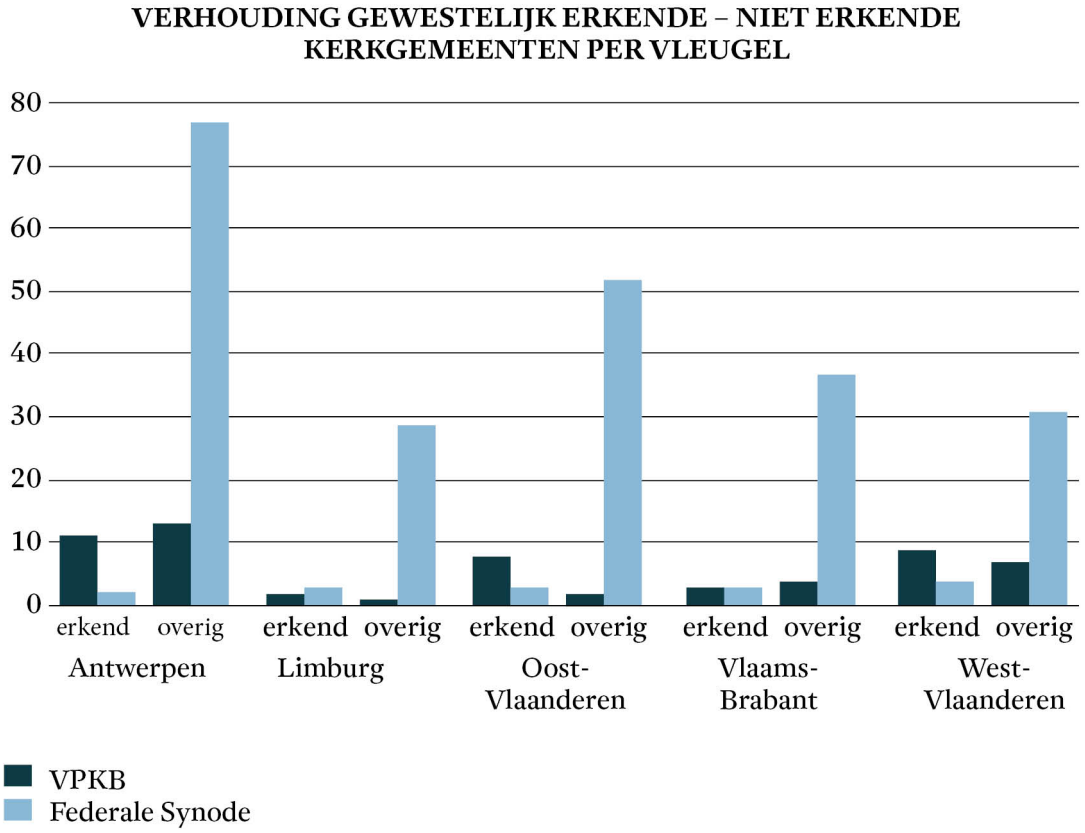

Tot slot dient opgemerkt te worden dat er in Vlaanderen nog een onbekend aantal protestants-evangelische kerkgemeenten zijn, die – al dan niet om principiële redenen – niet zijn aangesloten bij de ARPEE.

Voorbeelden van erfgoedinitiatieven

Als we kijken naar de erfgoedreflex bij de protestants-evangelische geloofsgemeenschappen, dan is die momenteel voornamelijk aanwezig bij de VPKB. Dat komt in Vlaanderen onder andere tot uiting in de zogenaamde Geuzenhoek bij Horebeke. In de voormalige protestantse school in Horebeke is een museum gevestigd dat aan de hand van artefacten de geschiedenis van de protestantse gemeenschap in de regio vertelt. Er is ook een Geuzenhoekwandeling met de plaatselijke protestantse kerk als vertrekpunt. In de VPKB te Vilvoorde is een klein museum gewijd aan William Tyndale, een Engelsman die in 1536 in deze stad werd terechtgesteld omdat hij de Bijbel had vertaald naar het Engels, wat toen nog verboden was.[33] In Brugge is een historische wandeling langs het protestants verleden van de stad uitgestippeld door Dany Constant-Favorin.[34] De Protestantse Cultuurkring Antwerpen, PROCANT, documenteert en valoriseert op diverse wijzen het protestants erfgoed in de provincie.[35] Ook brengen diverse VPKB-kerken hun erfgoed onder de aandacht van het publiek door deelname aan Open Kerkendag, Open Monumentendag en Erfgoeddag of via een eigen YouTube-kanaal.[36]

Voor wat de bij de Federale Synode aangesloten kerkgemeenten betreft, zijn er – voor zover bekend – in Vlaanderen nog geen permanente lokale erfgoedtrajecten uitgewerkt. Wel signaleren we eenmalige, kortlopende projecten, zoals historische overzichtstentoonstellingen in het kader van jubilea. Bij de veelal relatief jonge geloofsgemeenschappen is er nog weinig aandacht voor het eigen erfgoed. Vanuit de academische wereld signaleren we aandacht voor het bouwkundig erfgoed van de vele internationale of migrantenkerken.[37]

33 https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70474 (geraadpleegd op 2 mei 2020).
34 http://protestantsekerkbrugge.be (geraadpleegd op 26 april 2020).
35 https://website.procant.be/ (geraadpleegd op 26 september 2020).
36 Zie bijvoorbeeld het YouTube-kanaal van de VPKB Antwerpen-Noord (geraadpleegd op 26 september 2020).
37 Beeckmans, 'Migrants, Mobile Worlding and City-Making'; Idem, 'Mediating (in)Visibility and Publicity in an African Church in Ghent'; Dehaene, *Ruimtelijke manifestaties van Afrikaanse diaspora en religie*.

Een vergelijkbare situatie treffen we aan in Franstalig België. Ook daar is de erfgoedreflex vooral aanwezig binnen de VPKB. Met name Laurence Druez publiceert over het protestants-erfgoed in Wallonië en Brussel.[38]

Op landelijk niveau werd in 1985 de oprichting van ProDoc, een protestants documentatiecentrum, gelinkt aan de Faculteit voor Protestantse Theologie en Religiestudies te Brussel. Er is weinig bekend over de ontsluiting van de door ProDoc beheerde erfgoedgehelen. Het documentatiecentrum heeft ook heel wat publicaties rond protestants erfgoed verzorgd, waarvan de losbladige Belgische Protestantse Biografieën de voornaamste is. De laatste jaren is het stil geworden rond deze organisatie.

In 2009 werd op initiatief van de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven en de Federale Synode een tweede documentatiecentrum opgericht, met de naam Evadoc. Aanleiding was de bezorgdheid dat veel protestants-evangelisch erfgoed, met name buiten de vleugel VPKB, acuut bedreigd was. Datzelfde jaar werd een structurele samenwerking aangegaan met KADOC-KU Leuven. In de afgelopen jaren zijn belangrijke erfgoedgehelen veiliggesteld (ongeveer 100 meter) en grotendeels ontsloten en is een dienstverlening uitgerold die ten dienste staat van alle geledingen van de protestants-evangelische aanwezigheid in de samenleving.

evadoc | PROTESTANTS-EVANGELISCH ARCHIEF- EN DOCUMENTATIECENTRUM

© Evadoc

In dat kader moet ook de structurele samenwerking gezien worden met PARCUM, dat in samenwerking met het Nederlandse Museum Catharijneconvent en Evadoc in 2016 een handleiding voor het opstellen van een kerkinventaris heeft gepubliceerd. Verder roept Evadoc via diverse kanalen de kerkgemeenten op om deel te nemen aan de jaarlijkse Erfgoeddag.

Belangrijk is ook het in 2019 geopende Protestants Archiefcentrum Boudin-Willems in Brussel. Dat landelijk archief verzamelt, bewaart en ontsluit archieven van de VPKB en haar rechtsvoorgangers en daaraan gelieerde organisaties en lokale kerkgemeenten, en stimuleert de valorisatie daarvan. De bijna tweehonderd strekkende meter archiefcollecties zijn ontsloten via twaalf inventarissen, die online beschikbaar zijn. De daar beheerde archieven zijn onder meer van groot belang voor onderzoek naar de geschiedenis van de protestantse eredienst in de negentiende eeuw, alsook voor de missionaire activiteiten in de voormalige Belgische kolonies. Verder ondersteunt het centrum de lokale VPKB-kerkgemeenten inzake archivering.[39]

Internationaal zijn er goede voorbeelden van erfgoedtrajecten. Zo verschijnt in de Verenigde Staten al sinds 1981 de periodiek *Assemblies of God Heritage*, waarin het erfgoed van deze Amerikaanse pinksterkerk gevaloriseerd wordt. Tevens is er een museum gewijd aan de landelijke geschiedenis van die denominatie in Springfield, MO. In het Verenigd Koninkrijk signaleren we de sociale onderneming Pilgrims and Prophets. Plaatselijke kerken in Nottinghamshire en Lincolnshire promoten via deze organisatie het religieus erfgoed, met onder meer aandacht voor de baptisten, methodisten en quakers. Op de website zijn ook linken te vinden naar andere christelijke erfgoedtrajecten in het Verenigd Koninkrijk.[40]

Een ander voorbeeld is het internationale project Routes of Reformation, waarin het erfgoed van de Reformatie in een Europese context wordt geplaatst en talrijke toeristische routes zijn uitgewerkt. Er is voldoende potentieel in onze contreien om ook hier dergelijke routes uit te werken. Tot slot wijzen we op een bijzondere samenwerking tussen methodisten en waldenzen in Italië. Zij hebben een portaalsite opgericht waarin het erfgoed dat fysiek bewaard wordt in Italiaanse kerken en instituten virtueel is samengebracht.[41] In Nederland vormt het protestants erfgoed onderdeel van de collectie van het Museum Catharijneconvent, het in Utrecht gevestigde rijksmuseum voor religieuze kunst.[42] Op vlak van documentair erfgoed zijn het HDC, Center for Religious History aan de Vrije Universiteit Amsterdam en het ADC, Archief- en Documentatiecentrum [van de Gereformeerde Kerken in Nederland] te Kampen belangrijke erfgoedspelers, waarmee KADOC geregeld samenwerkt.[43] Het Utrechts Archief,

38 Druez is verbonden aan het Rijksarchief te Luik. Druez en Maquet, *Le patrimoine protestant de Wallonie*; Druez, 'Les lieux de culte des nouvelles églises évangéliques'.
39 https://nl.protestant.link/archief (geraadpleegd op 30 april 2020).
40 https://www.pilgrimsandprophets.co.uk (geraadpleegd op 11 februari 2020).
41 http://patrimonioculturalevaldese.org (geraadpleegd op 11 februari 2020).
42 https://www.catharijneconvent.nl (geraadpleegd op 4 mei 2020).
43 https://www.hdc.vu.nl/; https://adckampen.nl/ (geraadpleegd op 4 mei 2020).

ten slotte, herbergt belangrijke archieven van Nederlandse kerkelijke instellingen.[44] Meerdere van deze archieven bevatten stukken die gerelateerd zijn aan het protestantisme in Vlaanderen en bij uitbreiding België.

Methodologie en responsgraad

Zoals uit de historiek en de structuur van de protestants-evangelische eredienst blijkt, is de identificatie van die gemeenschappen een complex gegeven. Om praktische redenen werd geopteerd om de bevraging enkel uit te voeren onder de lokale geloofsgemeenschappen die ressorteren onder de ARPEE en werd voor beide vleugels een afzonderlijke vragenlijst ontwikkeld. In de voorbereiding hiervan werd in februari 2019 contact opgenomen met de covoorzitters van ARPEE als het representatief orgaan van de protestants-evangelische eredienst. Beiden stemden in met een ontmoeting om het project te presenteren.

Op 5 april 2019 vond overleg plaats tussen Aaldert Prins, consulent Evadoc binnen KADOC voor het protestants-evangelisch erfgoed, en Geert Lorein, voorzitter van de Federale Synode. Op voorstel van Lorein werd besloten de bevraging ook te vertalen naar het Frans en het Engels, om zo de drempel tot participatie voor de vele internationale kerken zo laag mogelijk te maken. Xavier Oberneck, secretaris van de Federale Synode, stond in voor die vertalingen. Zijn collega Willem Maertens verzond de bevraging en was beschikbaar om respondenten te assisteren. Op 27 juni 2019 werden de denominatievoorzitters door Lorein aangeschreven om hun lokale kerkgemeenten uit te nodigen deel te nemen aan de bevraging.

Op 10 april 2019 werd het project door Aaldert Prins en Julie Aerts, adviseur religieus erfgoed PARCUM, voorgesteld aan Steven Fuite, synodevoorzitter van de VPKB. In mei 2019 stemde de synodale raad van de VPKB in om zijn medewerking te verlenen aan de bevraging. Diezelfde maand werd via Fuite ook feedback gegeven op de voorgestelde vragenlijst. Op 13 augustus 2019 schreef het secretariaat van de VPKB alle kerkgemeenten uit deze vleugel aan om deel te nemen aan de enquête.

De verschillen tussen beide enquêtes situeren zich met name op het detailniveau van de verschillende erfgoedcategorieën: aangehaalde voorbeelden of aan te vinken elementen. Voor beide vleugels van de ARPEE werden na de zomer van 2019 verschillende herinneringen verstuurd en werden een aantal kerkgemeenten gericht gecontacteerd. Hierbij lag de focus primair op de gewestelijk erkende geloofsgemeenschappen.

De bevraging werd uiteindelijk ingevuld door drieënzeventig kerkgemeenten in Vlaanderen, vierentwintig uit de vleugel VPKB en negenenveertig uit de vleugel Federale Synode. Voor wat betreft de kerkgemeenten met gewestelijke erkenning werd gestreefd naar een responsgraad van 100%, voor de overige werd geen streefcijfer vastgesteld. Alle gewestelijk erkende kerkgemeenten uit de vleugel Federale Synode hebben de bevraging ingevuld, waardoor de beoogde responsgraad hier wel bereikt is.

Voor de vleugel VPKB ligt de zaak iets gecompliceerder. De vier kerkgemeenten die tot een partnerdenominatie behoren of met de VPKB geaffilieerd zijn, hebben de bevraging ingevuld. Negen van de negenentwintig VPKB-kerkgemeenten wensten niet mee te werken of hebben niet gereageerd. Daardoor klokt de responsgraad voor de gewestelijk erkende VPKB kerkgemeenten af op 69%.

Interieur van de erkende Protestantse Baptistenkerk Bethel (Unie van Baptisten in België, vleugel VPKB), gehuisvest in dit gebouw sinds 1998. © Protestantse Baptistenkerk Bethel

Naast de negenendertig gemeenschappen met gewestelijke erkenning hebben drieëndertig andere gemeenschappen aan de bevraging

44 https://hetutrechtsarchief.nl/ (geraadpleegd op 4 mei 2020).

deelgenomen. Zij behoren allemaal tot de vleugel Federale Synode. Hierdoor is de responsgraad van de kerkgemeenten zonder gewestelijke erkenning die tot de vleugel Federale Synode behoren beperkt gebleven tot 15%.

Indien ondersteuning van vrijwilligers mogelijk was geweest, zou de responsgraad van de kerkgemeenten zonder gewestelijke erkenning, zowel in de vleugel VPKB als de vleugel Federale Synode ongetwijfeld substantieel groter zijn geweest. Het project 'Hemelsbreed' richtte zich in deze fase echter primair op de gewestelijk erkende geloofsgemeenschappen, waarvan meerdere pas deelnamen na herinneringsmails en gerichte contactnames. Op basis van de verzamelde antwoorden kan in ieder geval een onderbouwde analyse worden gemaakt van de erfgoednoden bij de respondenten. Tegelijkertijd kan gesteld worden dat het beeld nog scherper gesteld kan worden door in de nabije toekomst de kerkgemeenten die tot op heden nog niet geparticipeerd hebben aan de bevraging, alsnog hiertoe te bewegen.

Analyse van de enquêteresultaten

Objecten

Bij de analyse van de antwoorden over de objecten moet onderscheid gemaakt worden tussen de gewestelijk erkende kerkgemeenten enerzijds en de overige respondenten anderzijds. De kerkgemeenten met gewestelijke erkenning zijn immers door het Eredienstendecreet verplicht tot het opstellen en bijhouden van een inventaris van de door hen beheerde goederen.[45]

In de vleugel Federale Synode voldoet slechts één van de zestien gewestelijk erkende respondenten aan deze verplichting. In de VPKB-vleugel geven vijf van de vierentwintig respondenten aan hiermee in orde te zijn. Volledigheidshalve vermelden we dat zeven van de drieëndertig kerkgemeenten zonder gewestelijke erkenning ook aangeven over een dergelijke inventaris te beschikken. Het aantal beheerde objecten lijkt eerder beperkt te zijn. Slechts vier van de vierentwintig respondenten uit de vleugel VPKB en één uit de vleugel Federale Synode (zonder gewestelijke erkenning) geven aan meer dan honderd objecten te bezitten.

Als we in detail kijken naar de objecten, dan is bij 88% van de kerkgemeenten uit de vleugel VPKB en 56% van de kerkgemeenten uit de vleugel Federale Synode een avondmaalstafel aanwezig. Het verschil kan deels verklaard worden doordat in de vleugel Federale Synode meer gebruik wordt gemaakt van gehuurde gebouwen. Acht respondenten, allen uit de vleugel VPKB, melden de aanwezigheid van een luidklok.

Een zalfolieflesje is aanwezig bij dertien van de drieënzeventig kerkgemeenten (één uit de vleugel VPKB). Elf van de zestien muurobjecten bevinden zich in kerkgebouwen uit de vleugel VPKB. Er worden tien glas-in-loodramen gesignaleerd, waarvan slechts één in een kerkgemeente uit de vleugel Federale Synode. Voor de begeleiding van de samenzang zien we bij de vleugel VPKB: orgel (22/24), draagbaar orgel (3/24), harmonium (2/24) en andere muziekinstrumenten (12/24). Voor de vleugel Federale Synode zien we dat de samenzang begeleid wordt door piano/keyboard (43/49), slagwerk (31/49) en andere muziekinstrumenten (32/49).[46] In de vleugel VPKB gebruiken dertien van de vierentwintig kerkgemeenten een beamer voor de eredienst, in de vleugel Federale Synode zijn dat veertig van de negenenveertig kerkgemeenten. Verder wordt melding gemaakt van

Gebruik van beamer tijdens de eredienst in de Gentse Rabotkerk (Verenigde Protestantse Kerk in België). © Rabotkerk

45 Decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en werking van de erkende erediensten.
46 Omdat acht kerkgemeenten uit de vleugel Federale Synode de lijst met objecten niet hebben ingevuld, is hier gewerkt met het percentage van de respondenten die dat wel hebben gedaan.

tien zegelstempels (allen vleugel VPKB), terwijl bij zes kerkgemeenten uit de vleugel Federale Synode vlaggen en wimpels aanwezig zijn voor gebruik tijdens de eredienst. Ten slotte meldt één respondent de aanwezigheid van een tegeltableau in keramiek van de kunstenaar Achiel Pauwels uit Mariakerke.[47]

De erfgoednoden op dit vlak zijn meer uitgesproken in de vleugel VPKB. Dit is te verklaren doordat die kerkgemeenten doorgaans veel ouder zijn dan de geloofsgemeenschappen in de vleugel Federale Synode. Slechts 6% van de respondenten uit de vleugel Federale Synode is op zoek naar advies of begeleiding over de opslag en bewaaromstandigheden van objecten, 10% wenst assistentie bij het opstellen van een inventaris en 2% heeft vragen rond de herstelling / restauratie of de verwerving van objecten. Bij de respondenten uit de vleugel VPKB geeft 20% aan hulp te kunnen gebruiken bij het opmaken van een inventaris, 17% wenst advies over de verwerving van objecten, 8% heeft vragen over herstelling of restauratie van objecten en 4% heeft vragen rond de opslag en bewaaromstandigheden van objecten.

Hieruit valt af te leiden dat een deel van de respondenten met gewestelijke erkenning wel op de hoogte lijkt te zijn van de inventaris-verplichting, maar hierin ondersteuning nodig heeft. Daarnaast blijft sensibilisering met betrekking tot objecten nodig. In de vleugel VPKB wensen drie van de vierentwintig kerkgemeenten ondersteuning bij de verwerving van objecten.

Archief

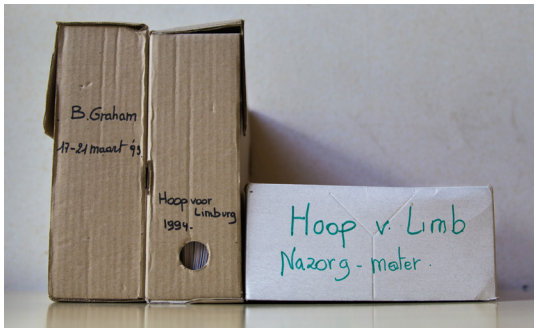

Archiefdozen met materiaal van een bovenlokale samenwerking door Limburgse kerkgemeenten. © Evadoc

De volgende set vragen betrof het archief. De overgrote meerderheid van de gewestelijk erkende kerkgemeenten voldoet aan de decretale verplichting om het archief van de bestuursraad bij te houden.[48]

Als we naar de inhoud van het parochiearchief kijken, dan valt op dat voor de vleugel Federale Synode slechts twintig respondenten de aanwezigheid van briefwisseling melden en in veertien gevallen lijken notulen te ontbreken. Doop-, huwelijks- en overlijdensregisters zijn bij vrijwel alle kerkgemeenten uit de vleugel VPKB aanwezig. Voor de vleugel Federale Synode is dat maar bij 5 à 10% het geval. Bij ongeveer de helft van de respondenten bevat het archief foto's. Geluidsopnames zijn minder frequent aanwezig: bij vier kerkgemeenten uit de vleugel VPKB en achttien uit de vleugel Federale Synode. Bij slechts vijf van de twintig respondenten uit de vleugel VPKB met een website, worden de vorige versies in het archief bewaard. Voor de vleugel Federale Synode is dat niet veel beter, namelijk bij dertien van de eenenveertig respondenten.

Voor wat betreft de locatie van het archief is er een significant verschil tussen de antwoorden uit beide vleugels. Voor de vleugel Federale Synode bevindt zich dat bij 50% van de gewestelijk erkende kerkgemeenten in het kerkgebouw. Bij de overige respondenten is dat slechts bij 33% het geval. Hierbij zal het ontbreken van een eigen gebouw ongetwijfeld een rol spelen. Bij de vleugel VPKB bevindt 88% van de archieven zich in het kerkgebouw. Eén respondent heeft deze vraag overgeslagen. Sensibilisatie op dit vlak, met name voor de vleugel Federale Synode, lijkt dan ook aangewezen.

Als we peilen naar de ordening van het archief, is dat voor de vleugel Federale Synode slechts bij 44% van de respondenten met gewestelijke erkenning en bij 21% van de overige respondenten volledig geordend. In respectievelijk 38% en 45% van de gevallen is er sprake van een gedeeltelijke ordening. Bij de vleugel VPKB geeft 42% aan dat het archief geordend is, in 45% van de gevallen is dat gedeeltelijk het geval. Ook op dit vlak is dus nog heel wat terreinwinst te boeken.

Een inventaris is slechts in beperkte mate aanwezig. Dat is het geval bij 25% van de respondenten uit de vleugel VPKB. In de vleugel Federale Synode liggen die cijfers nog lager, 12,5% van de gewestelijk

47 http://wp.cultuurmariakerke.be/?page_id=2665 (geraadpleegd op 26 april 2020).
48 Decreet van 7 mei 2004 betreffende de materiële organisatie en werking van de erkende erediensten.

erkende kerkgemeenten en 9% van de overige respondenten. Een mogelijke verklaring is de beperkte omvang van de archieven, waardoor men dit niet nodig acht. Dat kan bij de opvolging van de enquête eventueel worden uitgezocht.

Een derde van de VPKB-respondenten heeft noden op het vlak van archiefzorg kenbaar gemaakt. Drie van de vier overige kerkgemeenten uit deze vleugel geven aan op dit terrein geen noden te hebben. Dat is te verklaren doordat de VPKB hier zelf de nodige ondersteuning aanbiedt.[49] Bij de vleugel Federale Synode geeft 75% van de gewestelijk erkende en 67% van de overige respondenten aan geen noden te hebben op dit vlak. Het is echter denkbaar dat men de noden op dat terrein niet voldoende onderkent.

In beide vleugels wordt aangegeven dat men hulp of advies kan gebruiken bij de opslag en bewaaromstandigheden en de ordening van zowel papieren als digitaal archief. Dat geldt ook voor inventarisatie, raadplegingsvoorwaarden en privacy. Enkel in de vleugel VPKB signaleren respondenten een nood op het vlak van digitalisering of herstelling van documenten.

Bibliotheek

In het eerste luik van de enquête werd niet alleen gevraagd naar de identificatiegegevens, maar ook gepeild naar de aanwezigheid op het internet. Voor beide vleugels geldt dat de overgrote meerderheid beschikt over een eigen website, Facebookpagina of allebei. Twitter daarentegen wordt amper gebruikt; in beide vleugels is slechts één respondent actief op dat medium. Vier kerkgemeenten, alle uit de vleugel Federale Synode, zijn actief op Instagram. Tot slot hebben twee geloofsgemeenschappen uit de vleugel VPKB een eigen YouTube-kanaal.

Audiocasette, opname van een eredienst.
© Evadoc

Verder zegt 83% van de respondenten uit de vleugel VPKB over een bibliotheek te beschikken. Bij de vleugel Federale Synode is dat voor 63% van de respondenten met gewestelijke erkenning het geval en bij 45% van de overige kerkgemeenten. Meerdere respondenten uit deze vleugel zeggen in de onmogelijkheid te zijn een bibliotheek uit te bouwen doordat men geen eigen gebouw heeft.

In de vleugel VPKB geven vrijwel alle respondenten, al dan niet gezamenlijk met andere kerkgemeenten, een periodiek uit. Eén respondent heeft deze vraag overgeslagen. In de vleugel Federale Synode zegt de helft van de respondenten een periodiek uit te geven.

Vanuit beide vleugels klinkt de vraag om advies of ondersteuning bij de opmaak van een catalogus, alsook bij de opslag van papieren of digitale publicaties. Herbestemming en digitalisering wordt in beide vleugels éénmaal aangekaart.

Immaterieel erfgoed

De meeste respondenten hebben weinig tot geen inzicht in wat tot immaterieel cultureel erfgoed gerekend kan worden. Desondanks zijn er toch een aantal antwoorden binnengekomen rond specifieke tradities verbonden met de kerkgemeente of denominatie. In beide vleugels wordt een toenemende informalisering van de eredienst gesignaleerd. Dat uit zich in meer variatie bij de begeleidingsinstrumenten van de samenzang en meer participatie van de leden in de liturgie. Daarnaast wordt in de vleugel VPKB verschillende keren gesignaleerd dat de predikant niet langer een toga draagt. In de vleugel Federale Synode wordt de informalisering van de kleding ook doorgetrokken naar de bezoekers, die meer casual gekleed zijn. Verder geven meerdere respondenten uit de vleugel VPKB aan dat de omslag naar gendergelijkheid de openstelling van het ambt voor vrouwen met zich mee heeft gebracht.

49 https://nl.protestant.link/archief (geraadpleegd op 30 april 2020).

Onroerend erfgoed

In Vlaanderen zijn volgens de inventaris onroerend erfgoed negen VPKB locaties aangeduid als vastgesteld bouwkundig erfgoed. Zes van deze panden zijn oorspronkelijk als protestants-evangelische kerk gebouwd. De situatie is minder duidelijk voor de vleugel Federale Synode. Dat komt mede doordat deze gebouwen niet onder de noemer protestantse kerken zijn getypologeerd. Voor zover bekend, betreft het twee locaties.

Exterieur van de erkende nieuwe protestantse kerk in Horebeke uit 1872, sinds 1994 aangeduid als beschermd monument.
© Protestantse kerk in de Geuzenhoek

Tot slot zijn er panden die als kerk gebouwd zijn, maar niet langer als dusdanig functioneren. Op vier locaties in Vlaanderen zijn dergelijke panden erkend als bouwkundig erfgoed.

Slechts een kleine minderheid van de kerkgebouwen in beide vleugels is publiek toegankelijk buiten de eredienst. Bij ongeveer drie op de tien respondenten wordt het gebouw ook door andere geloofsgemeenschappen gebruikt. Gebruik voor concerten, tentoonstellingen of activiteiten van protestants-evangelische of oecumenische organisaties komt – voor zover men over een eigen gebouw beschikt – ook vrij frequent voor. In de vleugel VPKB wordt ook melding gemaakt van gebruik van het gebouw door een dans- of theatergroep, door studenten in de blok en voor boekpresentaties.

Slechts een kwart van de respondenten uit de vleugel Federale Synode zegt naast het kerkgebouw nog een ander gebouw te bezitten, zoals een pastorie of ontmoetingsruimte. In de vleugel VPKB bezit de helft van de respondenten een pastorie. Een kwart zegt te beschikken over een aparte ontmoetingsruimte.

Op het vlak van onroerend erfgoed zijn er, afgaande op de antwoorden, weinig erfgoednoden in de vleugel Federale Synode. Zes van de negenenveertig respondenten hebben behoefte aan advies of ondersteuning om premies of subsidies aan te vragen. Voor verwerving of herbestemming is dat respectievelijk twee en één keer het geval. In de vleugel VPKB staat 20% open voor advies of ondersteuning bij de opmaak van rapporten over de toestand van het gebouw of voor technische aspecten. Verwerving, herbestemming en de opmaak van een kerkenbeleidsplan zijn elk eenmaal aangevinkt.

Bekendmaking van het erfgoed

Ten slotte is er gepeild naar de manieren waarop de kerkgemeenten hun erfgoed onder de aandacht brengen. In de vleugel VPKB zijn het internet en geleide bezoeken hiervoor een belangrijk medium. Daarnaast wordt er in een kwart van de gevallen gebruik gemaakt van tentoonstellingen, lezingen en brochures, Open Monumentendag en Open Kerkendag. Op twee locaties wordt deelgenomen aan de Erfgoeddag. In de vleugel Federale Synode is daar nog weinig aandacht voor. Voor wat de kerkgemeenten met gewestelijke erkenning betreft, geven slechts drie van de zestien respondenten aan deel te nemen aan Open Kerkendag of informatie te verstrekken via het internet of via lezingen. Op één locatie gebeurt dat ook door middel van tentoonstellingen. Deze kanalen worden ook gebruikt bij enkele kerkgemeenten zonder gewestelijke erkenning. In deze categorie respondenten wordt ook op drie locaties gebruik gemaakt van een brochure. Op twee plaatsen worden geleide bezoeken georganiseerd.

In de vleugel Federale Synode signaleren de meeste respondenten geen noden op het vlak van bekendmaking. Slechts een van de negenenveertig deelnemers uit deze vleugel geeft aan behoefte te hebben aan advies of ondersteuning bij de uitgave van brochures, het organiseren van tentoonstellingen of het online aanbieden van informatie. Drie respondenten wensen advies of ondersteuning bij de organisatie van publieksactiviteiten rond hun erfgoed. Twee respondenten staan open voor advies of ondersteuning bij de opmaak van een subsidiedossier voor erfgoedprojecten.

In de vleugel VPKB lijken er meer noden te zijn op dat vlak. Bij drie van de vierentwintig kerkgemeenten is er behoefte aan advies en ondersteuning bij het uitgeven van brochures en het organiseren van tentoonstellingen of publieksactiviteiten. Ook in deze vleugel is er in één geval nood aan advies of ondersteuning bij het opmaken van een subsidiedossier voor een erfgoedproject.

ERFGOEDNODEN BIJ PROTESTANTS-EVANGELISCHE KERKGEMEENTEN (% VAN HET TOTALE AANTAL RESPONDENTEN)

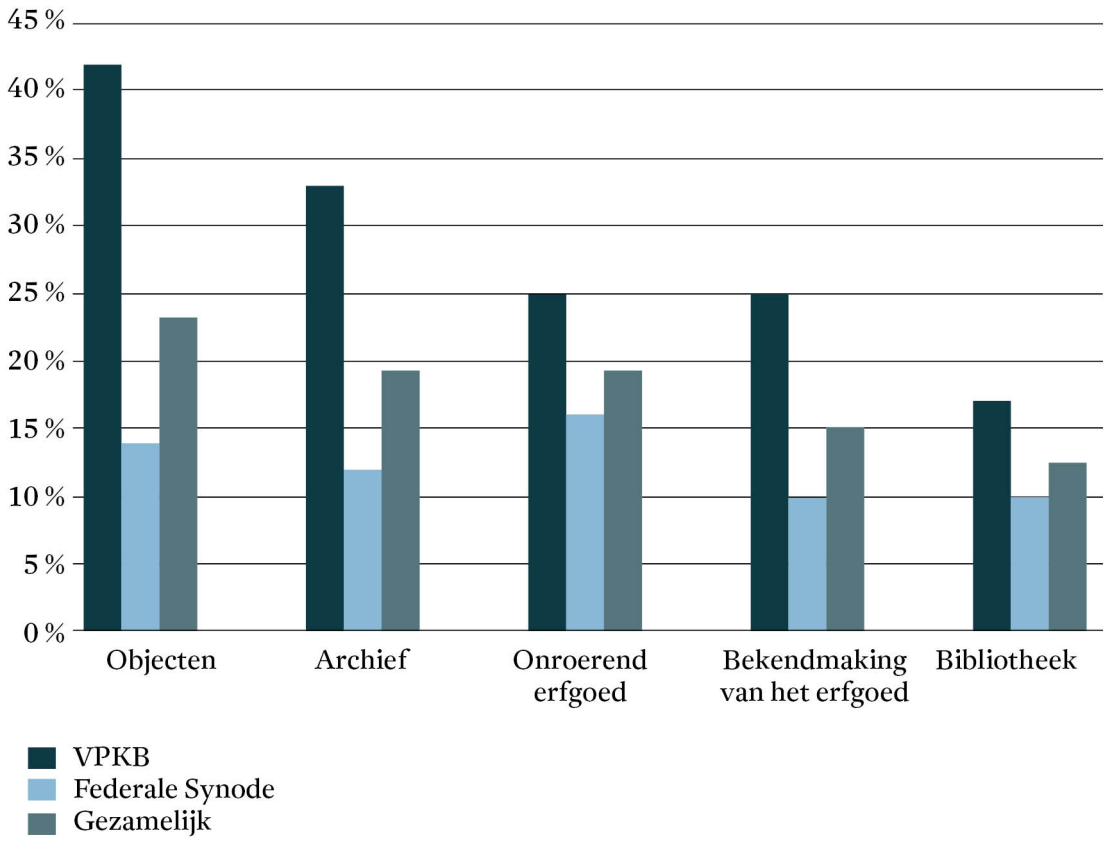

Verklarende woordenlijst

Avondmaalstafel
Tafel die gebruikt wordt bij de viering van het heilig avondmaal, een kerkelijk ritueel waarbij de gelovigen brood en wijn delen als symbool van hun eenheid met Jezus Christus en elkaar.

Denominatie
Groep van kerkgemeenten met een gemeenschappelijke geschiedenis, theologische, culturele en praktische accenten.

Harmonium
Toetsinstrument ongeveer ter grote van een buffetpiano dat qua geluid en techniek met een orgel te vergelijken is. Ook wel bekend als traporgel.

Synodekamer
Bestuursorgaan binnen de Federale Synode van Protestantse en Evangelische Kerken in België.

Toga
Ceremonieel wijd, lang gewaad dat gedragen wordt door een predikant. Vroeger waren die doorgaans zwart, tegenwoordig is daarin veel meer variatie.

Zeemanskerk
Oorspronkelijk was dat een kerk en ontmoetingsplaats voor buitenlandse zeelui uit een welbepaald land. De doelgroep is door de jaren heen uitgebreid tot alle expats uit het betreffende land.

Zegelstempel
Stempel waarin in spiegelbeeld een afbeelding is gegraveerd.

Harmonium: muziekinstrument in de protestants-evangelische eredienst. © Museum Catharijneconvent, Utrecht

Besluit

Via de 'Hemelsbreed'-bevraging werd informatie verzameld over het erfgoed en de erfgoednoden van ruim 133 anglicaanse, islamitische, israëlitische, orthodoxe en protestants-evangelische geloofsgemeenschappen in het Vlaams Gewest. Dat uitgebreide gegevenspakket laat PARCUM en KADOC toe om hun expertise rond divers religieus erfgoed te versterken en hun dienstverlening optimaal af te stemmen op de noden en behoeften van de doelgroepen.

In de vijf hoofdstukken van dit rapport werden de enquêteresultaten voorgesteld, per eredienst en per erfgoedsoort. In dit besluit bieden we een transversale blik, over de verschillende erediensten heen. Wat zijn de belangrijkste bevindingen per erfgoedsoort? Welke vervolgacties kunnen daaraan worden gekoppeld? En hoe zullen PARCUM en KADOC in de toekomst verder inzetten op een duurzame zorg voor het divers religieus erfgoed in Vlaanderen?

Bevindingen en krachtlijnen

Objecten

Het aantal bewaarde objecten varieert sterk van geloofsgemeenschap tot geloofsgemeenschap. Globaal genomen bewaren islamitische en protestants-evangelische gemeenschappen beduidend minder voorwerpen dan hun anglicaanse, israëlitische en orthodoxe tegenhangers. De inventarisatiegraad verschilt van eredienst tot eredienst. In de meeste gevallen beschikt minder dan de helft van de respondenten over een inventaris, ondanks de in het Eredienstendecreet vastgelegde inventarisplicht. De enquêtegegevens lieten niet toe de kwaliteit van de beschikbare inventarissen te evalueren.

Hoewel er binnen iedere eredienst respondenten zijn die werk willen maken van de (verdere) inventarisatie van hun objecten, gaat het enkel bij de orthodoxe eredienst om een meerderheid. Sensibilisering over het belang van inventarisatie blijft dus nodig.

Met het oog op een hogere inventarisatiegraad wil PARCUM handleidingen voor de inventarisatie van de interieurs van anglicaanse en orthodoxe kerken, moskeeën en synagogen ontwikkelen, gekoppeld aan een vormingsaanbod. Voor de protestants-evangelische eredienst is er, net als voor de rooms-katholieke, al een werkinstrument beschikbaar. Die *Handleiding voor het opstellen van een kerkinventaris. Protestantse kerken in Nederland en Vlaanderen* werd in 2016 uitgegeven door CRKC en Museum Catharijneconvent en zal in de toekomst beter bekendgemaakt worden bij de protestants-evangelische kerkgemeenten.[1]

CRKC en Museum Catharijneconvent brachten in 2016 de *Handleiding voor het opstellen van een kerkinventaris. Protestantse kerken in Nederland en Vlaanderen* uit. © PARCUM

PARCUM zal gemeenschappen die dat wensen ook advies bieden over de bewaring van hun objecten. Daarbij wordt gestreefd naar haalbare oplossingen, die rekening houden met het potentiële spanningsveld tussen de erfgoedwaarde van objecten enerzijds en de devotionele en/of gebruikswaarde voor de geloofsgemeenschap anderzijds.[2]

Verder valt het op dat sommige gemeenschappen bijkomende objecten willen verwerven, wellicht omdat ze een groeiproces doormaken. Om hen te helpen bij de zoektocht naar voorwerpen, zal PARCUM zijn 'Vraag & aanbod'-systeem, dat al actief gebruik wordt voor de herbestemming van objecten uit de rooms-katholieke eredienst, inzetten.[3]

1 Zie https://www.parcum.be/files/Erfgoedadvies/Objecten-archieven/handl_protestantse_kerken_web.pdf (geraadpleegd op 26 oktober 2020).
2 Zie over dit spanningsveld bijvoorbeeld Marchant (ed.), *Patrimoines en mouvement*.
3 Zie https://www.parcum.be/nl/erfgoedadvies/vraag-aanbod (geraadpleegd op 26 oktober 2020).

Archief

Iedere lokale geloofsgemeenschap beschikt over een eigen archief, dat meestal zowel uit papieren als uit digitale documenten bestaat. Uit de bevraging blijkt dat slechts een minderheid van die archieven geordend en geïnventariseerd is. Met het oog op een goede erfgoedzorg, kan daar dus heel wat terreinwinst worden geboekt.

Een meerderheid van de anglicaanse en orthodoxe parochies wil het beheer van hun archief verbeteren en vraagt advies en ondersteuning. KADOC zal daarop inspelen door de opmaak van praktische handleidingen, gekoppeld aan een vormings- en ondersteuningsaanbod voor lokale vrijwilligers.[4] Zo worden gemeenschappen doelgericht begeleid bij de ordening, de bewaring en de inventarisatie van hun archief. Een integrale aanpak, met oog voor zowel de papieren en de digitale archieven (inclusief websites en sociale media) als voor het aspect digitalisering, is aangewezen. Met het oog op een verantwoorde en systematische ordening van het papieren en digitale archief zullen een modelarchiefschema en -mappenstructuur aangeboden worden. Aangezien het historisch archief van de eredienstbesturen onder toezicht van het Rijksarchief staat, zullen deze actiepunten uitgevoerd worden in overleg met die federale wetenschappelijke instelling.

Wat de islamitische, israëlitische en protestants-evangelische eredienst betreft, is de vraag naar ondersteuning bij het archiefbeheer beperkter. Voor die erediensten zal KADOC in eerste instantie inzetten op verdere sensibilisering en op ad-hocondersteuning van gemeenschappen met dringende noden. De opmaak van handleidingen zal in een tweede fase op de agenda komen.

Bibliotheek

Hoewel veel lokale geloofsgemeenschappen beschikken over een eigen bibliotheek, blijkt uit de bevraging dat de nood aan advies en ondersteuning op dat vlak relatief beperkt is. Wat het documentair erfgoed betreft, komt de inventarisatie van het archief als grotere nood naar voren dan de opmaak van een bibliotheekcatalogus. Bijgevolg zal KADOC in zijn dienstverlening prioritair focussen op de archieven. Dat neemt niet weg dat er steeds ad-hocondersteuning kan worden geboden bij aspecten van het bibliotheekbeheer, zoals catalogisering, digitalisering, bewaaromstandigheden en herbestemming.

Binnen de anglicaanse, israëlitische, orthodoxe en protestants-evangelische eredienst zijn er veel gemeenschappen die eigen periodieken (tijdschriften, nieuwsbrieven) uitgeven, op papier en/of digitaal. Die eigen publicaties, vaak op beperkte schaal verspreid, zijn eersterangsbronnen voor toekomstig historisch onderzoek. KADOC zal dan ook bijzondere aandacht besteden aan het verder in kaart brengen van dat erfgoed, onder meer via registratie in de ODIS-databank, en zal inzetten op een goede bewaring ervan. Er zal worden nagegaan in hoeverre het digitaal labo van KADOC kan instaan voor de digitalisering van kwetsbare lokale collecties.

Immaterieel erfgoed

Hoewel sommige respondenten interessante informatie over specifieke tradities binnen hun geloofsgemeenschap doorgaven, werd het enquête-onderdeel over het immaterieel erfgoed bij alle erediensten relatief beperkt ingevuld. Uit de contacten met lokale gemeenschappen en uit de reflectiemomenten met de erediensten bleek dat het begrip ‘immaterieel erfgoed’ weinig bekend is en dat de concrete invulling ervan niet evident is. Bovendien hebben heel wat tradities voor de gemeenschappen primair een religieuze en/of socioculturele betekenis en worden zij niet als ‘erfgoed’ gepercipieerd.

Rosh Hasjana of Joods Nieuwjaar. © Lisa Van Damme

4 Cf. de werkinstrumenten die momenteel al bestaan voor rooms-katholieke parochies, beschikbaar via https://kadoc.kuleuven.be/2_erfgoed/22_uwerfgoed/religieus-erfgoed (geraadpleegd op 14 oktober 2020).

Vanuit die vaststellingen zullen PARCUM en KADOC een vervolgtraject rond het immaterieel cultureel erfgoed van de betrokken erediensten uitwerken, in overleg met de Werkplaats immaterieel erfgoed. Doelstellingen zijn:

1. Het begrip 'immaterieel cultureel erfgoed' beter bekendmaken binnen de betrokken erediensten, rekening houdend met het spanningsveld tussen de verschillende betekenissen die aan tradities worden toegekend.
2. Hun immaterieel erfgoed diepgaander in kaart brengen, onder meer via registratie in de ODIS-databank.[5] Bijzondere aandacht zal daarbij uitgaan naar de (evoluerende) perceptie van tradities binnen en buiten de gemeenschap en naar al ondernomen borgingsacties.
3. Enkele participatieve pilootprojecten rond de borging van het betrokken erfgoed initiëren.
4. De gemeenschappen toeleiden naar de platformwebsite 'Immaterieel erfgoed in Vlaanderen', om via de aanmelding van een aantal tradities en borgingsacties hun immaterieel erfgoed ruimer bekend te maken.[6]

Onroerend erfgoed

In dit onderdeel van de bevraging werd in het bijzonder gefocust op de gebouwen van de eredienst: synagogen, moskeeën en kerken. De meeste cultusplaatsen van de respondenten zijn niet beschermd als monument (enkel bij de anglicaanse eredienst is een meerderheid van de gebouwen beschermd). Verschillende anglicaanse en orthodoxe parochies en protestants-evangelische kerkgemeenten maken gebruik van voormalige (of in een beperkt aantal gevallen in gebruik zijnde) katholieke cultusplaatsen. De toegankelijkheid van de gebouwen buiten de uren van de eredienst varieert: ze is het grootst bij de islamitische en orthodoxe eredienst. Veel cultusplaatsen worden behalve voor de eredienst ook gebruikt voor socioculturele activiteiten.

De behoefte aan ondersteuning bij het beheer van het onroerend erfgoed is het grootst bij de islamitische, israëlitische en orthodoxe eredienst. Niettemin zijn er over de verschillende erediensten heen lokale gemeenschappen die vragen hebben over de aanvraag van premies en subsidies, technische aspecten, restauraties of de opmaak van rapporten over de toestand van het gebouw. Zij kunnen voor advies terecht bij PARCUM, dat bijzonder zal inzetten op het aanbieden van overzichtelijke informatie rond subsidiemogelijkheden en andere vormen van ondersteuning. Wat betreft technische aspecten, restauraties en de opmaak van rapporten zal doorverwezen worden naar de aangewezen actoren. Een belangrijke speler op dat vlak is Monumentenwacht, waarmee verder afgestemd zal worden.[7]

Opvallend is dat er binnen de islamitische, israëlitische, orthodoxe en protestants-evangelische eredienst respondenten zijn die de verwerving van een gebouw aanstippen als nood. Het gaat dan bijvoorbeeld om groeiende geloofsgemeenschappen die kampen met plaatsgebrek. PARCUM zal nagaan hoe het de betrokken actoren kan ondersteunen. De toenemende behoefte aan rooms-katholieke zijde om kerkgebouwen te herbestemmen of te laten medegebruiken kan mogelijk interessante pistes bieden voor andere erediensten. In het kader van de opmaak van kerkenbeleidsplannen kunnen wellicht interessante synergieën ontstaan tussen vraag en aanbod van cultusplaatsen.[8]

De Russisch-orthodoxe parochie van Christus' Geboorte maakt gebruik van de voormalige rooms-katholieke Sint-Jozefkerk in Antwerpen. © Artemi Alimarin

5 Zo kan onder meer de inventaris van processies in Vlaanderen die in het kader van 'Op handen gedragen' (consortium van Histories, KADOC en PARCUM) uitgebouwd wordt in ODIS, verruimd worden.

6 Zie https://immaterieelerfgoed.be/nl (geraadpleegd op 10 november 2020). Voor achtergrondinformatie over immaterieel cultureel erfgoed en de borging ervan, zie onder meer Neyrinck, 'Borgen: WAT en HOE'; Smith en Akagawa, *Intangible Heritage*.

7 In oktober 2020 waren er acht anglicaanse, nul islamitische, vijf israëlitische, zes orthodoxe en acht protestants-evangelische aansluitingen bij Monumentenwacht (cijfers bezorgd door Monumentenwacht).

8 De 'Databank herbestemming kerken' van PARCUM biedt heel wat binnen- en buitenlandse praktijkvoorbeelden van medegebruik, neven- of herbestemming van kerkgebouwen: https://www.parcum.be/nl/herbestemming-kerken (geraadpleegd op 10 november 2020). Zie ook Jaspers, Danckers en Stevens, *Leven in de kerk*. Voor achtergrondinformatie over de strategieën en uitdagingen bij de herbestemming van kerken en (buitenlandse) praktijkvoorbeelden, zie bijvoorbeeld Chavardès en Dufieux, *L'avenir des églises*; Sauvé en Coomans (ed.), *Le devenir des églises*.

Bekendmaking van het erfgoed

Een meerderheid van de bevraagde geloofsgemeenschappen neemt initiatieven om hun erfgoed bekend te maken bij het bredere publiek. Dat gebeurt via digitale kanalen, via publicaties en/of via activiteiten (tentoonstellingen, rondleidingen, lezingen). Sommige initiatieven kaderen binnen evenementen als Erfgoeddag, Open Kerkendag of Open Monumentendag.

Meerdere gemeenschappen – vooral vanuit de islamitische, israëlitische en orthodoxe eredienst – zouden graag advies krijgen over acties om hun erfgoed te valoriseren of over subsidiemogelijkheden. PARCUM en KADOC zullen hun ondersteuningsaanbod op dat vlak ruimer bekendmaken. Voor de publicatie van brochures of de organisatie van tentoonstellingen is er bijvoorbeeld de handleiding *Hoera, een jubileum?!*, waaraan KADOC meewerkte.[9] Wat betreft het opzetten van erfgoedprojecten en het bekomen van subsidies daarvoor, zal actief worden samengewerkt met relevante spelers op het lokale en regionale vlak. De PARCUM-regioadviseurs en KADOC-consulenten zullen onderzoeken in welke regio's er samen met erfgoedcellen en diversiteitsdiensten pilootprojecten rond de bekendmaking van het divers religieus erfgoed kunnen worden ontwikkeld.

Van enquêteresultaten naar actieplannen

De resultaten van de 'Hemelsbreed'-bevraging vormen geen eindpunt, maar zijn een opstap naar concrete initiatieven rond het erfgoed van de anglicaanse, islamitische, israëlitische, orthodoxe en protestants-evangelische eredienst in Vlaanderen. De komende jaren zullen PARCUM en KADOC de hierboven geschetste krachtlijnen en pistes voor vervolgtrajecten vertalen in concrete acties. In samenwerking met het bevoegde representatief orgaan en in overleg met geïnteresseerde erfgoedorganisaties en diversiteitsdiensten zal in 2021 voor iedere eredienst een actieplan worden opgemaakt en minstens één pilootproject worden uitgewerkt. De concrete invulling van de actieplannen en pilootprojecten zal afgestemd worden op de noden- en behoefteanalyse en de haalbaarheid voor de betrokken erfgoedgemeenschap. We voorzien alvast acties op vier domeinen.

Sensibilisering

Een eerste groep acties zal gericht zijn op sensibilisering, per eredienst of transversaal. Bewustmaking omtrent het belang van religieus erfgoed is een belangrijke voorwaarde voor een goed beheer ervan. Enerzijds reiken de enquêteresultaten een aantal specifieke prioriteiten aan, zoals het immaterieel erfgoed en de inventarisatie van objecten en archieven. Anderzijds is het versterken van het algemene erfgoedbewustzijn sowieso een continu aandachtspunt, ook waar dat op het eerste gezicht misschien minder nodig lijkt. Vaak zijn het binnen een lokale geloofsgemeenschap enkele geëngageerde personen die het beheer van het erfgoed bijzonder ter harte nemen. Een brede, laagdrempelige sensibilisering met een langetermijnperspectief, bijvoorbeeld via regelmatige (online) informatiecampagnes of fysieke netwerkmomenten, kan voorkomen dat bij een wissel van de wacht de aandacht voor het erfgoed plots naar de achtergrond verdwijnt.

Erfgoedzorg

Een tweede belangrijk aandachtspunt is het aanbieden aan geloofsgemeenschappen van vorming over en ondersteuning bij de zorg voor hun erfgoed. Dat omvat de opmaak van praktijkgerichte *handleidingen en tools*, die inspelen op pertinente noden, bijvoorbeeld inzake inventarisatie. Het ter beschikking stellen van werkinstrumenten zal gekoppeld worden aan een aanbodgestuurde dienstverlening, met een *vormingsprogramma* en een *ondersteuningsaanbod via plaatsbezoeken*. In dialoog met de erfgoedbeheerders zullen zo haalbare oplossingen geboden worden om hun erfgoed te vrijwaren voor de toekomst. Daarbij zullen ook een aantal *voorbeeldtrajecten* worden uitgewerkt. Die kunnen andere gemeenschappen inspireren en laten toe om de beschikbare werkinstrumenten te verfijnen.

9 Zie https://www.erfgoedplus.be/sites/all/files/media/dossiers/bijlagen/HEJ_integraal.pdf (geraadpleegd op 26 oktober 2020).

Valorisatie

Het erfgoed van de verschillende erediensten een zichtbare plaats geven in de samenleving is maatschappelijk bijzonder relevant. Kennis van elkaars erfgoed kan leiden tot een beter wederzijds begrip tussen bevolkingsgroepen. Het versterkt de sociale samenhang.[10] De valorisatie van het divers religieus erfgoed in Vlaanderen is daarom een derde actieterrein van 'Hemelsbreed'. PARCUM en KADOC zullen geloofsgemeenschappen stimuleren om hun erfgoed in de kijker te plaatsen. Ze zullen advies en ondersteuning bieden bij de digitale ontsluiting van erfgoed, de realisatie van publicaties en tentoonstellingen en de uitwerking van interreligieuze publieksactiviteiten, waarbij deelnemers kennismaken met het erfgoed van meerdere erediensten.

Deelnemers aan een interreligieuze route bezoeken de Al Fath moskee in Leuven.
© PARCUM

Publiekswerking

'Hemelsbreed' zal de komende jaren ook een eigen publiekswerking ontplooien, in samenwerking met de erediensten en met geïnteresseerde erfgoedorganisaties. Voor 2021 biedt het Europese thema voor Open Monumentendag, 'erfgoed en inclusiviteit: erfgoed voor iedereen', alvast veelbelovende perspectieven, die in overleg met Herita zullen worden geconcretiseerd. Ook binnen hun reguliere publiekswerking willen PARCUM en KADOC het divers religieus erfgoed verder in de kijker plaatsen. Dat kan via de organisatie van thematische tentoonstellingen waarbij het erfgoed van verschillende erediensten in dialoog wordt gebracht. Die expo's worden bij voorkeur samen met de betrokken geloofsgemeenschappen uitgewerkt. Inspirerende voorbeelden van zo een participatieve aanpak zijn de collectiepresentatie *Religies van het Boek* van 'Hemelsbreed'-partner MAS - Museum aan de Stroom en de permanente tentoonstelling *Faith in Birmingham* van het Birmingham Museum & Art Gallery.[11] Inspelend op de aandacht voor interlevensbeschouwelijke competenties in het onderwijs, zal ook ingezet worden op het erfgoededucatieve potentieel van tentoonstellingen.

Verbreding, samenwerking en internationalisering

De 'Hemelsbreed'-bevraging was een belangrijke stap bij het in kaart brengen van het divers religieus erfgoed in Vlaanderen en de daarmee verbonden erfgoednoden. Vanaf 2021 zal prioritair worden ingezet op de vertaling van de enquêteresultaten in concrete actieplannen en op de uitwerking van pilootprojecten.

Daarnaast hebben PARCUM en KADOC de ambitie om, in zoverre de beschikbare middelen dat toelaten, in te zetten op een *verbreding* van het project. In dat geval zal enerzijds gefocust worden op protestants-evangelische kerkgemeenten, orthodoxe parochies, israëlitische gemeenten en islamitische gemeenschappen die niet deelnamen aan de uitgevoerde bevraging. Aangezien in de eindfase bijzonder ingezet werd op het maximaliseren van de responsgraad van de door de Vlaamse overheid erkende lokale geloofsgemeenschappen, zijn de non-respondenten vaak (nog) niet door de overheid erkend. Die niet-erkende gemeenschappen zijn relatief talrijk en maken voor de islamitische en israëlitische eredienst en de vleugel Federale Synode van de protestants-evangelische eredienst zelfs de meerderheid uit. Door met bijkomende gemeenschappen in contact te treden en hun erfgoed in kaart te brengen, kan de landschapstekening worden vervolledigd en verfijnd en kunnen ook die erfgoedbeheerders worden betrokken bij de voorziene actieplannen en pilootprojecten. Daarbij moet wel rekening gehouden

10 Zie daarover het onderdeel 'De maatschappelijke waarde van divers religieus erfgoed' in de inleiding van dit rapport (p. 9).
11 Zie https://www.mas.be/nl/pagina/7-leven-dood (geraadpleegd op 10 november 2020); https://www.birminghammuseums.org.uk/bmag/highlights/faith-in-birmingham (geraadpleegd op 10 november 2020).

worden met het feit dat bepaalde gemeenschappen, ondanks intensieve pogingen om contact te leggen, moeilijk bereikbaar zullen blijven, bijvoorbeeld om linguïstische redenen, omdat ze een efemeer karakter hebben of omdat ze liever niet deelnemen.

Interieur van de hindoeïstische tempel van de BAPS Shri Swaminarayan Sanstha, Antwerpen. © KADOC-KU Leuven

Anderzijds is er ook de ambitie om op termijn werk te maken van een verbreding van het project naar religies, levensbeschouwingen en zingevingssystemen die (nog) niet erkend zijn, zoals het bahaigeloof, het boeddhisme, het hindoeïsme, het jaïnisme en het sikhisme.[12] Ten slotte kan op geografisch vlak een verruiming naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden overwogen, althans voor het roerend erfgoed.

Samenwerking blijft in de toekomst een cruciale pijler van 'Hemelsbreed'. Er zal verder ingezet worden op netwerkvorming en expertise-uitwisseling. Bij de opmaak van actieplannen en de uitwerking van pilootprojecten zal nauw worden samengewerkt met de betrokken erediensten (representatieve organen, lokale geloofsgemeenschappen), geïnteresseerde erfgoedorganisaties en lokale diversiteitsdiensten. Ook zal nagegaan worden hoe een structurele afstemming en informatiedoorstroming in de toekomst kunnen worden verzekerd.

Ten slotte hebben PARCUM en KADOC de uitdrukkelijke ambitie om een *internationaal perspectief* te hanteren. Zij onderhouden reeds tal van internationale contacten. Zo nemen ze beide deel aan Future for Religious Heritage, het Europees netwerk van historische cultusplaatsen. PARCUM heeft goede relaties met Museum Catharijneconvent in Utrecht en KADOC participeert in diverse internationale netwerken en onderzoeksprojecten, zoals het Centrum voor de Geschiedenis van Migranten (CGM). Een belangrijke Nederlandse partner, het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) van de Radboud Universiteit in Nijmegen, bouwt momenteel een actielijn rond internationale diversiteit uit. Die richt zich op katholieke migrantengemeenschappen, maar heeft niettemin interessante raakvlakken met 'Hemelsbreed'. Ook de onderzoeksprojecten en activiteiten van bijvoorbeeld het Centrum voor Religie en Erfgoed van de Rijksuniversiteit Groningen en van het HDC Centre for Religious History van de Vrije Universiteit Amsterdam bieden interessante aanknopingspunten.[13] Hetzelfde geldt voor de Religious Archives Group in het Verenigd Koninkrijk.[14] De komende jaren zal actief worden gestreefd naar intensievere samenwerking met internationale partners. Zo kan de 'Hemelsbreed'-werking rond divers religieus erfgoed in Vlaanderen duurzaam verankerd worden in een internationaal kader en kunnen impulsen en voorbeeldtrajecten uit het buitenland doorstromen naar Vlaanderen.

12 Cf. Masquelier, Schreiber en Vanderpelen-Diagre, *Les religions*, 42-45.

13 Zie respectievelijk https://www.frh-europe.org (geraadpleegd op 26 oktober 2020); https://www.catharijneconvent.nl (geraadpleegd op 9 november 2020); https://vijfeeuwenmigratie.nl (geraadpleegd op 15 november 2020); https://www.ru.nl/kdc/weten/internationale-diversiteit (geraadpleegd op 26 oktober 2020); https://www.rug.nl/research/centre-for-religious-studies/centre-religion-heritage (geraadpleegd op 26 oktober 2020); https://www.hdc.vu.nl/nl (geraadpleegd op 9 november 2020). Cf. ook het in september 2020 opgerichte Netwerk Religieus Erfgoed, https://www.rug.nl/research/centre-for-religious-studies/centre-religion-heritage/netwerk-religieus-erfgoed (geraadpleegd op 9 november 2020).

14 Zie https://religiousarchivesgroup.org.uk (geraadpleegd op 10 november 2020).

Bibliografie

Publicaties

50 jaar Orthodox Aartsbisdom van de Benelux. Brussel: Uitgaven Orthobel, 2019.

Abicht, Ludo. *Geschiedenis van de joden in de lage landen*. Antwerpen: Meulenhoff, 2006.

Adriaens, Miet. *Het religieus erfgoed van de niet-katholieke erediensten*. Onuitgegeven rapport. Heverlee: Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur, 2010.

Aerts, Julie e.a. *Atlas van het religieus erfgoed in Vlaanderen*. Heverlee: Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur, 2014.
https://issuu.com/crkc/docs/atlas_van_het_religieus_erfgoed (geraadpleegd op 8 november 2020).

Afscheidsrituelen hier en elders. De dood in verschillende culturen. Oostende: VormingPlus Oostende Westhoek en SamenDivers, 2019.
https://www.vormingplusow.be/sites/default/files/downloads/Boekje%20DEF%20%2800000002%29.pdf (geraadpleegd op 2 november 2020).

Alexiou, Amalia. 'De Griekse immigratie in België'. In Anne Morelli (ed.). *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*. Leuven: Kritak, 1993, 279-295.

Anet, Henri K. 'Protestant Churches in Belgium: The Religious Conditions under Military Rule'. *Missionary Review of the World*, 39 (1916), 33-37.

Arens, Jacqueline, en Hugh Robert Boudin. *Dictionnaire historique du protestantisme et de l'anglicanisme en Belgique du 16e siècle à nos jours*. Arquennes: MeMograMes, 2014.

Ashworth, Gregory J., Brian Graham en John E. Tunbridge. *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. Londen: Pluto Press, 2007.

Attar, Rachida. 'De geschiedenis van de Maghrebijnse immigratie in België'. In Anne Morelli (ed.). *Geschiedenis van het eigen volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*. Leuven: Kritak, 1993, 297-316.

Ballegeer, Johan. 'Honderd jaar Engelsen en hun Anglican Church te Knokke'. *Rond de Poldertorens*, 46 (2004) 4, 163-166.

Bare, Driss. 'Les Marocains dans les charbonnages belges dans l'entre-deux-guerres'. In Nouria Ouali (ed.). *Trajectoires et dynamiques migratoires de l'immigration marocaine de Belgique*. Louvain-la-Neuve: Academia-Bruylant, 2004, 171-214.

Bebbington, David. 'Evangelicalism'. *Trajecta. Religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden*, 26 (2017) 2, 175-194.

Beeckmans, Luce. 'Migrants, Mobile Worlding and City-Making: Exploring the Trans-urban Circulation and Innerconnectedness of Diasporic World-Making Practice'. *African Diaspora*, 11 (2018) 1-2, 87-100.

Beeckmans, Luce. 'Mediating (in)Visibility and Publicity in an African Church in Ghent: Religious Place-Making and Solidarity in an European City'. In Luiza Bialasiewicz en Valentina Gentile (ed.). *Spaces of Tolerance: Changing Geographies and Philosophies of Religion in Today's Europe*. Routledge Research in Place, Space and Politics. New York: Routledge, 2019, 180-196.

Biber, George Edward. *The English Church on the Continent: Or, an Account of the Foreign Settlements of the English Church: Including a Notice of the Times of Service, and Other Information*. Londen: F. & J. Rivington, 1846.

Bieliavsky, Nicolas. 'Le cardinal Mercier et l'émigration russe en Belgique'. *Irénikon. Revue des moines de Chevetogne*, 76 (2003) 2-3, 179-198.

Blokland, Gottlieb. *Geloof alleen! Protestanten in België: een verhaal van 500 jaar*. Antwerpen: Garant, 2016.

Borgloo, Kurt. *De Engelse kerk: Engelsen, protestanten en Oostende*. Oostende: Gidsenkring Lange Nelle, 1997.

Boudin, Hugh Robert. 'L'Édit de Tolérance et ses implications pour la communité protestante d'Ostende.' In Roland Crahay (ed.). *La tolérance civile*. Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1982, 99-108.

Boudin, Hugh Robert. 'Galet, Emile (1870-1940)'. In *Van Leopold I tot Jean Rey. De protestanten in België van 1839 tot 1989*. Brussels: Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid, 1990, 51.

Braeken, Jo. 'Beth Haknesset. Synagogen in België 1865-1914'. *Monumenten en Landschappen*, 12 (1993) 1, 13-45.
https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/MENL/121/MENL121-001.pdf (geraadpleegd op 13 november 2020).

Braekman, Émile. *Histoire du protestantisme en Belgique au XIXme siècle. Première partie: 1795-1865*. Histoire du Protestantisme en Belgique et au Congo Belge 3. Flavion-Florennes: Éditions Le Phare, 1988.

Broeckaert, Bert, Isabelle Vanden Hove, Stef Van den Branden en Renilde Vos. *Grote rituelen in de wereldgodsdiensten*. Leuven: Davidsfonds, 2005.

Cattoir, Hub, en Vitali Derewianka. *Van droom tot kathedraal*. Genk: Oekraïense Orthodoxe Kerkgemeenschap, 2006.

Chaillot, Christine (ed.). *Histoire de l'Église orthodoxe en Europe occidentale au 20e siècle*. Parijs: Dialogue entre orthodoxes, 2005.

Chavardès, Benjamin, en Philippe Dufieux (ed.). *L'avenir des églises. État des lieux, stratégies et programmes de reconversion*. Faits de religion. Lyon: Presses universitaires de Lyon, 2019.

Church of England Record Centre. *Keep or Bin…? The Care of Your Parish Records*. Records Management Guide No. 1. 2009.
https://www.churchofengland.org/sites/default/files/2017-11/care_of_parish_records_keep_or_bin_-_2009_edition.pdf (geraadpleegd op 30 maart 2020).

Çitak, Zana. 'Religion, Ethnicity and Transnationalism: Turkish Islam in Belgium'. *Journal of Church and State*, 53 (2011) 2, 222-242.

Cluse, Christoph. *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden*. Hannover: Hahn, 2000.

Colla, Joris e.a. *Hoera, een jubileum?! Een praktijkwijzer voor verenigingen en hun erfgoed*. Leuven: Provincie Vlaams-Brabant, 4de uitg., 2013.
https://www.erfgoedplus.be/sites/all/files/media/dossiers/bijlagen/HEJ_integraal.pdf (geraadpleegd op 26 oktober 2020).

Colla, Joris, en Peter Heyrman. 'Het middenveld en zijn erfgoed in context: het veelzijdig gebruik van de onlinedatabank ODIS (2000-2017)'. In Dirk Leyder en Nathaël Istasse (ed.). *Ten dienste van de gebruiker. Over de zoekinstrumenten ontwikkeld door archivarissen en bibliothecarissen. Akten van het colloquium van 8 december 2017*. Brussel: Archief- en Bibliotheekwezen in België, 2019, 99-111.

Collinet, Robert. *Histoire du Protestantisme en Belgique aux XVIIme et XVIIIme siècles*. Histoire du Protestantisme en Belgique et au Congo Belge 2. Brussel: Librairie des Eclaireurs Unionistes, 1959.

Cottaar, Annemarie, Nadia Bouras en Fatiha Laoukili. *Marokkanen in Nederland. De pioniers vertellen*. Amsterdam: Meulenhoff, 2009.

Coudenys, Wim. *Leven voor de tsaar. Russische ballingen, samenzweerders en collaborateurs in België*. Leuven: Davidsfonds, 2004.

Cox, Roger. *Anglicans in Brussels: A History of Anglican Worship in Brussels*. Brussel: Holy Trinity Brussels, 2004.

Creemers, Jelle. 'All Together in One Synod? The Genesis of the Federal Synod of Protestant and Evangelical Churches in Belgium (1985-1998)'. *Trajecta. Religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden*, 26 (2017) 2, 275-302.

Creemers, Jelle. 'Protestanten verenigd voor of door de staat? Onderhandelingen over de afbakening van een erkende eredienst in België (1999-2002)'. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 9 (2018) 2, 5-18.

Creemers, Jelle. 'We Are (Kind of) Protestants Too! Self-Categorization of Free Church Evangelicals in Communications with the Belgian Authorities (1992-1997)'. *Journal of Church and State*, 61 (2019) 1, 41-58.

'Culte protestant'. *Plural. Bulletin d'information sur la reconnaissance et le financement des cultes et de la laïcité organisée*, 5 (2003) 1, 6-7.

Dehaene, Pieterjan. *Ruimtelijke manifestaties van Afrikaanse diaspora en religie in de middelgrote stad. Een typologisch onderzoek naar de Afrikaanse kerken in het stedelijk weefsel van Gent*. Masterthesis UGent, 2014.

De Jong, Gert, en Sylvia Grevel. *Als erfgoed (h)erkend? Kwalitatief onderzoek naar aard, omvang en houding ten aanzien van religieuze voorwerpen van kleinere christelijke kerken en niet-christelijke religies*. Kaski rapport 609. Nijmegen: Radboud Universiteit, 2011.
https://www.ru.nl/publish/pages/542875/rapport_609_als_erfgoed_herkend_webversie.pdf
(geraadpleegd op 13 november 2020).

De Katholieke Kerk in België. 2018. Jaarrapport. Brussel: Licap Halewijn, 2018.
https://www.kerknet.be/sites/default/files/2018_Jaarraport%20Bisschoppenconferentie%20-%20light.pdf
(geraadpleegd op 8 november 2020).

De Lauwer, Chris, en Leen Beyers (ed.). *Heilige Plaatsen. Pelgrimages in jodendom, christendom en islam*. Kontich: BAI, 2014.

De le Court, Jules-Victor, Louis Prosper Gachard en Paul Verhaegen. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens. 3: 1700-1794. Vol. 12: du 10 janvier 1781 au 23 décembre 1786*. Brussel: Devroye, 1860.

Demaerel, Ignace. *Tachtig jaar Pinksterbeweging in Vlaanderen (1909-1989). Een historisch onderzoek met korte theologische en sociologische analyse*. Diss. lic. Brussel: Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid, 1990.

Denaux, Adelbert, en John Dick. *From Malines to ARCIC: The Malines Conversations Commemorated*. Leuven: Leuven University Press, 1997.

De Pooter, Patrick. *De rechtspositie van erkende erediensten en levensbeschouwingen in Staat en maatschappij*. Brussel: De Boeck & Larcier - Gent: Larcier, 2003.

De Wilde, Maartje (ed.). *Heilige Boeken. Jodendom, christendom, islam. Sacred Books. Judaism, Christianity, Islam*. S.l.: BAI, 2014.

D'hamers, Katrijn. 'Migratie en erfgoed in vogelvlucht. Een analyse van verschillende initiatieven over migratie en erfgoed'. *Tijd-Schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 2 (2012) 2, 71-81.

Dobbelaere, Karel, en Liliane Voyé. 'From Pillar to Postmodernity: The Changing Situation of Religion in Belgium'. *Sociological Analysis*, 51 (1990), 1-13.

Dratwa, Daniel. 'De synagoge in België: geschiedenis en cultuur'. *Monumenten en Landschappen*, 12 (1993) 1, 8-12.
https://oar.onroerenderfgoed.be/publicaties/MENL/121/MENL121-001.pdf (geraadpleegd op 13 november 2020).

Druez, Laurence. 'Les lieux de culte des nouvelles églises évangéliques: une contribution au patrimoine religieux belge?' Journée d'études 'Les églises de réveil, héritage de la Réforme?', 21 april 2018. *Congo libertés*, 10 (2019-2020), 45-52.

Druez, Laurence, en Julien Maquet. *Le patrimoine protestant de Wallonie. La mémoire d'une minorité*. Namen: IPW, 2017.

Erkenning van de moskeeën in het Vlaamse Gewest. Brussel: Executief van de Moslims van België, s.d.
https://www.embnet.be/sites/default/files/emb-16-16461-brochure_mosquees_en_rf-af-161216-web.pdf (geraadpleegd op 13 november 2020).

Ettourki, Karim. 'Cultureel en religieus erfgoed van moslims. Een verkennend overzicht van een aantal erfgoedinitiatieven in Vlaanderen'. *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries*, 28 (2019) 1, 97-116.
https://doi.org/10.5117/TRA2019.1.005.ETTO (geraadpleegd op 21 september 2020).

Ettourki, Karim, en Youssra El Morabiti. *Dakira. 50 jaar Marokkaanse migratie*. Herent: Peeters, 2014.

Ettourki, Karim, en Mazyar Khoojinian. 'De moslimgemeenschap'. In Patricia Van den Eeckhout en Guy Vanthemsche (ed.). *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-21e eeuw*. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2017, 1297-1305.

Fadil, Nadia. 'The Study of Islam and Moroccan Migration in Belgium'. In Christiane Timmerman e.a. (ed.). *Moroccan Migration in Belgium: More than 50 Years of Settlement*. CeMIS Migration and Intercultural Studies 1. Leuven: Leuven University Press, 2017, 41-60.

Gatz, Sven. *Strategische Visienota Cultureel Erfgoed*. Brussel: Vlaamse Regering, 2017.
https://www.faro.be/sites/default/files/bijlagen/pagina/2017_Strategische_visienota.pdf (geraadpleegd op 8 november 2020).

Geldof, Dirk. *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven: Acco, 2019.

Glassé, Cyril. *The Concise Encyclopaedia of Islam*. Londen: Stacey International, 2008.

Grover, Razia. *Moskeeën*. Rijswijk: Atrium, 2006.

Hämmerli, Maria, en Jean-François Mayer (ed.). *Orthodox Identities in Western Europe: Migration, Settlement and Innovation*. Farnham: Ashgate, 2014.

Handleiding voor het opstellen van een kerkinventaris. Protestantse kerken in Nederland en Vlaanderen. Heverlee: Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur - Utrecht: Museum Catharijneconvent, 2016. https://www.parcum.be/files/Erfgoedadvies/Objecten-archieven/handl_protestantse_kerken_web.pdf (geraadpleegd op 26 oktober 2020).

Hendrick, Annette, en Jean-Louis Moreau. *Inventaire des archives de la Fédération des Églises Protestantes de Belgique 1924-1982*. Archives de l'Église Protestante Unie de Belgique 6. Brussel: ORAM, 2018. https://fr.protestant.link/wp-content/uploads/sites/3/2019/09/06.-F%C3%A9d%C3%A9ration-inventaire-couverture.pdf (geraadpleegd op 13 november 2020).

Hermans, Roeland, en Anne Morelli. *Speelgoed waarin je kan geloven*. KADOC/EXPO 11. Leuven: KADOC-KU Leuven, 2013.
https://kadoc.kuleuven.be/pdf/publicaties/expo/expo11.pdf (geraadpleegd op 26 oktober 2020).

Histoire du synode de l'Union des Églises protestantes évangéliques de Belgique. Brussel: Verhavert, 1889.

Holod, Renata, en Hasan-Uddin Khan. *The Mosque and the Modern World: Architects, Patrons and Designs since the 1950s*. Londen: Thames and Hudson, 1997.

Husson, Jean-François (ed.). *Vade-mecum à l'usage des gestionnaires de mosquée en Région wallonne*. Charleroi: Centre Interuniversitaire de Formation Permanente, 2011.
https://orbi.uliege.be/bitstream/2268/133880/1/VADEMECUM_MOSQUEES_REGION_WALLONNE.pdf (geraadpleegd op 13 november 2020).

Jaspers, Jan, Jonas Danckers en Dimitri Stevens. *Leven in de kerk. Valorisatie, medegebruik, nevenbestemming en herbestemming van onroerend religieus erfgoed in Vlaanderen*. Brugge: Vanden Broele, 2018.

Kanmaz, Meryem. *Islamitische ruimtes in de stad. De ontwikkeling van gebedsruimtes, moskeeën en islamitische centra in Gent*. Gent: Academia Press, 2009.

Kanmaz, Meryem, en Mohamed El Battiui. *Moskeeën, imams en islamleerkrachten in België. Stand van zaken en uitdagingen*. Brussel: KBS, 2004.

Kanmaz, Meryem, en Hatem El Sghiar. *Noden en behoeften m.b.t. de islamitische identiteit en de beeldvorming rond islam en moslims: naar een expertisecentrum islam?* Gent: Centrum voor Islam in Europa, 2007.

Kervyn, Benoit. 'Het erfgoed van de orthodoxe kerk in kaart gebracht'. *Museumbulletin*, 36 (2016) 1, 17-22.
https://www.erfgoedcelbrugge.be/images/filelib/orthodoxekerkscreen_735.pdf (geraadpleegd op 10 februari 2020).

Ketels, Floor. *De juridische integratie van de islam in België en andere landen*. Masterproef UGent, 2011.

Kettani, Houssain. 'Muslim Population in Europe: 1950-2020'. *International Journal of Environmental Science and Development*, 1 (2010) 2, 154-164.

Khoudokormoff, Alexandre e.a. *Église orthodoxe russe Saint-Nicolas à Bruxelles*. Brussel: Conférence Saint-Nicolas, 2012.

Koissin, Vitaly. *Orthodoxe kerk te Leuven. 1923-2013*. Leuven: Parochie van de H. Apostel en Evangelist Mattheüs, 2013.
http://archiepiskopia.be/content/biblio/ru/istoria/leuven_booklet_nl_short.pdf (geraadpleegd op 8 juli 2020).

Koninklijk besluit houdende erkenning van het Executief van de Moslims van België (15 februari 2016). http://reflex.raadvst-consetat.be/reflex/pdf/Mbbs/2016/02/19/132723.pdf; http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=nl&la=N&cn=2016021503&table_name=wet (geraadpleegd op 30 april 2020).

Krabbendam, Hans. *Saving the Overlooked Continent: American Protestant Missions in Western Europe, 1940-1975*. Leuven: Leuven University Press, 2020.

Lambrechts, Antoine. 'Les contacts entre l'Église orthodoxe russe et le monastère d'Amay-Chevetogne, 1925-2003'. *Irénikon, revue des moines de Chevetogne*, 76 (2003) 2-3, 199-217.

Lannoy-Paynjon, Christiane. 'L'Anglicanisme en territoire belge du XVIe siècle à 1830'. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Belge*, 5 (1968) 2, 33-47.

Lannoy-Paynjon, Christiane. 'Het Anglicanisme (sic) in België'. *Belgia 2000. De complete geschiedenis van België*, 1984, 96-103.

Lesthaeghe, Ron (ed.). *Communities and Generations: Turkish and Moroccan Populations in Belgium*. Brussel: VUB, Steunpunt demografie, 2000.

Liagre, Guy. 'Semper reformanda: Een retrospectieve en prospectieve blik op de evolutie van de rechtspositie en de financiering van de protestantse eredienst in België'. In Patrick De Pooter en Ina Lodewyckx (ed.). *Levensbeschouwingen en de overheid in België: een toelichting door vertegenwoordigers van de erkende erediensten en de vrijzinnige niet-confessionele levensbeschouwing*. Berchem: Epo, 2011, 49-70.

Lorein, Geert. 'Le nombre de participants aux cultes protestants-évangéliques en Flandre au printemps 1992'. *Le Messager Evangélique*, 334 (1992).

Lutjeharms, W. 'Het Belgische protestantisme in de negentiende eeuw'. *Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Belge*, 5 (1971) 8, 253-264.

Luyckx, Pieter. *Moskeeën in de stad: Een etnografisch onderzoek naar de rol van islamitische ruimtes in Antwerpen*. Masterscriptie KU Leuven, 2013.

Macdonald, Sharon. *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. Londen: Routledge, 2013.

Manço, Ural (ed.). *Voix et voies musulmanes de Belgique*. Brussel: Presses de l'Université Saint-Louis, 2000.

Marchant, Caroline (ed.). *Patrimoines en mouvement. Entre préservation et dévotion. Actes du colloque international des 27 et 28 avril 2017. Institut royal du Patrimoine artistique (IRPA), Bruxelles. Colloque co-organisé par l'IRPA et la Direction du Patrimoine culturel du Ministère de la Fédération Wallonie-Bruxelles*. Protection du Patrimoine culturel 3. Brussel: Fédération Wallonie-Bruxelles, 2019.

Martin, Élisabeth. 'Les premiers Maghrébins de Belgique. Analyse descriptive de l'immigration maghrébine en Belgique, dans les registres des étrangers de Châtelineau, pendant l'Entre-deux-guerres'. *Démographie et sociétés. Documents de Travail 4*. Louvain-la-Neuve: Centre de recherche en démographie et sociétés (UCL), 2012.
https://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/demo/documents/DT4Martin2s1.pdf (geraadpleegd op 13 november 2020).

Masquelier, Juliette, Jean-Philippe Schreiber en Cécile Vanderpelen-Diagre. *Les religions et la laïcité en Belgique. Rapport ORELA 2019*. Brussel: ULB. Observatoire des Religions et de la Laïcité (ORELA), 2020.
http://www.o-re-la.org/index.php/analyses/item/download/24 (geraadpleegd op 8 oktober 2020).

Mavrakis, Foffi. *Haven van de ziel*. Maasmechelen: Grieks Erfgoed Maasland, 2016.

McDonald, Jack, en Jo Jan Vandenheede. *De Anglicaanse Kerk: een inleiding voor Nederlandstaligen*. Averbode: Altiora, 2016.

Model, Serge. 'L'Église orthodoxe en Belgique'. *Courrier hebdomadaire du CRISP*, (2018/34-35) 2399-2400, 5-62.
https://www.cairn.info/revue-courrier-hebdomadaire-du-crisp-2018-34-page-5.html (geraadpleegd op 13 november 2020).

Morelli, Anne (ed.). *Geschiedenis van het eigen volk, de vreemdeling in België van de prehistorie tot nu*. Leuven: Kritak, 1993.

Neyrinck, Jorijn. 'Borgen: WAT en HOE. Werk maken van immaterieel cultureel erfgoed'. *FARO. Tijdschrift over cultureel erfgoed*, 5 (2012) 3, 64-85.

[Oppelt, G.] *Code protestant. Recueil des lois, arrêtés, ordonnances, etc., concernant les églises évangéliques de Belgique*. Brussel: Verhavert, 1880.

Orhan, Mehmet. *Islam and Turks in Belgium: Communities and Associations*. Cham: Palgrave Pivot, 2020.

Ouali, Nouria (ed.). *Trajectoires et dynamiques migratoires de l'immigration marocaine de Belgique*. Louvain-la-Neuve: Academia-Bruylant, 2004.

Overbeeke, Adriaan. *De overheid en de grondrechtspositie van godsdienstige en levensbeschouwelijke gemeenschappen: de bescherming van corporatieve vrijheid van godsdienst in de Belgische grondwet, getoetst aan de internationale verdragen*. Proefschrift Universiteit Antwerpen, 2005.

PARCUM (ed.). *Religie – Helend – Verdelend*. Heverlee: PARCUM, 2018.

Peckstadt, Athenagoras. 'De Orthodoxe Kerk en de Belgische overheid'. In Patrick De Pooter en Ina Lodewycx m.m.v. Adriaan Overbeeke (ed.). *Levensbeschouwingen en de overheid in België. Een toelichting door vertegenwoordigers van de erkende erediensten en de vrijzinnige niet-confessionele levensbeschouwing*. Berchem: Epo, 2011, 99-125.

Peckstadt, Athenagoras, Walter Fink en Bernard Peckstadt. *25 jaar orthodoxe communauteit Heilige Apostel Andreas Gent (1972-1997)*. Knokke-Heist: Apostel Andreas, s.d.

Peckstadt, Athenagoras, Bernard Peckstadt en Michel Van Gysel (ed.). *Van Godshuis Sint-Joos tot Orthodoxe Kerk Brugge*. Brugge: Van de Wiele, 2015.

Peckstadt, Ignace. *Een open venster op de Orthodoxe Kerk*. Averbode: Altiora, 2013.

Pew Research Center. *Orthodox Christianity in the 21st Century*. Rapport, 8 november 2017.
https://www.pewforum.org/wp-content/uploads/sites/7/2017/12/Orthodoxy-II-FULL-REPORT-12-5.pdf (geraadpleegd op 23 januari 2020).

Pinnington, John E. 'Anglican Chaplaincies in Post-Napoleonic Europe: A Strange Variation on the Pax Britannica'. *Church History*, 39 (2009) 3, 327-344.

Prins, Aaldert. 'De protestants-evangelische kerken en de Anglicaanse kerk'. In Patricia Van den Eeckhout en Guy Vanthemsche (ed.). *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-21e eeuw*. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2017, 1241-1257.

Prins, Aaldert. *The History of the Belgian Gospel Mission from 1918 to 1962*. Diss. doct. Evangelische Theologische Faculteit, Leuven, 2015.

Runia, Klaas. '"Evangelischen" - wat zijn dat voor mensen?' *De Waarheidsvriend*, 16 januari 1986, 6-7.

Russkoe Pravoslavie v Bel'gii. Moskou-Brussel: Conférence Sainte-Trinité du Patriarcat de Moscou-Ekaterinskii muzhskoi monastyr, 2013.

Saerens, Lieven. *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*. Tielt: Lannoo, 2000.

Sägesser, Caroline. 'L'organisation et le financement public du culte islamique. Belgique et perspectives européennes'. *Courrier hebdomadaire du CRISP*, (2019/14-15) 2459-2460, 5-72.

Sägesser, Caroline, en Corinne Torrekens. 'La représentation de l'islam'. *Courrier hebdomadaire du CRISP*, (2008/11) 1996-1997, 5-55.
https://www.cairn.info/revue-courrier-hebdomadaire-du-crisp-2008-11-page-5.htm
(geraadpleegd op 13 november 2020).

Sauvé, Jean-Sébastien, en Thomas Coomans (ed.). *Le devenir des églises. Patrimonialisation ou disparition. Collection Nouveaux patrimoines*. Québec: Presses de l'Université du Québec, 2014.

Schaefer, Udo. 'An Introduction to Bahā'ī Law: Doctrinal Foundations, Principles and Structures'. *Journal of Law and Religion*, 18 (2003) 2, 307-372.

Schreiber, Jean-Philippe. 'Joodse gemeenten, instellingen en organisaties'. In Patricia Van den Eeckhout en Guy Vanthemsche (ed.). *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België 19e-21e eeuw*. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 2017, 1250-1278.

Seewald, Zahava (ed.). *Joodse sporen in Oostende*. Antwerpen: Pandora, 2000.

Seymour Houghton, Louise. *Handbook of French and Belgian Protestantism*. Pub. for the Federal Council of the Churches of Christ in America. New York: Missionary Education Movement, 1919.

Smelik, Klaas. *Herleefde tijd, een joodse geschiedenis*. Leuven: Acco, 2004.

Smith, Laurajane, en Natsuko Akagawa (ed.). *Intangible Heritage*. Key Issues in Cultural Heritage. Londen-New York: Routledge, 2009.

Tallier, Pierre-Alain, Gertjan Desmet en Pascale Falek-Alhadeff. *Bronnen voor de geschiedenis van de Joden en het Jodendom in België: 19de-21ste eeuw*. Waterloo: Avant-Propos, 2016.

Terpstra, Laas. '"In the Name of our God we will lift up our banners". De Engelse zendelinge Ada Mary Esselbach-Whiting als exempel van de kansen en obstakels voor vrouwen in de overzeese geloofsverspreiding in België'. *Trajecta. Religie, cultuur en samenleving in de Nederlanden*, 26 (2017) 2, 235-252.

Tevfik, Ismail Hakki Bey. 'Der Islam in Belgien und Luxemburg'. *Der Islam*, 18 (1929) 3-4, 319-320.

Theyskens, Emile. *L'ambulance des alliés chez les Rédemptoristes de Roulers, 1914-1915*. Brugge: Impr. Houdmont-Cortvriendt, 1920.

Thieme, Herman Carel Anton. *Volledige verzameling van alle wetten, reglementen en besluiten, het kerkelijke en den eeredienst, bijzonder bij de hervormden, betreffende, van het laatst van 1813 tot op heden: zoo door Zijne Majesteit den Koning, het departement voor de zaken der hervormde en andere kerken, als ook door het synode tot op heden geëmaneerd*. Zutphen: H.C.A. Thieme, 1817.

Torfs, Rik, en Jogchum Vrielink. 'State and Church in Belgium'. In Gerhard Robbers (ed.). *State and Church in the European Union*. Baden-Baden: Nomos, 2019, 11-50.

Van den Eeckhout, Patricia, en Guy Vanthemsche (ed.). *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-21e eeuw*. Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 3de herz. uitg., 2017.

Van der Laan, Paul, en Cornelius Van der Laan. *Pinksteren in beweging: vijfenzeventig jaar pinkstergeschiedenis in Nederland en Vlaanderen*. Kampen: Kok, 1982.

Vandermarliere, Katrien, Meryem Kanmaz e.a. *Nieuwe moskeeën in Vlaanderen: tussen heimwee & werkelijkheid*. Brussel: Mana, 2011.

Van Doorslaer, Rudi. *Kinderen van het Getto. Joodse revolutionairen in België, 1925-1940*. Antwerpen: Hadewijch, 1995.

Van Isterdael, Herman. *Richtlijnen en aanbevelingen voor het beheer van het archief van de bestuursraad en van andere archieven van protestantse gemeenten*. Miscellanea Archivistica. Manuale 57. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2de herz. uitg., 2007.
http://www.arch.be/docs/brochures/directives/egli_prot_4609_mis_man_057_nl.pdf (geraadpleegd op 13 november 2020).

Vantomme, Floortje. *Tijd voor afscheid. Afscheidsrituelen in verschillende levensbeschouwingen in Brugge*. Brugge: Stad en OCMW Brugge, 2020.
https://www.brugge.be/brochure-tijd-voor-afscheid (geraadpleegd op 2 november 2020).

Van Walle, Kathleen. *De sociaal-culturele rol van de moskee in de Vlaamse samenleving. Een explorerend kwalitatief onderzoe*k. Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid, 2011.

Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming. *Statistisch jaarboek van het Vlaams onderwijs*. Schooljaar 2019-2020.
https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/statistisch-jaarboek-van-het-vlaams-onderwijs-2019-2020 (geraadpleegd op 1 september 2020).

Vlaams Parlement. Schriftelijke vraag nr. 263 van Nadia Sminate, 1 februari 2018.
http://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1376659 (geraadpleegd op 28 april 2020).

Wallet, Bart. *Christendom en antisemitisme. Tweeduizend jaar confrontatie*. Utrecht: Boekencentrum, 2017.

Wallet, Bart. '"De organisatie van het bewind der Joodschen Eerdienst dezer Provintie": De Zuid-Nederlandse joodse gemeenschappen ten tijde van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830.' *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries*, 28 (2019) 2, 145-167.
https://doi.org/10.5117/TRA2019.2.001.WALL (geraadpleegd op 13 november 2020).

Windels, Joris. *Het archief van de huidige Anglicaanse parochie 'United Anglican Church Brussels'*. Diss. KU Leuven, 2016.

Yanaşmayan, Zeynep. 'Role of Turkish Islamic Organizations in Belgium: *The Strategies of Diyanet and MilliGörüş'. Insight Turkey,* 12 (2010) 1, 139-161.

Yannopoulos, Panagiotis. *Gouden Jubileum van het Orthodox Aartsbisdom van België en Exarchaat van Nederland en Luxemburg*. Jubileumuitgave. Brussel: Orthobel, 2019.

Websites

50 jaar migratie 2014. https://www.youtube.com/watch?v=UE8Q4MCWE4w (geraadpleegd op 30 april 2020).

Aartsbisdom der Orthodoxe kerken in West-Europa van de Russische traditie. Patriarchaat van Moskou. http://www.exarchat.eu (geraadpleegd op 9 februari 2020).

Afrikaanse Islamitische Associatie van België. http://aiab93n.weebly.com (geraadpleegd op 30 april 2020).

Anglicaans Onderwijs in België / Anglican Education in Belgium. https://www.anglicaneducation.org (geraadpleegd op 28 april 2020).

Anglican-Roman Catholic Dialogue – IARCCUM. https://iarccum.org (geraadpleegd op 7 augustus 2020).

Anglicans in Belgium. Central Committee of the Anglican Church in Belgium. https://www.centralanglican.be (geraadpleegd op 5 februari 2020).

Antioch network. https://www.antioche.be (geraadpleegd op 10 augustus 2020).

Archief- en Documentatiecentrum van de Gereformeerde Kerken in Nederland (ADC). https://adckampen.nl (geraadpleegd op 4 mei 2020).

Association of European Jewish Museums. https://www.aejm.org (geraadpleegd op 13 februari 2020).

BALaT – Belgian Art Links and Tools. http://balat.kikirpa.be (geraadpleegd op 11 juni 2020).

Belgische Islamitische Federatie (Milli Görüş) / Belçika Islam Federasyonu. http://www.fibif.be (geraadpleegd op 30 april 2020).

Birmingham Museums. https://www.birminghammuseums.org.uk (geraadpleegd op 10 november 2020).

Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed. http://www.irismonument.be (geraadpleegd op 18 oktober 2020).

Bulgarian Orthodox Eparchy of Western and Central Europe. http://www.rilaeu.com (geraadpleegd op 9 februari 2020).

Centraal Israëlitisch Consistorie van België. http://www.jewishcom.be (geraadpleegd op 13 februari 2020).

Centrum voor de Geschiedenis van Migranten (CGM). https://vijfeeuwenmigratie.nl (geraadpleegd op 15 november 2020).

Cultuurplatform Mariakerke. http://wp.cultuurmariakerke.be (geraadpleegd op 26 april 2020).

Dakira. 50 jaar Marokkaanse migratie. http://dakira.be (geraadpleegd op 30 april 2020).

Diocèse d'Europe occidentale de l'Église orthodoxe serbe. http://www.dioceseserbe.org/fr (geraadpleegd op 9 februari 2020).

Diocese in Europe. https://europe.anglican.org (geraadpleegd op 30 maart 2020, 5 mei 2020 en 10 juli 2020).

Diyanet van België / Belçika Diyanet Vakfı. http://www.diyanet.be (geraadpleegd op 30 april 2020).

Episcopal Church. https://episcopalchurch.org (geraadpleegd op 28 april 2020).

Episcopal Church Europe. http://www.tec-europe.org (geraadpleegd op 14 oktober 2020).

Erfgoedcellen.be. http://www.erfgoedcellen.be (geraadpleegd op 14 oktober 2020).

Erfgoedinzicht.be. https://erfgoedinzicht.be (geraadpleegd op 10 februari 2020 en 11 juni 2020).

Erfgoedplus.be. https://www.erfgoedplus.be (geraadpleegd op 11 juni 2020).

European Association for the Preservation and Promotion of Jewish Culture. https://www.jewisheritage.org (geraadpleegd op 13 februari 2020).

Evadoc. Protestants-Evangelisch Archief- en Documentatiecentrum. https://evadoc.be (geraadpleegd op 11 februari 2020 en 10 november 2020).

Executief van de Moslims van België. http://www.embnet.be/nl (geraadpleegd op 26 maart 2020 en 15 april 2020).

FARO. https://faro.be (geraadpleegd op 4 november 2020).

Federale overheidsdienst Justitie. https://justitie.belgium.be (geraadpleegd op 19 maart 2020 en 22 september 2020).

Federale Synode van Protestantse en Evangelische kerken in België. http://www.fedsyn.be (geraadpleegd op 4 mei 2020).

Flower Pentecostal Heritage Center, Springfield, Missouri. https://ifphc.org (geraadpleegd op 11 februari 2020).

Fondation pour la Préservation du Patrimoine Russe (FPPR). http://www.patrimoine-russe.be (geraadpleegd op 8 oktober 2020).

Foundation for Jewish Heritage. https://www.foundationforjewishheritage.com (geraadpleegd op 13 februari 2020).

FRH – Future for Religious Heritage. https://www.frh-europe.org (geraadpleegd op 26 oktober 2020).

Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen. http://www.hemelsbreed.be (geraadpleegd op 7 november 2020 en 9 november 2020).

HERILIGION – The Heritagization of Religion and Sacralization of Heritage in Contemporary Europe. http://heriligion.eu (geraadpleegd op 12 juni 2020).

Het Utrechts Archief. https://hetutrechtsarchief.nl (geraadpleegd op 4 mei 2020).

Holy Corner Gent. https://www.holycornergent.com (geraadpleegd op 4 februari 2020).

House of Russia Abroad named after A. Solzhenitsyn. https://www.domrz.ru (geraadpleegd op 8 oktober 2020).

Immaterieel erfgoed in Vlaanderen. http://www.immaterieelerfgoed.be (geraadpleegd op 6 oktober 2020 en 10 november 2020).

IPCO. Onderwijskoepel en Scholengemeenschap 'Scholen met de Bijbel'. https://www.ipco.be (geraadpleegd op 1 september 2020).

Joods Museum van België. http://www.mjb-jmb.org/nl (geraadpleegd op 13 februari 2020).

Journées européennes du patrimoine (Frankrijk). https://journeesdupatrimoine.culture.gouv.fr (geraadpleegd op 3 november 2020).

KADOC. Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving. https://kadoc.kuleuven.be (geraadpleegd op 10 november 2020).

Law & Religion UK. https://lawandreligionuk.com (geraadpleegd op 3 november 2020).

London Metropolitan Archives. https://www.cityoflondon.gov.uk/lma (geraadpleegd op 31 januari 2020).

MAS - Museum aan de Stroom. https://www.mas.be (geraadpleegd op 30 april 2020 en 10 november 2020).

Memorial University of Newfoundland – Digital Archives Initiative. Old Fashion Concert. Anglican Church Women (ACW), Whitbourne, NL, Canada. http://134.153.184.110/cdm/ref/collection/ich_avalon/id/4838 (geraadpleegd op 5 februari 2020).

Métropole Orthodoxe Roumaine d'Europe Occidentale et Méridionale. http://www.mitropolia.eu/fr (geraadpleegd op 9 februari 2020).

Migrantenerfgoed. https://www.migrantenerfgoed.be (geraadpleegd op 11 juni 2020).

Monumentenwacht Vlaanderen vzw. https://www.monumentenwacht.be (geraadpleegd op 14 november 2020).

Musée du Désert, Cévenol (Mialet). http://www.museedudesert.com (geraadpleegd op 11 februari 2020).

Museum Catharijneconvent, Utrecht. https://www.catharijneconvent.nl (geraadpleegd op 4 mei 2020).

NIK – Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap. https://www.nik.nl (geraadpleegd op 3 november 2020).

Nurse Edith Cavell – 100 Years Commemoration 1915-2015. http://www.edith-cavell-belgium.eu (geraadpleegd op 5 februari 2020).

ODIS – Online Database voor Intermediaire Structuren. https://www.odis.be (geraadpleegd op 11 juni 2020).

Oecumenisch Patriarchaat. Aartsbisdom van België – Exarchaat van Nederland en Luxembourg. https://orthodoxia.be/nl (geraadpleegd op 9 februari 2020 en 10 februari 2020).

Open Churches. Erfgoed zonder grenzen. https://openchurches.eu/nl (geraadpleegd op 14 november 2020).

ORBIT vzw. https://www.orbitvzw.be (geraadpleegd op 4 november 2020).

ORELA – Observatoire des Religions et de la Laïcité. http://www.o-re-la.org (geraadpleegd op 6 oktober 2020).

PARCUM. https://www.parcum.be (geraadpleegd op 11 februari 2020 en 10 november 2020).

Patrimonio Culturale Metodista e Valdese. http://patrimonioculturalevaldese.org (geraadpleegd op 11 februari 2020).

Pilgrims & Prophets. Christian Heritage Tours in Nottinghamshire & Lincolnshire. https://www.pilgrimsandprophets.co.uk (geraadpleegd op 11 februari 2020).

Procant. Protestantse Cultuurkring Antwerpen. https://website.procant.be (geraadpleegd op 26 september 2020).

Protestants Archiefcentrum Boudin-Willems (Verenigde Protestantse Kerk in België (VPKB)), Anderlecht. https://nl.protestant.link/archief (geraadpleegd op 11 februari 2020 en 30 april 2020).

Protestants-Evangelische Eredienst in België: Administratieve Raad van de Protestants-Evangelische Eredienst (ARPEE). http://arpee.be (geraadpleegd op 20 februari 2020).

Protestantse Kerk Brugge, 't Keerske. http://protestantsekerkbrugge.be (geraadpleegd op 26 april 2020).

Protestantse Kerk in de Geuzenhoek. VPKB Horebeke. http://geuzenhoek.be (geraadpleegd op 11 februari 2020).

Radboud University – Institute of Eastern Christian Studies. https://www.ru.nl/ivoc (geraadpleegd op 2 november 2020).

Radboud Universiteit – Katholiek Documentatie Centrum. https://www.ru.nl/kdc (geraadpleegd op 26 oktober 2020).

Religious Archives Group. Britain's Archival Religious Heritage. https://religiousarchivesgroup.org.uk (geraadpleegd op 10 november 2020).

Rijksuniversiteit Groningen – Centrum voor Religie en Erfgoed. https://www.rug.nl/research/centre-for-religious-studies/centre-religion-heritage (geraadpleegd op 26 oktober 2020).

Rosa. Kenniscentrum voor gender en feminisme. https://rosavzw.be (geraadpleegd op 14 november 2020).

Russian Orthodox Church Outside Russia. Diocese of Great Britain and Western Europe. https://orthodox-europe.org (geraadpleegd op 16 april 2020).

Russische Orthodoxe Kerk. Patriarchaat van Moskou in België. http://www.archiepiskopia.be/index.php?content=home&category=&id=&lang=nl (geraadpleegd op 9 februari 2020).

Stad Ninove. https://www.ninove.be (geraadpleegd op 6 november 2020).

Statbel. België in cijfers. https://statbel.fgov.be/nl (geraadpleegd op 6 juli 2020).

St. George's Memorial Church, Ieper. https://www.stgeorgesmemorialchurchypres.com (geraadpleegd op 27 april 2020).

Stichting voor de Eigentijdse Herinnering. http://www.fmc-seh.be/nl (geraadpleegd op 13 februari 2020).

visit.brussels. https://visit.brussels/nl (geraadpleegd op 10 februari 2020).

Vlaanderen – Agentschap Binnenlands Bestuur – Lokaal Bestuur. https://lokaalbestuur.vlaanderen.be (geraadpleegd op 9 februari 2020, 20 mei 2020, 12 juni 2020, 24 september 2020, 8 november 2020 en 15 november 2020).

Vlaanderen – Departement Cultuur, Jeugd & Media. https://www.vlaanderen.be/cjm (geraadpleegd op 6 oktober 2020).

Vlaanderen – Onroerend Erfgoed. https://www.onroerenderfgoed.be (geraadpleegd op 24 september 2020 en 4 november 2020).

Vlaanderen – Onroerend Erfgoed – Inventaris. https://inventaris.onroerenderfgoed.be (geraadpleegd op 13 maart 2020, 28 april 2020, 2 mei 2020, 24 september 2020 en 18 oktober 2020).

VU Vrije Universiteit Amsterdam – HDC Centre for Religious History. https://www.hdc.vu.nl (geraadpleegd op 4 mei 2020 en 9 november 2020).

Colofon

Rapport 'Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen'
Leuven, 18 november 2020

Redactie en coördinatie (trekkersgroep)
Julie Aerts, Joris Colla, Karim Ettourki en Aaldert Prins

Eindredactie
Lieve Claes

Vormgeving
Wouter Jaspers en Marina Willekens i.s.m. Alexis Vermeylen

Stuurgroep
Kim Christiaens, Carine Dujardin, Lieve Van Hoofstadt en de leden van de trekkersgroep

Adviesraad
Koen Abts, Bert Broeckaert, Wim Coudenys, Hendrik Defoort, Katrijn D'hamers, Nadia Fadil, Anne Morelli, Johan Vrints en Bart Wallet

D/2020/3139/4

PARCUM
KU LEUVEN
KADOC
evadoc
Vlaanderen
verbeelding werkt